

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКОРОХОД КАТЕРИНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 316.658.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА
В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 054 «Соціологія»
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня докторки філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

К. Л. Скороход

Науковий керівник **Злобіна Олена Геннадіївна**, докторка соціологічних
наук, професорка

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Скороход К. Л. Особливості формування образу ворога в масовій свідомості населення України в контексті російсько-української війни. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 054 «Соціологія». Національний університет «Києво-Могилянська академія» — Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2024.

У дисертаційній роботі вирішене важливе наукове завдання, присвячене розкриттю особливостей формування образу ворога в масовій свідомості населення України в контексті російсько-української війни, його характеристики до кожної з груп (російська влада, народ та солдати) серед групи українських військових та окремо групи цивільних. Актуальність проблеми аргументована тим, що образ ворога у війні відіграє важливу мобілізаційну роль, означає розмежування між «ми» та «вони» і забезпечує легітимацію дій у війні. Наявний теоретичний доробок часто зосереджується на зовнішньому конструюванні образу ворога або ж фрагментарно розпорошений по різних дотичних темах, натомість недостатньо приділено уваги конструюванню образу на рівні індивідуальної свідомості. Адже саме утворений у масовій свідомості на основі трансльованих ззовні конструктів та власних переживань і досвіду людей образ ворога є реальною рушійною силою дій у війні.

Обґрунтовано, що наявний теоретичний доробок щодо конструювання образу ворога в сучасній війні створює теоретичні та практичні виклики, розв'язанню яких присвячена дисертаційна робота.

У першому розділі дисертаційного дослідження було розглянуто наявний теоретичний доробок класичних та сучасних теорій воєн,

визначено фундаментальні та змінні характеристики війни, розглянуто різні типології воєн та визначено типологічні характеристики російсько-української війни, що мають вплив на образ ворога, тому є важливими при подальшому аналізі.

У другому розділі дисертаційної роботи розглянуто теоретичний бекграунд дослідження образу ворога та з'ясовано механізми формування образу ворога на інституціональному рівні в дискурсах, що через соціокогнітивні та соціоперцептивні процеси трансформується в конструкт образ ворога та дає налаштування на рівні особистої поведінки.

У третьому розділі проаналізовано проблематику наявних досліджень про образ ворога в російсько-українській війні, описано дизайн емпіричного дослідження, а також на основі зібраних авторкою даних виокремлено ключові характеристики образу ворога у групи цивільних та групи військових; визначено, як образ ворога пов'язаний з протиставленням «ми» і «вони» і водночас легітимізує поведінку щодо ворога у війні.

Таким чином, дисертаційне дослідження дозволило виконати поставлені мету та завдання роботи, а також зробити внесок у дослідження образу ворога, який сконструйований зсередини масової свідомості на основі трансльованих ззовні конструктів та власних переживань і досвіду людей.

Для виявлення характеристик образу ворога в масовій свідомості населення України під час російсько-української війни було застосовано феноменологічний підхід. Матеріали авторського емпіричного дослідження з використанням якісної методології склали глибинні інтерв'ю, проведені на розвідувальному етапі до початку повномасштабного вторгнення, а також у березні-червні 2022 р., та у березні-червні 2023 р. серед цивільних та з вересня 2023 р. по січень 2024 р. з військовими. Всього було проведено 10 інтерв'ю розвідувального

етапу, 77 інтерв'ю в рамках першої хвилі з групою цивільних, 25 інтерв'ю в рамках другої хвилі з групою цивільних та 25 інтерв'ю третього етапу з військовими.

На основі емпіричних знахідок було виявлені нові наукові положення, які виносяться на захист. Так, вперше: (1) було виявлено, що уявлення населення про ворогів України в російсько-українській війні представлені через таких суб'єктів, як російська влада, населення та військових; (2) виявлено, що образи різних груп ворога в масовій свідомості є самостійними конструктами, але їх формування відбувається спільно, з відтворенням певних, узгоджених між собою елементів ядра образу; (3) з'ясовано, що загальна структура образу ворога стабільна, що підтверджує консенсус щодо ключових характеристик і сталість їх відтворення в наративах обох хвиль дослідження; (4) визначено ключові характеристики, що утворюють ядро образів; для російської влади – це аморальність, егоцентричність та жорстокість; для образу населення – аморальність, жорстокість та відсутність агентності; для образу військових – агресивність та аморальність; (5) сформовано загальний конструкт образу ворога, який міститься в уявленнях населення, та об'єднує такі риси, як відсутність моральності, специфічний емоційний стан (жорстокість) і недоліки когнітивної складової (відсутність раціональності). Жорстокість разом з аморальністю є ключовими характеристиками для всіх груп ворога: влади, народу та військових; основою загального уявлення про ворога є його відображення як «нелюда»; (6) виявлено, що різний досвід взаємодії з ворогом у цивільних та у військових, а також різний досвід переживання війни цивільними особами (перебування в окупованих територіях, втрата знайомих, знищення майна, вимушене переміщення і т. д.) не мають вирішального значення при описі ключових характеристик ядра уявлень про ворога, оскільки вони виявилися схожими у представників всіх цих груп;

(7) встановлено, що створені уявлення про ворога виправдовують певні методи взаємодії з ним, які визначаються в залежності від типу дегуманізації, який застосовують різні суб'єкти: у відношенні до російської влади і військових домінує гостра анімалістична дегуманізація, що робить радикальні методи, включаючи фізичне знищення ворога, прийнятними; у ставленні до російського населення переважає механістична дегуманізація, яка вимагає визнання відповідальності за скоєні злочини та готовності росіян компенсувати завдану шкоду; (8) визначено основну межу між протиставленням «ми» та «вони», яка полягає у ціннісному розриві між цими колективними ідентичностями щодо наявності цінностей людяності; (9) виявлено, що створення уявлення про ворога є динамічним процесом, протягом війни деякі складові цього уявлення переглядаються та уточнюються, особливо це стосується уявлення про російську армію.

Ключові слова: російсько-українська війна, гібридна війна, образ ворога, масова свідомість, реакції на війну, національне самозбереження, агресія, соціальний конструктивізм, медіа дискурс, пропаганда, ставлення до Росії, влада, цивільні, військові.

SUMMARY

Skorokhod K. L. Peculiarities of the formation of the image of the enemy in the mass consciousness of the population of Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian war. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 «Social and Behavioral Sciences», specialty 054 «Sociology».

National University of Kyiv-Mohyla Academy - National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, 2024.

The dissertation solves an important scientific task of revealing the peculiarities of the formation of the enemy image in the mass consciousness of the Ukrainian population in the context of the Russian-Ukrainian war, its characteristics for each of the groups: the Russian government, the people, and soldiers among the Ukrainian military and separately the civilian group. The problem's relevance is argued by the fact that the image of the enemy in war plays an important mobilizing role, marks the distinction between «us» and «them,» and legitimizes actions in war. Existing theoretical work often focuses on the external construction of the enemy image or is fragmented on various tangential topics. At the same time, insufficient attention is paid to constructing the image at the level of individual consciousness. After all, the image of the enemy formed in the mass consciousness based on constructs transmitted from outside and people's own experiences is the real driving force behind actions in war.

It is substantiated that the existing theoretical work on constructing the enemy image in modern warfare creates theoretical and practical challenges, which this dissertation addresses.

In the first chapter of the thesis, the existing theoretical heritage of classical and modern warfare theories was reviewed, the fundamental and variable characteristics of war were identified, various typologies of wars were considered, and the typological characteristics of the Russian-Ukrainian war were identified that impact the image of the enemy and are, therefore, important for further analysis.

The second chapter of the thesis examines the theoretical background of the study of the enemy image. It explains the mechanisms of forming the enemy image at the institutional level in discourses, which, through socio-cognitive

and socio-perceptual processes, is transformed into the enemy image construct and provides settings at the level of personal behavior.

The third chapter analyzes the issues of existing research on the image of the enemy in the Russian-Ukrainian war, describes the design of the empirical study, and, based on the data collected by the author, identifies the key characteristics of the image of the enemy in a group of civilians and a group of military personnel, determines how the image of the enemy is associated with the opposition of «us» and «them» and at the same time legitimizes behavior towards the enemy in war.

Thus, the dissertation research allowed us to fulfill the aim and objectives of the work and contribute to the study of the image of the enemy, which is constructed from within the mass consciousness based on constructs broadcast from the outside and people's experiences and experiences.

A phenomenological approach was used to identify the characteristics of the enemy image in the mass consciousness of the Ukrainian population during the Russian-Ukrainian war. The materials of the author's empirical research using qualitative methodology are based on in-depth interviews conducted at the reconnaissance stage before the full-scale invasion, as well as in March-June 2022 and March-June 2023 among civilians and from September 2023 to January 2024 with the military. A total of 10 reconnaissance interviews were conducted: 77 interviews in the first wave with a group of civilians, 25 interviews in the second wave with a group of civilians, and 25 interviews in the third wave with the military.

Based on the empirical findings, new scientific positions have been identified and are being presented for defense. For the first time: (1) it was found that the population's perceptions of Ukraine's enemies in the Russian-Ukrainian war are represented through such actors as the Russian authorities, the population, and the military; (2) it was found that the images of different groups of the enemy in the mass consciousness are independent

constructs, but their formation takes place jointly, with the reproduction of certain elements of the image core agreed upon by each other; (3) it was found that the overall structure of the enemy image is stable, which confirms the consensus on key characteristics and the consistency of their reproduction in the narratives of both waves of the study; (4) the key characteristics that form the core of the images are identified: for the Russian government, these are immorality, self-centeredness and cruelty; for the image of the population, immorality, cruelty and lack of agency; for the image of the military, aggressiveness and immorality; (5) a general construct of the enemy image, which is contained in the perceptions of the population and combines such features as lack of morality, a specific emotional state (cruelty) and shortcomings of the cognitive component (lack of rationality). Cruelty and immorality are key characteristics for all groups of the enemy: the government, the people and the military; the basis of the general idea of the enemy is his or her image as «non-human»; (6) it was found that different experiences of interaction with the enemy by civilians and the military, as well as different experiences of war by civilians (staying in the occupied territories, loss of friends, destruction of property, forced displacement, etc.) are not crucial in describing the key characteristics of the core of the enemy's perceptions, as they turned out to be similar for representatives of all these groups; (7) it was found that the created perceptions of the enemy justify certain methods of interaction with it, which are determined depending on the type of dehumanization used by different actors. Concerning the Russian government and military, acute animalistic dehumanization dominates, making radical methods, including the physical destruction of the enemy, acceptable; about the Russian population, mechanistic dehumanization prevails, requiring recognition of responsibility for crimes committed and the willingness of Russians to compensate for the damage caused; (8) the main boundary between the opposition of «us» and «them» is identified, which is the value gap between these collective identities

in terms of the presence of humanity values (9) it is revealed that the creation of an idea of the enemy is a dynamic process, during the war some components of this idea are revised and clarified, especially the idea of the Russian army.

Keywords: Russian-Ukrainian war, hybrid war, image of the enemy, mass consciousness, reactions to the war, national self-preservation, aggression, social constructivism, media discourse, propaganda, attitudes towards Russia, authorities, civilians, military.

Список публікацій здобувачки

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Скороход, К. Л. (2021). Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 4(52), 23–32.

URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248129](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248129)

(дата звернення: 31.05.2024).

2. Скороход, К. Л. (2022). Зміни ставлення до ворога в сучасних війнах: дегуманізація російських солдат у сприйнятті цивільного населення та військових України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 49, 26-36.

3. Skorokhod, K. L. (2023). What does the enemy look like? Ukrainians' image of the enemy after Russia's full-scale invasion. *Ukrainian Society*, 3(86), 41–54.

URL: <https://doi.org/10.15407/socium2023.03.041>

(дата звернення: 31.05.2024).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Скороход, К. Л. (2021). Хто наш ворог? Дослідження образу ворога в гібридній війні. У *Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві : матеріали IV Конгр. Соціол. Асоц. України, Харків, 28-29 жовт. 2021* (с. 130–132).

URL: <https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/tezy-iv-kongresu-sau.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

5. Скороход, К. Л. (2023). Образ ворога в російсько-українській війні. У *Проблеми розвитку соціологічної теорії 2022: Війна, насильство та суспільні порядки : Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. «Проблеми розвитку соціол. теорії», Київ, 16-17 груд. 2022* (с. 113–116). URL: https://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2022-issuesinthevelopmentofsociologicaltheory_proceedings.pdf (дата звернення: 31.05.2024).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.	
Теоретичні соціологічні дискурси щодо війни:	
класичні та нові теорії та типології воєн.....	13
1.1. Старі та нові війни:	
чи змінюються фундаментальні характеристики війни.....	13
1.2. Зміни характеру воєн.....	25
1.3. Асиметричні війни.....	27
1.4. Гібридні війни.....	33
1.5. Типологічні риси російсько-української війни.....	38
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2.	
Образ ворога в збройному конфлікті:	
функції, особливості конструювання, сутнісні ознаки.....	49
2.1. Теоретичні засади дослідження образу ворога.....	49
2.1.1. Насилля у війні та функції конфлікту.....	49
2.1.2. Особливості соціального конструювання образу ворога в	
умовах війни: репрезентація, легітимація, соціальна ідентифікація.....	55
2.2. Образ ворога як складова збройного конфлікту.....	62
2.3. Дегуманізація як ключова характеристика еміфікації.....	76
Висновки до розділу 2.....	84
РОЗДІЛ 3.	
Характеристики конструювання образу ворога	
під час російсько-української війни.....	87
3.1. Проблемна ситуація емпіричного дослідження	
формування образу ворога: кейс російсько-української війни.....	87
3.2. Образ ворога в масовій свідомості	
до повномасштабного вторгнення.....	95
3.3. Характеристики образу ворога у групі цивільних	
після повномасштабного вторгнення.....	102
3.3.1. Зміни в суспільстві після повномасштабного вторгнення.....	102
3.3.2. Особливості формування образу ворога серед групи цивільних.	

3.4. Особливі риси образу ворога у групи військових.....	144
3.5. Диференціація образу «Ми» та образу «Вони-вороги».....	157
3.6. Індивідуальні траєкторії змін соціальних уявлень про Росію та росіян: до, під час та після повномасштабного вторгнення.....	161
Висновки до розділу 3.....	169
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	178
ДОДАТКИ.....	206
Додаток А. Список публікацій здобувачки.....	206
Додаток Б. Гайд розвідувального етапу.....	208
Додаток В. Гайд дослідження для групи цивільних.....	210
Додаток Г. Гайд дослідження для групи військових.....	214
Додаток Д. Означення для опису російської влади, народу та солдат у групі цивільних (перша хвиля).....	218
Додаток Е. Означення для опису російської влади, народу та солдат у групі цивільних (друга хвиля).....	226
Додаток Є. Означення для опису російської влади, народу та солдат у групі цивільних (третій етап).....	229

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Війни ведуться не лише на фізичному просторі території, а у її головах та серцях людей. Саме там війни програються і виграються. Адже від настрою та думок населення залежатиме, чи буде підтримка тих чи інших дій влади, чи будуть солдати розуміти, чому і за що вони воюють. Відповідно і політичні еліти будуть або працювати на перемогу, або гальмувати рух в цьому напрямі. Сила спротиву і протидії ворогу всього суспільства великою мірою залежить від того, яким є уявлення про ворога в масовій свідомості. Сконструйований у ній образ не лише зображує ворога і виконує мобілізаційну роль, а й позначає чітке розмежування між «ми» та «вони», а отже, забезпечує легітимацію усіх можливих засобів спротиву.

Часто в дослідженнях про образ ворога увага зосереджується на зовнішньому конструюванні, яке йде від медіа та політиків через різні засоби: промови, соціальні мережі, візуальні листівки, музику, кіно тощо. Разом з тим, на нашу думку, важливо не випускати з уваги той образ, який зрештою утворюється на перетині трансльованих ззовні меседжів та реального досвіду переживання війни населенням, бо саме він і визначає характерні ознаки образу ворога в масовій свідомості.

Формування образу ворога є динамічним процесом, результат якого змінюється залежно від того як розвивається протистояння між протилежними сторонами конфлікту. Російсько-українська війна розпочалася у 2014 році з анексії Криму, а згодом продовжилася вторгненням російських військ у Донецькій та Луганській областях. Попри це, ставлення до росіян залишалось здебільшого позитивним у населення України, а відносини з Росією продовжувалися в тому чи іншому форматі, зокрема в культурній, економічній та інших сферах. Лише з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році можна

спостерігати різку зміну ставлення та практичне «розривання» зв'язків із Росією. Водночас це стало межею, за якою росіяни загалом почали сприйматися як вороги для більшості населення. Якщо у вересні 2014 року до російських громадян позитивно ставилися 74% опитаних, то у серпні 2022 року 81% громадян України ставилися до них негативно¹.

Відповідно, образ ворога, сформований під час гібридної фази війни до 2022 року, трансформується з початком повномасштабного вторгнення. На тлі широких бойових дій посилення ворожості є логічною реакцією населення. Така зміна ставлення спонукає дослідити, які саме зміни відбулися на рівні масової свідомості, яким є образ ворога, що сформувався від початку повномасштабної війни, які його характеристики поєднані в уявленнях населення, наскільки цей образ забезпечує готовність до боротьби за перемогу, які засоби спротиву легітимізує. Слід також з'ясувати, чи впливає на формування образу ворога те, що йдеться про війну ХХІ століття, яка теоретично належить до типу нових воєн, щодо специфіки яких порівняно з класичними війнами триває теоретична дискусія.

Багато досліджень про образ ворога існують у контексті Першої та Другої світових воєн, типу воєн, що вважають «класичними». Можна виділити такі напрями досліджень: вплив інформаційних технологій на формування образ ворога [Почепцов, 2021], візуальна репрезентація ворога [Vukičević, 2020], образ ворога та ідентичність як політичний інструмент у війні [Horne, 2018], пропаганда як інструмент формування образу ворога під час воєн [Голик, 2014; Куцька, 2014; Мосієнко, 2014; Petraki, 2022].

¹ Джерело: Соціологічна група «Рейтинг». (2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnja_2022.html (дата звернення: 31.05.2024).

Особливості сприйняття образу німців під час Другої світової війни вивчали за допомогою аналізу карикатур [Kertesz, 1993; Tamás, 2017], фільмів [Christie & Clark, 2008], музичних творів [Sheppard, 2001].

Зі зміною характеру воєн і виникнення терміну «нові війни» з'явилися дослідження про образ ворога в сучасних військових конфліктах: особливості використання образу ворога владою в Нагарно-Карабаському конфлікті [Novikova, 2012], образи Хезболи та Аль-Каїди [Cimino, 2014], зміна образу ворога в Ізраїльському дискурсі стосовно Палестини [Mandelzis, 2003], процес формування образу ворога через лінгвокогнітивний аспект [Кирилюк, 2020], образ Росії в грузинському та українському політичних дискурсах на тлі ескалації конфліктів [Terzyan, 2021], теоретико-методологічні засади виявлення маркерів «образу ворога» у свідомості українських військовослужбовців під час російської збройної агресії [Холох та ін., 2023], психологічні особливості формування образу ворога як складника гібридної війни [Олексієнко & Андрощук, 2019].

Важливими є загальнотеоретичні дослідження про роль конфлікту [Simmel, 1964; Coser, 1956], про мобілізацію та виправдання участі та дій у війні [Malešević, 2010], про процес конструювання образу ворога [Rieber & Kelly, 1991], про конструювання і вплив агентів соціалізації на образ ворога [Oppenheimer, 2006].

Разом із тим варто зазначити, що значна частина досліджень про образ ворога зосереджується на зовнішньому його конструюванні через візуальні репрезентації, дискурси, пропаганду. Ті ж праці про образ ворога, що досліджують цей процес зсередини на рівні масової свідомості, частіше є ретроспективними [Esse, 2018; Winter & Sivan, 1999], або ж торкаються цієї проблематики в розрізі інших тем – наприклад, політика пам'яті [Pérez, 2009], ідентичність [Boudreau, 2003], процеси примирення та повоєнної розбудови [Biro & Milin, 1111], факт дегуманізації

[Bruneau & Kteily, 2017], соціальні інстинкти та національне самозбереження [Лапан & Химович, 2023].

Окремо можна виділити літературу про образ ворога в контексті міжнародних відносин [Kaplowitz, 1990; Alexander et al., 2005], у якій досліджується сприйняття своєї держави та інших держав і відповідно поведінка, яка формується на основі цього ставлення.

Можна констатувати, що наявні дослідження розпорошені по різних напрямках, узагальнювальних робіт недостатньо, щоб визначити, як образ ворога кристалізується та остаточно формується на перетині його конструювання в масовій та індивідуальній свідомості, зокрема під час сучасних воєн.

Тож **наукова проблема** полягає у відсутності ґрунтовного системного знання щодо процесу формування образу ворога в масовій свідомості, який дотепер розглядався однобічно, переважно як елемент інформаційної війни, що передбачає цілеспрямовану трансляцію відповідних образів і стереотипів на населення, без визначення особливостей конструювання образу ворога на індивідуальному рівні, що не дає можливості відтворити реальний процес соціального конструювання образу ворога як складової збройного конфлікту.

Розв'язання зазначеної проблеми визначає необхідність концептуалізації процесу формування образу ворога в свідомості населення та розкриття змісту соціального конструкту “ворог”, який формується під час війни у групах цивільних та військових.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу підготовлено відповідно до планової наукової теми кафедри соціології НаУКМА «Соціо-культурні трансформації та динаміка соціальних нерівностей в українському суспільстві» (державний реєстраційний номер 0121U112229).

Мета дослідження та завдання. *Об'єктом дослідження є образ ворога як складова збройного конфлікту. Предметом є формування образу ворога в свідомості представників військових та цивільного населення України в контексті російсько-української війни.*

Відповідно *метою* дисертаційної роботи є розкриття особливостей формування образу ворога в масовій свідомості населення України в контексті російсько-української війни.

Зазначена мета реалізована у роботі через розв'язання таких *завдань*:

- 1) визначити типологічні риси російсько-української війни;
- 2) виявити можливості застосування класичних і сучасних соціологічних теорій до дослідження російсько-української війни;
- 3) з'ясувати, як образ ворога, сконструйований на інституціональному рівні в дискурсах, що продукуються ЗМІ, пропагандою тощо, за допомогою соціокогнітивних та соціоперцептивних процесів перетворюється на уявлення про ворога, яке скеровує особистісну поведінку;
- 4) виявити характерні риси образу ворога у групи військових та групи цивільних;
- 5) визначити, як сконструйований образ ворога легітимізує способи поводження з ним;
- 6) виявити особливості протиставлення «ми» – «вони» через образ ворога в російсько-українській війні.

Методи дослідження. В роботі застосований комплексний підхід, що базований на загальнонаукових та спеціальних методах, а саме: аналіз, синтез, узагальнення, методи індукції та дедукції, які дозволили визначити теоретичні положення та емпіричні знахідки щодо образу ворога в Україні на рівні масової свідомості; також було використано метод напівструктурованих глибинних інтерв'ю.

Теоретико-методологічною базою роботи

При визначенні методологічних засад дослідження ми виходили з того, що феномен масової свідомості слабо концептуалізований в українській соціології (Дроздовська, 2009) і практично відсутній у світовому соціологічному дискурсі. Натомість у сучасній теоретичній соціології використовується концепція колективної свідомості (Burns & Engdahl, 1998; Tsoukalas, 2007; Zukerfeld, 2017), витоки якої ґрунтуються на ідеї колективних уявлень Дюркгайма. Ця концепція тісно пов'язана з соціальним конструктивізмом і розглядає соціальні уявлення як феномени, які існують на стику людини і суспільства, і є ланкою, що їх об'єднує (Moscovici, 2000). Відповідно, при дослідженні формування образу ворога в масовій свідомості ми виходили з того, що її суб'єктами й творцями виступають індивіди, об'єднані різними груповими та соціальними зв'язками (Стегній, 2018), а отже в якості теоретичного підґрунтя для пояснення формування нових значень та конструювання образу ворога, що утворюється у масовій свідомості, застосовувалась концепція соціального конструктивізму П. Бергера та Т. Лукмана. Додатково було застосовано теорію соціальних репрезентацій С. Московічі для розуміння та аналізу уявлень про образ, що утворюється та є загальним для свідомості мас, та теорію соціальної ідентичності, що є невіддільною частиною у кристалізації образу ворога та відокремлення образу «ми». Також було використано теоретичні положення дегуманізації, які дозволили з'ясувати особливості та тип дегуманізації під час формування образу ворога у війні. Окрім того, було застосовано теорії «старих» та «нових» воєн для виокремлення типологічних рис російсько-української війни.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять результати авторського соціологічного дослідження – глибинні інтерв'ю для виявлення образу ворога, які відбувались у кілька хвиль: пілотний етап (напередодні повномасштабного вторгнення у грудні 2021 – січні 2022),

перша хвиля серед цивільного населення (березень – червень 2022), друга хвиля серед групи цивільних (березень – червень 2023), третій етап серед групи військових (вересень 2023 – січень 2024). Загалом було проведено 137 інтерв'ю.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що на основі якісних соціологічних методів збору та аналізу даних вперше концептуалізовано особливості формування образу ворога в масовій свідомості населення України в контексті російсько-української війни. Наукова новизна конкретизується в таких положеннях:

вперше

- виявлено, що до образ ворога трансформується в процесі переходу від гібридної до повномасштабної війни через конкретизацію ключових суб'єктів, які репрезентують уявлення населення щодо ворогів України в російсько-українській війні: замість розмитого образу країни-ворога в свідомості населення диференціюються образи російської влади, російського населення та російських військових;

- з'ясовано, що образи виокремлених груп ворога представлені в масовій свідомості як самостійні конструкти, однак їх формування є спільним процесом, у ході якого в образах різних груп ворогів відтворюються окремі, але внутрішньо узгоджені між собою елементи, які зафіксовані в ядрових уявленнях, що утворюють відповідні образи; ключовими характеристиками, які утворюють ядро кожного з образів, виявилися: для образу російської влади – аморальність в поєднанні з егоцентричністю та жорстокістю; для образу населення – аморальність, жорстокість та відсутність агентності; для образу військових – агресивність та аморальність;

- визначено, що загальна структура образу ворога сформована, що підтверджено консенсусом при визначенні ключових характеристик та стабільністю їх продукування в наративах у обох хвилях дослідження;

узагальнений конструкт образу ворога в уявленні населення поєднує такі ознаки як відсутність моральності, специфічний емоційний стан (жорстокість) та вади когнітивної складової (відсутність раціональності); поєднання жорстокості разом з аморальністю є системоутворюючою ознакою для всіх груп ворога: влади, народу та солдат; ядром спільного концепту ворога є його уособлення як «нелюда»;

- виявлено, що різні позиції щодо взаємодії з ворогом у цивільних і військових та різний досвід переживання війни цивільними (перебування в окупації, загибель знайомих, руйнування майна, вимушений переїзд тощо) не впливають на визначення ключових характеристик ядра образів ворога, які виявились подібними у представників усіх зазначених груп;

- встановлено, що створені образи ворога легітимізують певні способи взаємодії з ним залежно від типу дегуманізації різних суб'єктів: щодо російської влади і військових домінує кричуща анімалістична дегуманізація, що виправдовує радикальні методи, зокрема фізичне знищення ворога; щодо російського населення переважає механістична дегуманізація, яка обґрунтовує вимоги визнання відповідальності за вчинені злочини та готовності компенсувати завдану шкоду;

- визначено основну межу протиставлення «ми» – «вони», яка полягає у ціннісному розломі між цими колективними ідентичностями стосовно цінностей людяності, які заперечуються в образі ворога і визначаються як основні в образі українців;

- виявлено, що створення образу ворога є динамічним процесом, в ході війни деякі складові образу переглядаються і уточнюються, зокрема це стосується образу російської армії;

удосконалено та уточнено

- можливість використання для визначення особливостей процесу впливу сучасних воєн на масову свідомість населення як класичних теорій (для визначення суті та основних суб'єктів війни), так і теорій «нових воєн» (для аналізу розуміння населенням подій, досвіду соціальних груп, формування ставлення до ворога);

- типологічні риси російсько-української війни, які утворюють специфічну констеляцію ознак «нових» та «старих» воєн: 1) на етапі гібридної війни це зміни у традиційних (військових) та нетрадиційних (інформаційних) засобах ведення війни, що створює невизначений образ ворога та дилему атрибуції відповідальності; 2) на етапі повномасштабної фази це ресурсна та ціннісна асиметрія противників, що обумовлює характер впливів сильнішого та характер відповідей слабшого;

отримали подальший розвиток

- уявлення про особливості процесу соціального конструювання, в ході якого відбувається водночас диференціація конкретних образів ворога і їх одночасне узагальнення на основі чого формується символічний образ вищого порядку.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Отримані результати можуть бути використані для дослідження динаміки образу ворога, фіксації особливостей його формування в різних соціальних групах, визначення напрямів цілеспрямованих впливів на масову свідомість з урахуванням змісту узагальненого конструкта «образ ворога», а також в дослідженні дотичних тем, таких як дегуманізація, поняття відповідальності та провини, політика пам'яті, військові конфлікти, політичне насильство та інші. Результати можуть бути використані при психологічній підготовці військовослужбовців до виконання бойових завдань та для протидії маніпулятивним впливам на

масову свідомість. Додатково результати можуть бути використані практично при створенні політик пам'яті та програм післявоєнної розбудови.

Особиста участь авторки в отриманні конкретних наукових результатів. Головні ідеї та висновки цього дослідження розроблялись авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалася у виступах на 4 фахових наукових конференціях:

- IV конгресі Соціологічної Асоціації України «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві», 2021 рік;
- XIX Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії» 2022: Війна, насильство та суспільні порядки (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології);
- XX Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни», 2023 року (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології);
- 28 Щорічній всесвітній конференції Асоціації вивчення національностей (28th Annual Convention of ASN «Association for the Study of Nationalities») 2024 року, Нью-Йорк (США).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 5 наукових публікаціях (без співавторства): у трьох статтях, опублікованих у наукових українських виданнях, що входять до переліку фахових видань з соціології, а також у двох збірниках тез учасників всеукраїнських конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Мета і завдання дисертаційного дослідження сформували наявну структуру роботи. Дослідження

складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків, які складають з гайдів інтерв'ю.

Обсяг основної частини дисертації 177 сторінок, список використаних джерел складається з 280 найменувань. Загальний обсяг сторінок дисертації – 240 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

Теоретичні соціологічні дискурси щодо війни:

класичні та нові теорії та типології воєн

1.1. Старі та нові війни:

чи змінюються фундаментальні характеристики війни

Роль воєн, як важливого інструменту розв'язання суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами, в історії людства з часом дещо зменшується [Пінкер, 2022]. Але не можна не погодитися з тим, що «мало що в сучасному соціальному та політичному житті залишається незачепленим війною» [Brighton, 2011, p. 101], адже війна впливала і постійно впливає на соціальні зміни та відносини в тих суспільствах, які беруть у ній участь [Barkawi, 2011]. Однак, певний період часу в соціології тема війни не була провідною [Roxborough, 1994], незважаючи на свою важливість [McSorley, 2014]. Однією з причин цього називають те, що соціологія успадкувала поширене припущення теоретиків XIX століття про архаїчність і неактуальність війни, а відповідно про те, що нове сьогодення є пацифістським [Bousquet, 2012]. Крім того, створення інтегрованої теорії про природу війни гальмувало те, що дослідники зосереджувалися переважно на вивченні «внутрішніх процесів суспільств, а не міжсуспільних процесів, які були залишені дисциплінам міжнародних відносин та спеціалізованим військовим студіям» [Roxborough, 1994, p. 619]. Периферійність теми війни в дослідженнях соціології була зокрема й через наявний оптимістичний погляд на те, що завдяки індустріалізації частота воєн зменшиться [Mann, 1987]. Відповідно, соціологічний фокус змістився на такі теми, як добробут, соціальна стратифікація, культура, освіта та охорона здоров'я [McSorley, 2014].

Хоча ХХ століття показало протилежне, все одно війна розглядалась як виняток з норми в політичному та соціальному житті [Shaw, 1988] або ж як ознака невдачі або відсутності суспільства, а не як його продукт [McDonald, 2013]. Лише наприкінці минулого століття тема війни і загалом насилля почала повертатися в фокус соціологів. У тому числі йдеться про такі праці: «Світ – системний аналіз» І. Уоллерстайна [Wallerstein, 1974-1989], «Конфліктні французи» та «Примус, капітал і європейські держави» Ч. Тіллі [Tilly, 1986; Tilly, 1992], «Держави та соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю» Т. Скокпол [Skocpol, 1979], «Національна держава і насильство» Е. Гідденса [Giddens, 1987], «Джерела соціальної влади» М. Манна [Mann, 1986; Mann, 1993] та інших [Roxborough, 1994].

Одним з найвідоміших філософів, який вплинув на теорію війни, є К. Клаузевіц. Його теза про те, що війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами [Clausewitz, 2007, р. 7], а також саме визначення війни як акту насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю [Clausewitz, 2007, р. 13], і сьогодні зберігають своє значення в теоретичних дослідженнях війни. Окрім того, важливим є положення К. Клаузевіца про триєдність у війні: війна між будь-якими воюючими сторонами є продуктом тристоронніх відносин між державою (політичною детермінантою збройної сили), збройними силами (інструментом примусу) і суспільством (народом, яким керують ті, хто приймає рішення про застосування сили, і який підлягає застосуванню сили, якщо незахищений засобами примусу) [Paret, 1993]. Отже, він сформулював положення про відносини між державою і збройними силами більш ніж за півстоліття до М. Вебера, який писав, що насильство є найважливішим засобом політики [Weber, 1994], а держава визначається через володіння монополією на легітимне застосування сили на певній території [Weber, 1994].

За М. Вебером, війна створює в політичному пафос та відчуття спільності і формує умови для індивідуальної та колективної жертвовності [Weber, 2004]. Відчуття загрози постійної смерті створює спільноту, яка є разом до смерті, і це трансформує звичайне індивідуальне відчуття щодо неминучості смерті в пожертву заради вищої благородної мети.

М. Вебер вважав, що війна є важливим джерелом соціальних змін. За його словами, війна також пов'язана з престижем, адже кожна переможна війна підвищує престиж держави [Weber, 1968]. Він пише, що раніше це було через форму «священних війн» в ім'я Бога [Weber, 1963]. Проте з поступовою раціоналізацією суспільного життя війна, як і інші форми соціальної дії, стає рутинізованою, інструментальною та бюрократичною. На зміну індивідуальному героїзму первісних воїнів приходить сучасна армія, для якої характерно перетворення на ефективну бюрократичну машину війни.

Через призму ідей М. Вебера були розроблені теорії щодо війни у сучасній соціології. Такі дослідники, як А. Гідденс [Giddens, 1987], Ч. Тіллі [Tilly, 1975; Tilly, 1992], М. Манн [Mann, 1986; Mann, 1993] та Р. Коллінз [Collins, 1975; Collins, 1986] вказували на те, що модерні бюрократичні національні держави, які мають монополію на насильство, оподаткування та контроль держави, є результатом війн. Зокрема, за відомим висловом Ч. Тіллі, «війна створила державу, а держава створила війну» [Tilly, 1975, р. 42]. Ч. Тіллі пов'язує ведення війни і збільшення її масштабів зі зростанням державного апарату. Правителі змушували своїх підданих платити податки для фінансування воєн, а також для захисту своїх підданих від інших. Зі зростанням масштабів війни збільшувалась необхідність розбудови адміністративного апарату, який би орієнтувався на збільшення доходів від податків для фінансування воєн, а також для централізації і виконання свого зобов'язання – захисту своїх підданих на

власній території, що в результаті призводить до збільшення влади та створення держав [Tilly, 1985].

Від концепцій К. Клаузевіца через праці М. Вебера до досліджень Г. Г. Терні-Хай [Turney-High, 1971], збройний конфлікт вважався війною лише тоді, коли він передбачав зіткнення із застосуванням організованих засобів примусу, причому принаймні одна воююча сторона характеризувалася як організаційно відокремленими збройними силами, так і державним апаратом [Kestnbaum, 2009, p. 236].

Однак зміни в характері збройних конфліктів, які сталися після Другої світової війни, потребували нового осмислення. Держави у Європі, які мали колонії, після війни зіштовхнулися з насильницьким опором, який здебільшого виявився успішним [Arreguín-Toft, 2012]. Поразки потужних збройних сил світу супроти різних менших акторів чи повстанців сприяли тому, що частина науковців дійшла висновку: природа війни змінилась, а західні збройні сили не адаптувались до цього. Так з'явилися теоретики «нових воєн» [Schuurman, 2010].

Одна з представниць теорій про «нові» війни є М. Калдор. На її думку, «стара війна» – ідеалізована версія війни, що була характерна для Європи в кінці XVIII століття – середині XX століття [Kaldor, 2005]. Це війна між державами із застосуванням збройних сил, де вирішальними є битви на полі бою. Окрім того, старі війни велися за правилами, які були кодифіковані у Женевських та Гаазьких конвенціях, зокрема в частині про мінімізацію жертв серед цивільного населення, поводження з полоненими тощо. Саме такі правила були важливі для встановлення легітимності воєн. Вважалося, що Друга світова війна ознаменувала кінець старих воєн, адже такі старі війни тепер нелегітимно вести, до того ж наслідком таких воєн є значні руйнування.

Нові ж війни – «це війни, які відбуваються в контексті розпаду держав (як правило, авторитарних держав під впливом глобалізації); війни,

які ведуться мережами державних і недержавних акторів, часто без уніформи – іноді вони мають розпізнавальні знаки, такі як хрести або сонцезахисні окуляри Ray-Ban, як у випадку хорватського ополчення в Боснії і Герцеговині; війни, де бої відбуваються рідко і де більшість насильства спрямована проти цивільного населення внаслідок тактики боротьби з повстанцями та етнічних чисток; війни, де податки падають, а фінансування війни складається з грабежів, мародерства, нелегальної торгівлі та інших доходів від війни; війни, де стираються відмінності між комбатантами і некомбатантами, законним насильством і злочинністю; війни, які посилюють дезінтеграцію держави» [Kaldor, 2005, p. 492]. Модель насильства після холодної війни змінилася [Snow, 1996].

Тобто, нові війни свідомо порушують всі правила щодо прав людини та ведення війни, які були сформовані після Другої світової війни. Іншою важливою характеристикою нових воєн, про які зазначає М. Калдор, є створення нових секторальних ідентичностей (релігійних, етнічних чи племінних), які розколюють попередні політичні спільноти і на цих розколах створюють нові [Kaldor, 2005]. За її словами, такі війни мають спільне з війнами домодерного періоду в Європі та за її межами.

Ще одна популярна теорія про нові війни розроблена В. Ліндом та Т. Гаммесом. Вони ділять історії воєн на чіткі етапи – чотири покоління війни [Lind, 2008; Hammes, 2008].

Перше покоління – античні та посткласичні битви, які характеризувалися участю великої кількості солдатів в формі, якими керувала держава. Тут використовувалися тактики фаланги, лінії і колони. Це покоління закінчилося приблизно в середині дев'ятнадцятого століття.

Друге покоління – це індустріальна війна, початок якої відбувся після винайдення нарізного мушкета і казнозарядної зброї, а продовження пов'язано з розвитком кулемета та непрямого вогню.

Третє покоління – війна, в якій тактика зосереджується на використанні новітніх технологій, щоб, застосовуючи швидкість та ефект несподіванки, обійти лінію фронту противника і розгромити його сили з тилу. Автори пишуть, що це завершення лінійної війни, коли було прагнення зустрітися з противником у прямому сенсі цього слова. Натомість тут намагаються перехитрити одне одного для виграшу. Важливу роль почали відігравати у веденні війни бронетанкові підрозділи, військова авіація і повітряно-десантні війська.

Четверте покоління – це війна, де розмивається межа між власне війною та політикою, цивільними та воєнними. Це відбувається через втрату державою монополії на насилля. У війнах нового покоління важливими акторами стають партизанські групи, приватні військові кампанії.

Варто додати, що пізніше Д. Ебот додав до цієї періодизації п'яте покоління війни. Особливість такої війни в тому, що вона в основному ведеться не за допомогою активних бойових дій, а через дезінформацію, вплив на погляди суспільства і кібератаки, а також за допомогою нових технологій, які з'являються (штучний інтелект і т.ін.) [Abbott, 2010, p. 20].

Проте такий підхід критикують через вибіркові історичні джерела та неправдоподібність у розмежуванні часових періодів. Зокрема, М. Еванс вважає, що В. Лінд та Т. Гаммес в основу поділу поклали марксистський підхід, а такий чіткий лінійний поділ є надто узагальненим і заперечує те, що сучасна війна – це синтез форм [Evans, 2010].

Розглядаючи нову природу конфлікту, дослідники пропонують використовувати такі змінні: основні дійові особи війни (держави чи недержавні суб'єкти, терористичні групи та військові частини), основні мотиви, просторовий контекст (міждержавний, «громадянський», регіональний чи глобальний), наслідки конфлікту (соціальні, матеріальні, людські), технологічні засоби та структура війни, політико-економічна та

соціальна структура конфлікту [Newman, 2004]. Тому термін «нові війни» використовують у широкому сенсі, коли йдеться про частину чи всі вищезазначені змінні.

Водночас існує низка ключових ознак, які, як правило, використовують для позначення специфіки нових війн [Newman, 2004]:

- збільшення кількості внутрішньодержавних воєн та зменшення кількості міждержавних;
- виникнення нових війн на тлі падіння державної легітимності, коли виникає суперництво між недержавними акторами (відповідно, відмінність між державною та приватною владою розмивається, а насильство приватизується через організовану злочинність, парамілітарні групи);
- збільшення кількості конфліктів, що виникають на базі етнічності чи релігійності – порівняно з тим, що раніше превалювали конфлікти на основі політичної ідеології;
- розгляд цивільного населення як легітимної цілі у війні, поширення звірств та чисток;
- різке збільшення кількості жертв серед цивільного населення та переміщених осіб у відсотковому відношенні до всіх жертв конфліктів, особливо з 1990 року;
- розмивання внаслідок занепаду державної влади меж між державними військовими та приватними угрупованнями, а також між військовими та цивільними.

Е. Ньюман, розглядаючи ці характеристики, стверджує, що різниця між «новими» формами конфліктів та війнами «попередніх» часів є перебільшеною і в певних моментах не витримує критики. Наприклад, проєкт «Збройні конфлікти та інтервенції» [Marshall & Gurr, 2003] свідчить про те, що частота як міждержавних, так і громадянських воєн помітно знизилася з початку 1990-х років, а частота міждержавних воєн

дещо зросла з 1997 року. Звірства, які вважаються новою характеристикою, були характерними рисами всіх війн 20-го століття. За його словами, випадків воєн, які підпадають під категорію «нові», досить багато: наприклад, громадянська війна в Боснії, конфлікти в Чечні, Афганістані, Ліберії [Newman, 2004]. Проте, хоча література про «нові війни» пояснює певні закономірності, багато з так званих характеристик нових воєн не є новими і були присутні принаймні у війнах 20 століття. На думку Е. Ньюмана, різниця полягає в тому, що науковці почали більше приділяти увагу у своїх дослідженнях цим факторам, а розвиток засобів масової інформації сприяв посиленню уваги до реалій громадянської війни та звірств [Newman, 2004]. Окремо варто зауважити, що він не заперечує вплив історичного контексту на конфлікти, але не вважає, що «нові війни» знаменують повний відхід від минулого.

Таку думку поділяє і П. Мелло, який констатує недостатню емпіричну підтримку теорії нової війни [Mello, 2010]. Так, спростовується твердження про те, що зараз стало більше цивільних жертв у війнах, ніж це було у «старих» війнах [Lacina & Gleditsch, 2005, p. 146]. Додатково, Б. Хозер [Heuser, 2022] вказує, що, попри західні наративи про більшу залученість цивільного населення до воєн, зокрема як ціль – цивільні завжди були частинами воєн. К. Шліхте стверджує, що в сучасних війнах не відбулося змін, а теорія «нових війн» спричинена євроцентричним поглядом на історію [Schlichte, 2006].

Як стверджує Б. Шуурман, теоретики нових воєн зробили значний внесок у розуміння того, чому звичайна військова сила має обмеження у громадянських війнах чи протистоянні повстанцям, проте разом з тим призвели до непорозумінь щодо характеристики війни та її природи [Schuurman, 2010].

Основною проблемою у теоріях «нових війн» є припущення, що фундаментальні характеристики війни можуть змінюватися, що

суперечить роботі К. Клаузевіца. Тому його тези відкидають, розглядаючи нові конфлікти. Проте Б. Шуурман вважає, що теорія К. Клаузевіца досі є актуальною й викриває недоліки теорії про нові війни [Schuurman, 2010].

Твердження теоретиків «нових війн» зокрема про те, що держави тепер не є головними дійовими особами у війні [Kaldor, 2004], ґрунтуються на певній підміні понять, коли зовнішні варіації війни розглядаються як фундаментальні зміни самої природи війни [Schuurman, 2010]. Адже змінюється контекстуальність війни, проте фундаментальні її фактори лишаються [Freedman, 2005; Evans, 2005].

Дискусія точиться і навколо відомої характеристики війни за К. Клаузевіцем, який писав: *«Війна – це більше, ніж справжній хамелеон, який децю пристосовує свої характеристики до конкретного випадку. Як тотальне явище, її домінуючі тенденції завжди роблять війну парадоксальною трійцею, що складається з первісного насильства, ненависті та ворожнечі, які слід розглядати як сліпу природну силу; з гри випадку та ймовірності, в якій вільно блукає творчий дух; і з елементу підпорядкування, як інструменту політики, що робить її підвладною лише розуму»* [Clausewitz, 2007]. Саме насильство, випадок та раціональна мета відображають різноманітну природу війни.

Е. Віллакрес і К. Бассфорд стверджують, що за К. Клаузевіцем, війна може набувати різних форм, але незмінно поєднує в собі ірраціональні (насильницькі емоції), нерациональні (випадок і удача) і раціональні (війна як інструмент політики) сили [Villacres & Bassford, 1995]. Ці три складові є первинною трійцею. Проте К. Клаузевіц також вводить поняття вторинної трійці, говорячи, що насильство стосується переважно народу, випадок та удача – полководців, а раціональна мета – уряду [Clausewitz, 1993].

Саме ця вторинна трійця стала об'єктом критики прихильників теорії «нових воєн», адже це, на їхню думку, передбачає, що війну ведуть

лише держави, де може бути такий поділ на уряд, населення та збройні сили. В той час як багато сучасних конфліктів ведуться недержавними акторами [Creveld, 1991].

Історикиня і дослідниця війни Б. Хозер у своїй книзі «Війна. Генеалогія західних ідей і практик» [Heuser, 2022] також пише, що західній науковій традиції притаманний державоцентричний погляд на війну. За її свідченням, ще Цицерон писав, що легітимна війна лише та, коли це війна проти іншої держави. Саме інша держава є легітимним супротивником, в той час як інсургенти та сепаратисти є нелегітимними супротивниками, а криміналітет та «пірати» є публічними ворогами і теж не легітимними. Ця традиція прослідковується від дохристиянського Риму до сьогодні в міжнародному гуманітарному праві, яке базується на західних традиціях. Проте її слабе місце – це занадто сильна сфокусованість саме на міждержавній війні і певне ігнорування недержавних акторів. Це не відображає реальність війни, яка є набагато комплекснішою та складнішою. На відміну від теоретиків «нових воєн», які вважають, що недержавні актори стали суб'єктами війн лише після Другої світової війни, авторка зазначає [Heuser, 2022], що насправді це відбувалось протягом всієї історії. Наприклад, в Стародавній Греції були цивільні війни в межах міста-держави, були війни між іншими грецькими державами-містами та королівствами (Македонія), а також війни за межами політій (наприклад, Персія).

Теоретики «нових війн» [Kaldor, 2004, p. 220; Creveld, 1991, p. 155; Metz, 1994-95] вважають, що відповідно до вчення К. Клаузевіца, війна – це ніщо інше, як задоволення раціональної мети, яка спрямована на благо держави. На противагу їм, Е. Віллакрес та К. Бассфорд стверджують: коли К. Клаузевіц пише про первинну трійцю – насильство, випадковість та раціональність – і пов'язує їх з вторинною трійцею – народ, збройні сили та уряд – саме це розрізнення є важливим, оскільки в першій трійці не

йдеться чітко про визначення суб'єктів війни [Villacres & Bassford, 1995]. Б. Шуурман пише, «будь то держава, воєначальник, комуністичний революціонер чи міжнародна терористична організація – всі суб'єкти є об'єктами взаємодії сил насильства, випадковості та раціональної мети» [Schuurman, 2010, p. 95]. А всі три складові завжди присутні у війні, адже, як стверджує Р. Бауманн, думки та пристрасті, що спонукають держави починати війни мало чим відрізняються від тих, що спонукають племена чи повстанців [Baumann, 1997, p. 46].

М. Требін зазначає, що, незважаючи на велику кількість та різноманіття теорій, які існують про війну – її зміст та сутність залишається незмінним – *«вона була і залишилася боротьбою за зміну і перерозподіл соціальних ролей в ході розвитку суспільства»*, що відбувається через збройну боротьбу [Требін, 2015, с. 31]. Водночас змінилися форма та методи ведення війни і її характер.

М. Кестнбаум зазначає, що, визначаючи широку сферу застосування трійці К. Клаузвіца, можна виокремити кілька важливих наслідків для досліджень війни та збройних сил. Зокрема, дослідження про війну мають вийти за межі аналітичних упереджень про те, що держава обов'язково володіє монополією на примус [Kestnbaum, 2009, p. 236].

Упередження щодо монополії можна побачити, коли слова М. Вебера про монополію держави на примус абсолютизуються. В результаті, недержавні форми організованого примусу не беруться до уваги. Так само недержавні об'єднання та звичайні цивільні люди, які до того ж не постачають якісь необхідні ресурси для армії, аналізуються відокремлено, або ж узагалі маргіналізуються [Kestnbaum, 2009, p. 236]. М. Кестнбаум звертає увагу, що приєднання звичайних людей до держави і військових в аналізі збройного конфлікту є важливим для повнішого розуміння того, як організовується війна, як її розуміють ті, хто в ній бере участь [Kestnbaum, 2005].

Іншим упередженням в аналізі є те, що міждержавну та громадянську війну можна розуміти, розглядаючи їх ізольовано одна від одної. Такий розподіл, коли аналіз стосується або міждержавної або громадянської війни, не дозволяє побачити, що є спільним та відмінним у цих двох типах конфліктів та як вони можуть переплітатися між собою [Kestnbaum, 2009, p. 236].

Третє упередження, яке, на думку М. Кестнбаум, потрібно подолати, це те, що соціальні наслідки війни лежать переважно, якщо не виключно, в матеріальній сфері [Kestnbaum, 2009, p. 236]. Під цим М. Кестнбаум має на увазі, що наслідки війни зводяться до кількості жертв. Так само і щодо інституцій це розглядається з точки зору перерваних послуг чи втрачених прав, якими можна було б скористатися. Таким чином не береться в аналізі до уваги те, як це впливає на сприйняття людей самих себе і світу навколо і як це трансформується через військові дії [Kestnbaum, 2009, p. 236].

Загалом схема первинної трійці дозволяє її застосовувати до будь-якого конфлікту. Визначення К. Клаузевіца війни як застосування насилля для реалізації військових вимог для досягнення політичних цілей з додаванням до неї елементів нападника та захисника, дає можливість використовувати її для аналізу та розуміння будь-якої війни [Daase, 2007]. Як пише М. Л. Р. Сміт: «Називайте це як завгодно – новою війною, етнічною війною, партизанською війною, війною низької інтенсивності, тероризмом або війною тероризму – зрештою, існує лише одна значуща категорія війни, і це сама війна» [Smith, 2004, p. 52].

Тобто можна зробити висновок, що фундаментальні характеристики війни протягом історії воєн лишаються незмінними. До таких незмінних характеристик можна віднести безпосереднє визначення війни як продовження політики з застосування збройних сил щодо іншого актора для виконання своєї цілі чи волі. Незмінною лишається і «первинна трійця» К. Клаузевіца: насилля, випадок і удача та раціональна мета

політики у війні. Щодо «вторинної трійці» виникають дискусії, наскільки можна вважати сучасні війни результатом взаємодії трійці держава, армія та народ. Ми поділяємо думку дослідників, які вважають, що визначені суб'єкти є важливими для розуміння сутності сучасної війни. Навіть, якщо йдеться про війну, де одна чи кілька сторін є недержавними акторами, в ній можна виокремити тих, хто приймає політичні рішення, тих, хто воює, та групу тих, хто підтримує. Дискусії щодо різних типів воєн виникають якраз через зміни їх характеристик, до розгляду яких ми перейдемо нижче.

1.2. Зміни характеру воєн

Зміни в технологіях, в тому числі військових, в стратегіях війни, в міжнародному праві й загалом зміни, що відбуваються у світі, мають свій вплив на характер ведення бойових дій та спричиняють те, що війна проявляється по-різному в різні історичні періоди.

Розглядаючи зміни, які відбуваються з війнами, слід зазначити важливий вплив на цей процес ядерного стримування та загрози ядерної війни, що призводить до зменшення зіткнень між «великими державами» напрямку, натомість характерними ознаками сучасних воєн стає переважання асиметрії в конфліктах з залученням недержавних акторів, збільшення проксі-воєн та воєн всередині держав, а не між ними [Schroefl & Kaufman, 2014].

Другим важливим моментом, що впливає на характер сучасних війн, є наявне міжнародне право, яке передбачає санкції, ізоляцію держави, а також вимагає дій від інших держав чи міждержавних утворень за порушення існуючого устрою та оголошення війни. Зважаючи на ці обставини, у сучасній ситуації війни часто не оголошуються [Almäng, 2019]. Назвуть війну війною, чи ні, залежить від політичного рішення та позиціонування держави, яка залучена у війну [Almäng, 2019].

Війни змінюються під впливом нових технологій. Йдеться не лише про змагання у створенні нових видів зброї, які забезпечують більшу точність та ефективність ураження цілей. За допомогою кібертехнологій, а також використання штучного інтелекту зростають безкровні інтервенції, які завдають противнику значних збитків. Зброєю стають і медіа, і онлайн мережі, через які можна не лише інформувати, а й дезінформувати громадян. Це впливає на війну у багатьох аспектах. По-перше, це є у війні потужним інструментом впливу на громадян як зі сторони «нападника» так і «захисника» за «уми людей». Крім того, виникає дилема атрибуції відповідальності, коли неможливо точно сказати чи бути впевненим, що відбувається чи хто стоїть за тою чи іншою дією: як-от кібератаки чи приклад «зелених чоловічків» – людей у збройній формі без будь-яких розрізень, які з'явилися в Криму на початку анексії, що викликало також нерозуміння, хто стоїть за анексією, як у громадян, так і в міжнародній спільноті [Fabiszak, 2007; Почепцов, 2019].

Для позначення різних модифікацій війни дослідники, військові аналітики, політики намагаються розробити термінологію, яка б допомогла визначити особливості різних її типів.

Наразі існує багато типологій війни. Для прикладу, Б. Хозер зазначає [Heuser, 2022], що західна традиція і зокрема міжнародне право вимагає бінарностей: війна або мир; комбатанти супроти цивільних. Такий підхід логічно призводить до того, що відбувається протиставлення справжньої / класичної / великої війни та війни нерегулярної / інсургенції / повстання. Відповідно, в дослідженнях зустрічаються описи війн різного типу, які умовно можна об'єднати в два кластери, що об'єднують «старі» та «нові» війни. До «старих» відносять війни, які позначають як «головна війна»; «регулярна війна»; «класична війна»; «тотальна війна»; «нелімітована війна»; «конвенційна війна». В кластері «нових війн» розташовуються «маленькі війни»; «лімітовані війни»; «нерегулярні

війни»; «асиметричні війни»; «гібридні війни»; «проксі війни»; «інсургенція» (протистояння збройних загонів цивільного населення владі); «низькоінтенсивний конфлікт», а також інші операції, ніж війни, наприклад, «спеціальні воєнні операції».

Як ми вже зазначали вище, в реальності здійснити чіткий розподіл між різними типами війни досить важко, що визнають і теоретики, які вважають, що за потреби сторони конфлікту часто змішують типи військових дій. Зокрема, Б. Хозер показує, що є різні думки щодо лінійності війни в перспективі історії [Heuser, 2022]. Її зміни можна представити як рух від лімітованої війни до більш масштабної, більш летальної, або навпаки, як трансформацію в бік більшої гуманності. Спираючись на К. Клаузевіца, за яким війна пристосовується до контексту, можна скоріше стверджувати, що війна розвивається в нелінійному порядку.

1.3. Асиметричні війни

Поняття «асиметричні війни» стало часто вживаним у різних дослідженнях воєн за останні роки [Blank, 2004]. Загалом асиметричність можна спостерігати у всіх війнах протягом історій. Окрім того, усі війни за своєю суттю певним чином асиметричні, якщо говорити про визначення асиметрії як використання слабкості супротивника на свою користь та уникнення його сильних сторін [Liddell Hart, 1974]. Б. Хозер виділяє два типи повторюваних патернів у західній війні, які називає «Ахілли» та «Одіссеї» [Heuser, 2022].

Ахіллесовий спосіб війни ґрунтується на сподіванні виграти війну завдяки перевазі в силі. Йому притаманні такі ознаки: прямі конфронтації, змагання сил, героїзація битв, а також традиція йти через жертви до тріумфу. Б. Хозер наголошує, що це зокрема притаманно російській

культури: необхідна колективна сакрифіція та моральна вищість [Heuser, 2022].

Одіссеївський спосіб війни ґрунтується на сподіванні перехитрити ворога. Основний метод, щоб перемогти у війні – це через хитрощі та розвідку. Це є частиною китайської традиції, де Сунь-дзи у своєму відомому творі «Мистецтво війни» пише, що досвідчений лідер може побороти ворога без битв [Сунь-дзи, 2015].

Отже, «Ахілли» покладаються на силу, зокрема на силу вибухів, руйнування від яких радикально зросли від 13 століття до ядерного доби. На противагу цьому, «Одіссеї» покладаються переважно на асиметричність.

У визначенні специфіки сучасної війни термін «асиметричний конфлікт» був вперше застосований Е. Маком, який аналізував причин політичної поразки США у війні у В'єтнамі². Заведено вважати, що асиметричні конфлікти поширилися після Другої світової війни під час Холодної війни, однак ця тенденція збереглася і після її завершення [Schroefl & Kaufman, 2014].

Дослідники зазначають, що поширення асиметричних війн пов'язано насамперед з традиційною перевагою у військовому плані країн Заходу. Це спонукає до асиметричних дій супротивників, щоб не входити безпосередньо у відкриті бої [Schroefl & Kaufman, 2014].

Також серед причин поширення асиметричних воєн виділяють економічні зміни, зокрема те, що всі суспільні блага стали товаром і можуть приватизуватися. Відповідно від того, наскільки держава має фінансовий ресурс, залежить здатність забезпечити безпеку. Так, на думку дослідників, підірвати здатність держав стягувати податки для

² Цит. за Макаренко, Н. (2019). Асиметричні війни як вид сучасних збройних конфліктів: соціогуманітарний аспект.

URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29faa065-2c4d-4673-bad3-d59181883594/content> (дата звернення: 31.05.2024).

забезпечення безпеки допомогла політика лібералізації [Fearon & Laitin, 2003]. Відповідно, коли держава слабшає – вірогідніше, що їй можуть кинути виклик повстанці. А зусилля держави спрямовані на зміцнення можуть бути розцінені як загроза і спровокувати сепаратистські рухи [Schroefl & Kaufman, 2014].

Додатково на поширення асиметричних війн впливає доступність зовнішньої підтримки для слабшої сторони, а також нормативні обмеження для дій військових у демократичних країнах. З огляду на необхідність мінімізації асиметрії у мілітарно технічному вимірі, на перебіг асиметричного конфлікту суттєво може впливати зовнішня підтримка слабшої сторони [Record, 2007]. Водночас демократії, які з мілітарної точки зору є сильними сторонам асиметричного конфлікту, можуть програти через такі причини, як нездатність до ескалації до рівня жорстокості та небажання приймати жертви, що необхідні для перемоги у війні такого типу [Merom, 2003]. Прикладами сучасних асиметричних збройних конфліктів, коли більш сильний супротивник, маючи перевагу у технологіях, зброї та військовій силі не обов'язково досягає перемоги, є війни в Іраку та Афганістані. До такого ж типу дослідники відносять і війну в Україні [Макаренко, 2019].

Один з теоретиків асиметричного конфлікту Е. Мак стверджує, що асиметрія сили, необхідної для перемоги у війні, систематично і обернено пов'язана з політичною вразливістю або волею кожного відповідного актора. Тобто асиметрія влади може призводити до асиметрії інтересів, коли слабкі актори мають високу зацікавленість, адже їхнє виживання під питанням, тоді коли у сильних акторів зацікавлення не настільки сильне, адже їхнє виживання не стоїть на порядку денному. На його думку, коли асиметричний конфлікт триває довше, ніж очікується, то слабкі актори виграють [Mask, 1975]. Цю позицію підтримує і І. Аррегін-Тофт, який у своїй книзі «Як слабкі виграють війни» (2005) обґрунтовує її тим, що на

вирішення асиметричного конфлікту впливає те, які стратегії обирають актори [Arreguin-Toft, 2005].

В асиметричному конфлікті для сильнішого актора характерні такі стратегії, як пряма атака та варварство. У прямому нападі використовуються військові сили, щоб захопити або знищити супротивника. Головна мета – виграти війну через знищення здатності супротивника опиратися збройним силам. Війна на виснаження та бліцкриг – це стратегії прямого нападу. Натомість варварство – це непряма стратегія, яка ґрунтується на постійному порушенні законів війни для того, щоб досягти мети. Окрім використання заборонених видів зброї, важливішим її елементом є вплив на цивільних людей через тортури, вбивства тощо. Тут основною метою є знищити волю супротивника до боротьби [Luttwak, 1999].

Слабкий актор натомість використовує стратегію прямої оборони, коли збройні сили використовуються, щоб завадити противнику захопити чи знищити важливі цілі (територію, населення тощо). Основна мета такої стратегії в тому, щоб зашкодити здатності супротивника нападати через виведення з ладу його збройних сил. В якості непрямой стратегії використовується партизанська війна, коли частина суспільства, використовуючи військові сили чи засоби, шкодить противнику через завдання ударів по солдатах, інфраструктурі, запасах тощо, уникаючи при цьому прямої конфронтації. Головна мета в такій стратегії – вплив на волю супротивника.

Те, які стратегії обирають актори, пов'язано «з доктриною, обладнанням, підготовкою і навіть культурними цінностями (наприклад, з тим, що вважається перемогою і поразкою, або які форми ведення війни і які цілі насильства є прийнятними, а які ні)» [Arreguín-Toft, 2012, p. 646]. Коли застосовується модель «пряма стратегія» проти «прямої стратегії» чи «непряма» проти «непрямой», тоді війни завершуються швидко і

перемогою сильного актора. Якщо ж будуть застосовуватись різні стратегії одне до одного, тоді тривалість конфлікту буде довгою. Наприклад, слабша сторона може використовувати стратегію змішаного опору і протистояти противнику двома типами сил: звичайними військовими угрупованнями та партизанськими силами, які підходять для того, щоб затягувати війну [Record, 2007]. Довгі конфлікти роблять вразливими сильних гравців і це часто може змусити їх відступити. Чим триваліший конфлікт, тим більше політична вразливість і навпаки [Arreguín-Toft, 2005].

Слід зазначити, що остаточне загальноприйняте розуміння концепту «асиметрична війна» досі не сформовано. Частина дослідників визначає асиметричну війну як нову форму сучасної війни [Hughes, 1998] чи іррегулярну війну [Bunker, 1999, p. 136] з огляду на використання неконвенційних методів та тактик, а також участь недержавних акторів у війні. Також асиметричну війну кваліфікують як нетрадиційну, через те, що вона спрямована на населення і ведеться між переважаючою у військовому відношенні державою та однією або кількома державами, що поступаються їй у силі [Buffaloe, 2006]. Деякі дослідники визначають асиметричну війну, як війну проти недержавних акторів [Manwaring, 2012], інші пропонують розглядати їх як війни між двома сторонами з різними цілями [Libicki, 1997].

Сучасні дослідники намагаються концептуалізувати «асиметричність» війн, не обмежуючись тезами про максимальне використання сторонами своєї переваги або ведення бойових дій по-іншому [Blank, 2004]. Узагальнюючи, можна констатувати, що асиметрія у таких війнах присутня в різних виявах. Зокрема, Дж. А. Хан пропонує розрізняти стратегічну асиметрію (результат визначається якістю та кількістю сторін протистояння) та тактичну асиметрію (результат визначається технологічною перевагою) [Khan, 2005]. Виділяють також асиметричність загрози (дії ворога); асиметричні

операції (дії союзників); культурну асиметрію (норми, цінності, розуміння населення противника); асиметричні витрати [Buffaloe, 2006].

Асиметрія також проявляється у відсутності спільної бази порівняння щодо якості, або, в операційних термінах, спроможності сторін [Lele, 2014]. Відповідно, важливо, оцінюючи перспективи вирішення конфліктів, робити це не лише базуючись на матеріальних перевагах, а й дивитися на інші чинники, які можуть вплинути на перебіг подій. Наприклад, є великі армії, але вони при тому гірше управляються [Biddle, 2004]. До немілітарних обмежень, які впливають на асиметричні конфлікти, можна віднести суспільні уявлення про те, що є прийнятним чи неприйнятним у веденні війни ще до того як почнуться бойові дії. Як вже зазначалося вище, демократії дуже чутливі до жертв та до того, щоб дозволити своїм військовим силам ступінь свободи, який потрібний для перемоги над противником, який маскується серед цивільних [Luttwak, 1999]. Водночас суспільні уявлення про прийнятність чи неприйнятність поразки мобілізують моральні ресурси слабшої сторони, яка може демонструвати неочікувану стійкість у протистоянні з сильнішим противником. Зокрема, говорячи про російсько-український конфлікт, в якості додаткового джерела сили виділяють саме моральний аспект, який надає силу українському війську [Žotkevičiūtė-Banevičienė, 2022].

Підсумовуючи, ми надалі будемо спиратися на визначення асиметричної війни, яке запропонували Дж. Шрефл та С. Кауфман: *«Визначальною характеристикою асиметричної війни є те, що в ній протистоять вкрай нерівні сторони; у багатьох випадках одна з них намагається завдати значної шкоди іншій, докладаючи при цьому лише обмежених зусиль. Таким чином, асиметрична війна охоплює конфлікти між великими і малими державами; між партизанськими силами, терористами або організованою злочинністю і суверенними країнами; а*

також між самими партизанськими силами та іншими повстанцями» [Schroefl & Kaufman, 2022, p. 6]. Виходячи з такого розуміння, російсько-українська війна може бути віднесена до типу асиметричних і для її вивчення можна застосовувати весь теоретичний доробок, який отриманий дослідниками асиметричних військових конфліктів.

1.4. Гібридні війни

На відміну від підходу, який звертає увагу на особливості сучасних асиметрій у війні, дослідники гібридних війн зосереджуються на тому, що в такому типі конфліктів розмиваються межі між традиційними і новими засобами ведення війни, втрачається чіткість визначення учасників протистоянь, і в певному сенсі зникає та бінарність, яка традиційно характеризує стан війни як протилежний стану миру. Тож попри дуже широке використання цього терміну у вітчизняному соціологічному дискурсі, він не є усталеним у дискурсі міжнародному. Досить поширена думка про те, що терміни «гібридна війна» та «сіра зона» є часто вживаними, проте дослідникам бракує чіткого розуміння цих нових форм ведення війни [Cullen & Reichborn-Kjennerud, 2017, p. 3]. Концепцію гібридної війни вважають суперечливою та такою, що неправомірно застосовується для опису широкого спектру різних явищ. Додатково піддається критиці розширення поля її використання. Хоча спершу вона була орієнтована на воєнні дії, з часом до гібридної війни стали відносити і некінетичні засоби дестабілізації. Відповідно, сам термін «гібридна війна» потребує усунення концептуальної нечіткості [Solmaz, 2022].

Термін «гібридна війна» став широко застосовуватися у 2000-х роках для того, щоб описати сучасні типи ведення війн [Wither, 2016]. Дослідники виділяють кілька проблем, пов'язаних з термінами «гібридна війна» та «сіра зона». По-перше, звертають увагу на те, що за ними не

стоять добре сконструйовані теорії, тому замість того, щоб пояснювати, вони скоріше заплутують [Stoker & Whiteside, 2020]. По-друге, піддається сумніву саме новизна описуваних воєн. Насправді засоби ведення війни, які характерні для війн цього типу (використання агресивної пропаганди, економічного тиску, соціальних мереж тощо), в історії вже існували й раніше. Виходячи з того, що війна – це акт сили для втілення політичних цілей, дослідники стверджують, що не варто говорити про новий тип війн, оскільки суть такої війни не змінюється, незалежно від того, які нові методи досягнення мети застосовують противники [Stoker & Whiteside, 2020]. Відповідно, саме по собі використання кібератак, шпівонажу тощо не доводить, що це війна. По-третє, небезпечним, як вже відзначалося вище, вважається саме сплутування миру та війни. Коли для аналізу воєн чи міждержавних відносин застосовують конструкції, які не враховують відмінність між миром та війною, то втрачається логічна основа для аналізу [Stoker & Whiteside, 2020].

Саме через порушення такої логіки сумніви викликає і термін «сіра зона», під яким розуміють зону між миром, з одного боку, та війною, з іншого: «Перебування за межею звичайної війни є основоположним принципом війни в *сірій зоні*» [Azad et al., 2022, p. 103]. Зазначається, що аналітики «сірих зон» плутають війну з підривною діяльністю, коли говорять про так звану війну між Росією та США [Stoker & Whiteside, 2020]. Проте конкуренція між державами та війна – не одне й те саме.

Інколи гібридну війну також розглядають як те, що відбувається між миром та війною, коли не існує однозначної відповіді на питання, чи можна вважати конфлікт війною, чи ні [Almång, 2019]. Або ж коли одна зі сторін конфлікту позбавлена знань про контекст нападу, тобто не може його кваліфікувати через непрозорість. Однак частіше гібридну війну

відрізняють від сірої зони, адже термін «гібридна війна» все ж таки описує війну між двома чи більше суб'єктами. Це, до речі, висувають як аргумент на противагу тим, хто дотримується думки про те, що розподіл на війну та мир слід розглядати як бінарну систему. П. Портер застерігає від цього, і як приклад наводить якраз досвід України, де можна побачити цей розподіл [Porter, 2023].

Проте, знову-таки, критики застосування цього поняття стверджують, що все те, що позначається як гібридна війна, насправді є звичайною війною й існувало давно [Stoker & Whiteside, 2020].

Наприклад, М. Кофман та М. Рожанські [Kofman & Rojansky, 2015] зазначають, що гібридна війна – це не нове поняття, а сам аспект гібридності просто означає поєднання раніше визначених типів війни (що не є новим за своєю суттю, а завжди застосовувалося впродовж воєн). «Сучасні війни, простіше кажучи, ведуться через поєднання багатьох елементів національної сили» [Kofman & Rojansky, 2015, р. 2]. На їхню думку, це поняття лише плутає аналітиків та полісімейкерів.

Парадоксально, що інколи аргументація противників та прихильників гібридних воєн доволі подібна. Критики вважають, що гібридна війна не є чимось новим, і йдеться лише про певну модифікацію звичайної війни. Натомість прихильники говорять, що всі війни були якимось чином гібридними, оскільки поєднували різні тактики та інструменти для виконання цілей. Проте в останні десятиліття війна змінилася зокрема через обмеження можливостей традиційних операцій [Apetroe, 2016].

Отже, зупинимось на тому, чому гібридна війна все ж таки не те саме, що війна звичайна. Так, Ф. Хофман, визначаючи специфіку гібридної війни, пише, що це злиття форм війни, яке розмиває межі між регулярною і нерегулярною війною; коли у війні застосовуються різні способи ведення війни (як регулярна армія, так і нерегулярні угруповання, терористичні

акти, кримінальні заворушення). Сама ж війна може вестися як державними, так і недержавними акторами [Hoffman, 2007]. «Розмивання способів ведення війни, розмивання того, хто воює і які технології застосовуються, породжує широкий спектр різноманітності і складності, який ми називаємо гібридною війною» [Hoffman, 2007, p. 14]. Для військових ідея такого поєднання розглядається як «безпрецедентний синтез», в результаті якого вони зустрічаються не з кількома окремими суперниками, а зі злиттям різних способів і засобів війни. Саме це для них робить війну інакшою [Mattis & Hoffman, 2005].

Розмивання відноситься і до поєднання конвенційних та неконвенційних методів. Дж. К. Уітер зазначає, що хоча це і було в минулому, проте (за його словами) саме в сучасних гібридних війнах це зазвичай відбувається паралельно, а не інтегровано в одну кампанію; також методи із застосуванням нерегулярних бойовиків зазвичай були додатковими до конвенційних методів регулярних збройних сил [Wither, 2016]. Додатково сучасна зброя дозволяє навіть недержавним акторам завдавати уражень, наслідками яких є висока смертоносність, чого не було раніше [Wither, 2016].

Ще одним виявом гібридної війни є розмивання відповідальності. Про дилему атрибуції, яка пов'язана з розвитком технологій, пише Б. Хозер, вказуючи, що це певно найбільший виклик, який виникає з «гібридної війни». Вона наводить приклади того, що досі не існує беззаперечних доказів походження атаки Stuxnet на іранські ядерні об'єкти чи, наприклад, втручання у президентські вибори в США 2016 року. Це призводить до того, що важко визначити авторство таких атак [Heuser, 2022].

Загалом виокремлюють такі характерні особливості гібридної війни:

- 1) нестандартний, складний та мінливий супротивник;
- 2) комбінація звичайних та неконвенційних методів;

3) гнучкість та швидка адаптація противника (тому він є мінливим);

4) використання противником сучасних систем озброєнь та інших підривних технологій;

5) використання засобів масових комунікацій в пропагандистських цілях [McCulloh & Johnson, 2013, pp. 1-17].

Існує точка зору, що під гібридною війною варто розуміти специфічну стратегію ведення війни, коли регулярні війська використовують якомога менше [Lanoszka, 2016]. Оскільки цю стратегію не можна кваліфікувати однозначно як війну, вона економічно вигідніша, ніж пряма військова конфронтація, а також вона дозволяє обходити порушення міжнародних норм. Додатково, на внутрішньодержавному рівні, це дозволяє політичним акторам уникнути шкідливих наслідків для політичного майбутнього [Lanoszka, 2016].

У такій війні виділяють три різні поля битви: 1) звичайне поле бою; 2) корінне населення зони конфлікту – у повстанських чи терористичних аспектах; 3) міжнародна арена та міжнародна спільнота [Pindják, 2014].

На операційному рівні третє поле характеризує сукупність таких умов: поєднання державних та недержавних акторів для гібридних дій, «атрибуція конфлікту» щодо акторів, які залучені в конфлікт, застосування «посередників» разом з «інформаційною війною» [Balan, 2016].

Інформаційний вимір пов'язаний також з невизначеністю, яка є однією з ключових рис гібридної війни [Dzutsati, 2021]. Як зазначають аналітики, термін «гібридна війна» був виведений з точки зору погляду на ворога³. Використання інтернету, соціальних мереж, кібератак тощо є не менш важливими, ніж використання зброї в конфлікті, про що свідчить

³ Цит. за Cullen, P., & Reichborn-Kjennerud, E. (2017). *Understanding Hybrid Warfare. Multinational Capability Development Campaign (MCDC)*.
URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf
(дата звернення: 31.05.2024).

приклад конфлікту між Хезболлою та Ізраїлем у 2006 році, російсько-українська війна з 2014 року [Wither, 2016].

Підсумовуючи, наведемо визначення Міжнародного інституту стратегічних досліджень (International Institute of Strategic Studies), в якому названі такі характерні особливості гібридних воєн: *«застосування військових та невійськових інструментів інтегрованих в одну кампанію, яка спрямована на досягнення несподіванки, перехоплення ініціативи та отримання психологічної, а також фізичних переваг за допомогою дипломатичних засобів; складних і швидких інформаційних, електронних і кібернетичних операцій; таємних, а іноді і відкритих військових і розвідувальних дій; економічного тиску»*⁴.

1.5. Типологічні риси російсько-української війни

Початок повномасштабного вторгнення Росії в Україну зумовив різноманітні зміни в українському суспільстві, які українські соціологи намагаються зафіксувати та відрефлексувати. Кількість публікацій, присвячених аналізу різних аспектів війни різко зросла, у фокусі уваги дослідників опинилися такі теми, як міграція всередині країни та ззовні, соціальні проблеми, проблеми української сім'ї, пенсіонери в умовах війни, порівняння громадської думки українців та росіян [Іващенко, 2023]. Водночас зазначається, що до початку повномасштабного вторгнення мілітарна проблематика висвітлювалась частково, і наразі не вистачає наукового аналізу як на емпіричному, так на теоретико-методологічному рівнях [Кудринська та ін., 2022]. У соціологічному дискурсі визнається необхідність розбудови методологічної бази та категоріального апарату

⁴ Цит. за *Complex crises call for adaptable and durable capabilities. (2015). The Military Balance, 115(1), 5–8. P. 5.*
URL: <https://doi.org/10.1080/04597222.2015.996334>
(дата звернення: 31.05.2024).

війни, щоб вирішити питання, які пов'язані з закономірностями війни та визначенням її характерних рис [Требін, 2015].

Російсько-українська війна спричинила сплеск інтересу до теми нових воєн. Зокрема, багато літератури про нові типи війн з'явилося саме після анексії Росією Криму і, відповідно, після початку війни у 2014 році. До повномасштабного вторгнення її переважно визначали як гібридну, спираючись на аналіз військової доктрини Росії, яка оформилася у період 2010-2014 років. Згідно з нею, війна – це застосування всього можливого інструментарію, в тому числі попереднього проведення інформаційної війни, щоб досягнути цілей перед застосуванням насилля. На думку деяких авторів, це є відображенням тенденцій ведення війни у сучасному світі [Kofman & Rojansky, 2015]. Саму гібридну війну інколи описували як нову форму російської війни зі змішаними методами, концепція якої була запропонована генералом В. Герасимовим [Stoker & Whiteside, 2020]. Водночас критики концепту гібридної війни зазначали, що це лише ярлик, який, на їхню думку, Захід приписав діям Росії в Україні [Libiseller, 2023].

У вітчизняному дискурсі війни найчастіше до початку повномасштабного вторгнення її також називали гібридною [Kuzio & D'Anieri, 2018; Почепцов, 2015; Хобта, 2016]. І на відміну від зарубіжних дослідників, які бачил ситуацію «ззовні», погляд «зсередини» виявився значно глибшим. Найбільш ретельно проаналізував цей період І. Рущенко, який доводив, що російсько-українська війна 2014 року якраз є саме тою гібридною війною, якісно новою війною ХХІ століття, що відрізняється від воєн ХХ століття [Рущенко, 2015].

І. Рущенко визначає цей тип війни як новітню форму війни, де противник може використовувати різні сфери економічну, інформаційну, кібернетичну тощо для досягнення своїх цілей; війна за території ведеться традиційними і нетрадиційними методами, і важливим елементом у війні є використання «м'якої сили» [Рущенко, 2015, с. 21-22].

На користь того, що російсько-українська війна – це новітня форма війни, він наводить кілька аргументів. Хоча підбив тилу противника без оголошення війни можна було спостерігати й в минулому, у період гібридної війни в Україні ми бачили значні зміни. Адже війна Росією готувалась як система нетрадиційних та традиційних силових дій для досягнення мети. Нетрадиційні ж засоби, за його словами, в цьому випадку були не доповненням – вони є рівноцінними чи навіть більш важливими, ніж традиційні засоби конвенційних воєн.

Другим аргументом є те, що, з одного боку, соціальні та культурні зміни є тлом для нових воєн і дозволяють ефективно застосовувати тактичні прийоми сучасної війни. Однак з іншого боку, сучасна війна зумовила гостру реакцію світового товариства. Ці два фактори разом, на його думку, змінили структуру військових дій, яку можна було спостерігати зокрема на початку російсько-української війни у 2014 році [Рущенко, 2015].

Особливу увагу з точки зору соціології війни дослідник звертає на «м'яку силу», яка може бути як самостійною силою у війні, так і передувати захопленню насильницьким способом території. Під «м'якою силою» мається на увазі «соціальна сила», тобто з тексту автора стає зрозуміло, що йдеться про вплив на масову свідомість та використання цього в своїх цілях.

Він зазначає, що можна виокремити «хиткі соціальні сегменти», які є джерелом спрямування м'якої сили для агресора на початкових етапах війни для маніпулювання, а також з яких можна побудувати «п'яту колону» та використати її як «м'яку силу» під час гібридної війни.

Під «хиткими елементами» автор розуміє людей, які є громадянами своєї держави, проте не пам'ятають про свої обов'язки для держави. Відповідно, вони можуть ховатися від мобілізації, можуть бути репрезентантами п'ятої колони тощо. Саме підготовка п'ятої колони була

першим практичним кроком Росії у підготовці до гібридної війни в Україні.

Аналіз розвитку подій дав можливість автору запропонувати свою періодизацію етапів гібридної війни в Україні:

- Підготовчий етап, коли Росія готувалась до використання традиційних та нетрадиційних засобів у війні. Одночасно з цим можуть мати місце енергетичні, інформаційні або торгові «війни».

- Етап «м'якої сили», коли відбувається фактично напад. Агресор мобілізує свою «п'яту колону», використовує підривні соціальні технології в тилу країни, яка є жертвою, використовує масободібні заходи, веде пропагандистську атаку.

- Третій етап, коли агресор використовує традиційні засоби: відбувається ескалація воєнних дій, використання інших дій для досягнення своїх цілей.

Додаткові елементи російсько-української війни як гібридної в початкові роки війни виокремлює М. Требін [Требін, 2015]. Він фіксує такі особливості, що притаманні саме гібридній війні:

- початок війни через ведення війни незаконними збройними формуваннями;

- комбінація силових та несилових методів;
- комбінація конвенційних та неконвенційних бойових дій;
- заплутаність характеру війни, неможливість розрізнити ворогів та союзників і мирне цивільне населення від комбатантів;

- активне використання інформаційного простору, зокрема медіа, для боротьби за «розум та душі людей» [Требін, 2015].

Отже, перед початком повномасштабного вторгнення були усі підстави говорити, що в Україні дійсно відбувається війна гібридного типу. Очевидно, список ознак, які підтверджують цю тезу, можна розширити. Крім перелічених, на нашу думку, можна додати такі ознаки:

- «розмитість» початку вторгнення Росії в Україну, починаючи з анексії Криму і далі;
- використання «тітушок» для створення картинки масових проросійських протестів в Донецьких та Луганських областях;
- намагання Росією замаскувати ці виступи під сепаратистські рухи та громадянську війну, що впливало на формування викривленого сприйняття подій як частиною українців, так і міжнародною спільнотою.

Однак не всі попередньо викладені характеристики є, на нашу думку, релевантними для визначення війни як гібридної. Так, конвенційні та неконвенційні методи безумовно використовуються в російсько-українській війні; разом з тим ми приєднуємось до думки, що саме по собі це не є новим. Те, що дійсно є новим, і що можна використати для розуміння особливостей війни, – це визначення того, які саме методи є особливими у цій війні та як вони впливають на її хід і соціальну структуру.

Щодо важливості впливу на населення як ознаку гібридної війни варто зазначити, що хоча сам по собі цей вплив не є чимось новим, в сучасних умовах ведення війни він суттєво змінився – зокрема враховуючи розвиток інтернету та доступу до нього, можливість діяти через соціальні мережі, застосовувати штучний інтелект. Це створює як величезний простір для продукування дезінформації, так і багато викликів і можливостей у боротьбі за уми. Тому саме авторитетність стає важливим виміром у війні, особливо враховуючи наявну міжнародно-безпекову систему, міжнародне право і те, що війни мають бути «виправданими». Як в демократіях, так і в авторитарних чи гібридних політичних режимах, які маскуються під демократичні, важливим для влади є вплив на громадян з метою забезпечити їхню підтримку або протистояти політиці незгоди.

Разом з тим, нам здається, що на прикладі України важливо розуміти та фіксувати динамічність та змінність війни, щоб розуміти комплексно

суть та особливості війни, а також її зміни в залежності від періоду. Як ми вже зазначали вище, в реальному житті різні типи воєн поєднуються і можуть змінюватися впродовж самої війни.

Початок війни у 2014 році, період після активних бойових дій у 2017 році, повномасштабне вторгнення та час після нього – якісно відрізняються між собою: насамперед характером бойових дій / їхньою інтенсивністю і поширенням, від чого похідними йдуть інші процеси в суспільстві. Такі зміни (на полі бою та у суспільстві, на міжнародній арені) можна простежити навіть протягом трьох років після повномасштабного вторгнення у 2022 році. Тому змінність та динаміка цих змін – це ще одна особливість російсько-української війни, яку, на нашу думку, можна визначити.

Загалом можна визначати такі періоди в російсько-українській війні:

- Початок: Анексія Криму Росією та російське вторгнення і заворушення у Донецьких та Луганських областях (20 лютого – березень 2014 року);
- Активна фаза війни (2014–2016 роки);
- Спад активних бойових дій / окопна / позиційна війна (2017 – 24 лютого 2022 року);
- Повномасштабне вторгнення та період після цього (з 24 лютого 2022 року).

Після початку повномасштабного вторгнення російсько-українську війну скоріше варто розглядати крізь призму її асиметричності, що майже автоматично спадає на думку, враховуючи співвідношення ресурсів та сил Росії та України. З огляду на те, що сама по собі велика війна в Європі в XXI столітті вважалася вкрай маловірогідною, в соціологічному дискурсі підкреслювалась ідея винятковості цієї війни, як тотальної та асиметричної [Дембіцький та ін., 2022, с. 36].

Якщо звернутися до публікацій українських соціологів в цей період, ми не знаходимо в них прямого звернення до питання визначення типу цієї війни, однак глибший аналіз текстів свідчить про те, що фіксуються різні асиметрії. Розглядаючи війну як соціальне явище, Н. Черниш визначає кілька характерних ознак, які притаманні російсько-українській війні та прямо підтверджують її асиметричний характер. Наприклад, вона звертає увагу на асиметричний характер управління військом. У випадку російського війська можна спостерігати чітку вертикаль та авторитарний характер, де прийняття рішень і контроль йде для всього війська. В Україні, крім вертикальної, є горизонтальна система мереж (підрозділів), які здатні приймати рішення, виходячи з ситуації, не очікуючи вказівок «згори». Устрій війська впливає на ведення бойових дій і може давати переваги одній з сторін [Черниш, 2022].

Слід зазначити, що загалом протиставлення розвиненої самоорганізації та горизонтальної структури українського суспільства чітко ієрархічному суспільству Росії, на думку деяких дослідників, може стати вирішальним фактором у боротьбі України задля перемоги попри асиметрію в силах та ресурсах [Hayoz & Stepanenko, 2023].

Відмічається також асиметрія технологій та стратегій. Росіяни спираються на технології ХХ століття, на яких будується і стратегія ведення бойових дій. Українці використовують новітні технології, та, відповідно, нові стратегії та рішення. Використання технологій, які передають Україні західні партнери, наприклад, використання інтернету через Старлінк, дає Україні, незважаючи на меншу кількість ресурсів, перевагу над супротивником.

Нарешті, Н. Черниш звертає увагу на зникнення визначеної лінії розмежування та зіткнення, на якій зосереджені звичайні військові угруповання. Ця лінія стає перерваною завдяки рейдам на території держави ворога та діям сил внутрішнього опору на тимчасово окупованих

територіях. Фактично йдеться про використання українською стороною стратегії змішаного опору, що є характерною ознакою асиметричних війн [Черниш, 2022].

Крім суто військових аспектів, відзначається і культурна асиметрія. На відміну від боротьби за спірну територію, де суб'єкти протистояння мають принаймні подібні цілі, в російсько-українській війні закладені смисли для сторін конфлікту радикально відрізняються [Дембіцький та ін., 2022, с. 32].

Підсумовуючи, можна констатувати, що російсько-українська війна безумовно належить до «нових війн». В соціологічному дискурсі її найчастіше розглядають як гібридну в період від анексії Криму до початку повномасштабного вторгнення. Після входження у «гарячу фазу» війни увага дослідників частково переміщується від ознак гібридності до характеристик асиметричності. Однак слід підкреслити, що це не означає існування чіткої межі між цими типами війни. Відбувається скоріше розширення поля чинників, які дослідники мають враховувати у своєму аналізі.

Висновки до розділу 1

Завершення Другої світової війни та важкі наслідки і втрати у всіх сферах спричинили те, що дослідження соціології війни було на периферії через переважаючі думки про зменшення кількості воєн у майбутньому. Водночас продовження воєн різного формату та інтенсивності довело, що це не так і таким чином повернуло війну в фокус досліджень. Додатково через зміни, які відбувалися у світі, вияви війни змінювалися. Це привернуло увагу дослідників та сприяло теорії «нових війн» і дебатів між теоретиками «старих» і «нових воєн». Теоретики нових воєн наголошували на зміні воєн, зокрема наголошуючи на зростанні участі недержавних акторів, більше використання цивільних як цілей та

поєднання різних технік у війні. Тим самим прихильники «нових воєн» заперечували положення К. Клаузевіца про те, що війна – це поєднання трійці: народу, уряду та армії. Прихильники «старих воєн» стверджували, що все, що вважається новим у війнах можна знайти в різних війнах протягом історії і що війна насправді не змінюється, а положення К. Клаузевіца про війну далі є актуальними.

Тож можна дійти висновку, що фундаментальні характеристики війни справді лишаються незмінними і їх можна використовувати для аналізу сучасних воєн, а різні тактики і типи воєн були присутні протягом всієї історії людства. До фундаментальних характеристик війни можна віднести визначення К. Клаузевіцем війни як продовження політики збройними діями. Окрім того, парадоксальна трійця К. Клаузевіца – раціональна мета, випадок / шанс та емоції / насилля, які є в кожній війні. За кожним з цих елементів стоять різні суб'єкти війни, К. Клаузевіц визначає їх як вторинну трійцю – держава, армія та народ. Хоча у сучасних війнах справді можна спостерігати велику кількість недержавних акторів, цю вторинну трійцю можна виокремити в кожному військовому конфлікті, адже є група, яка приймає рішення війни задля політичної мети, є група тих, хто приймає участь безпосередньо на полі бою і є ті, хто підтримують це.

Попри можливість застосування старих теорій до аналізу війни, теоретики «нових війн» звернули увагу на те, що війни справді змінюються. Друга світова війна та російсько-українська війна – це різні війни. Тобто є змінні характеристики воєн, які проявляються через зміни, що відбуваються у світі. Ці перемінні характеристики впливають на війну на різних рівнях і важливо їх фіксувати та помічати для того, щоб комплексно зрозуміти війну та її соціологію. Відповідно до історичних періодів можна виокремити певні особливості, які притаманні війнам.

Існує багато типологій війни: конвенційна та неконвенційна, велика та маленька, регулярна та нерегулярна тощо. Західна традиція та право стимулює бінарний підхід до визначень типологій війни, проте в реальності різні типи поєднуються, а сама війна є змінною навіть протягом самої війни, про що говорив і К. Клаузевіц, пишучи, що війна як хамелеон, який пристосовується.

Можна виділити особливості сучасних військових конфліктів, які зумовлені змінами в світі: існуючим міжнародним правом, ядерним стримуванням, розвитком та поширенням технологій і медіа, розвитком гуманізму. В результаті багато воєн є неоголошеними, роль недержавних акторів у війнах є важливою, використовуються «посередники», важливу роль відіграє інформаційний вимір, деякі дії противника важко класифікувати за допомогою лише однієї типології воєн, а в певних операціях, наприклад кібератаках, важко виявити точного замовника, який стоїть за ними.

Для пояснення змін та аналізу сучасних воєн дослідники намагаються концептуалізувати та типологізувати такі прояви. Важливе місце в різних типологіях займають категорії «асиметрична» та «гібридна» війна. Під асиметричністю мається на увазі характер непропорційної боротьби, яка ведеться проти сильнішого суперника з більшими ресурсами. Гібридність же підкреслює поєднання конвенційних та неконвенційних методів, мінливість супротивника, вплив/боротьбу за уми населення. Таке поєднання не є новим чи чимось визначальним, водночас варто звернути увагу на те, які саме технології військові чи невійськові є характерними саме для російсько-української війни та мають вплив не лише військові дії. Те, що війна змінюється навіть впродовж самої війни, можна яскраво побачити на прикладі України і це важливо зафіксувати як її особливості та розглядати різні етапи для фіксування та комплексного аналізу.

Сучасні дослідження «нових» воєн фокусуються двох групах питань. Перша група про те, чому держави та інші актори ведуть війни так, а не інакше. Дослідники дивляться на те як відбувається організація та мобілізація сил примусу та як цей примус спрямовується і застосовується до супротивника. Друга група торкається питань політичних, інституційних та культурних наслідків різних моделей ведення війни. До неї зокрема належать і дослідження розуміння населенням подій, досвіду соціальних груп тощо. В цьому напрямі виокремлюють спеціальний блок, присвячений вивченню ставлення до ворога.

В контексті російсько-української війни, яку, на нашу думку, варто віднести до асиметричних, дослідження ставлення до ворога є вельми важливим. Асиметричність фокусує увагу на тому, як слабшому супротивнику вдається вистояти, а одним з важливих джерел, що надає силу, є саме образ ворога.

Іншою важливою рисою у цій війні є вплив на населення. Як і для будь-якої гібридної війни нападник намагався протягом 2014-2022 рр. «розмити» участь Росії як агресора, щоб потім використати це у створенні фейків, дезінформації, інформаційно-психологічних операцій тощо для деморалізації населення. В цій ніші дослідження про образ ворога є критичним для розуміння впливу на масову свідомість. Проте відсутність достатньої кількості робіт саме щодо особливостей формування образу ворога в українському академічному полі зумовлює необхідність спеціальної розробки цього питання, визначення того як цей образ впливає на підтримку війни, мобілізацію, поведінням з ворогом тощо.

РОЗДІЛ 2.

Образ ворога в збройному конфлікті: функції, особливості конструювання, сутнісні ознаки

2.1. Теоретичний бекграунд дослідження образу ворога

2.1.1. Насилля у війні та функції конфлікту

У фокусі уваги цього дисертаційного дослідження – сприйняття населенням подій війни, зокрема формування образу ворога як одного з джерел підсилення готовності протистояти агресору. Теоретичний бекграунд розгляду цього феномену закладено у дослідженнях насилля та конфліктів.

Серед надзвичайно широкої проблематики насилля нас буде цікавити насамперед схильність людей до організованого насилля, одним з виявів якого є війна.

Хоча думка про те, що для людини природно бути в стані насилля, домінувала ще у творах Н. Макіавеллі та Т. Гоббса [Machiavelli, 1532/1997; Hobbes, 1651/2009], вона і досі підтримується теоретиками неодарвінізму. Як писав Т. Гоббс, первісний «природний стан» людей ознаменувався постійним насильством, «війною кожної людини проти кожної людини», що було пов'язано із боротьбою за вигоду, безпеку і репутацію [Hobbes, 1651/2009].

На противагу цьому є інша точка зору, про яку зокрема писали Ж.-Ж. Руссо та І. Кант [Руссо, 1762/2001; Kant, 1784/1991], і яку також можна зустріти в працях і сьогодні, що люди є за своєю природою мирними та здатними до співпраці. Жорстокими ж люди стають під впливом соціальних негараздів [Руссо, 1762/2001]. Такий погляд домінує і в літературі про врегулювання конфліктів.

Розглядаючи проблематику насильства в контексті війни, сучасні соціологи акцентують те, що воно є значною мірою соціальним за своїм характером. Наприклад, С. Малешевіч у своїй книзі «Соціологія війни та насильства» стверджує, що без соціального аналізу не може бути пояснення насильства та війни [Malešević, 2010]. Саме соціальність, за його словами, робить нас як співчутливими людьми, які готові безкорисливо допомагати іншим, так і тими, хто готовий завзято вбивати інших. На користь цього С. Малешевіч наводить результати емпіричних досліджень [Holmes, 1985; Grossman, 1995; Bourke, 2000; Collins, 2008], які показують, що індивіди не надто схильні до насилля, а сама індивідуальна поведінка, яка включає насилля, є короткочасною та безладною.

Наприклад, дослідження С. Маршала щодо американських солдатів під час Другої світової війни показало, що лише від 15 до 25 відсотків бійців на передовій могли і хотіли прицілитися і вистрілити у ворога [Marshall, 1947]. Інші 75-85 відсотків відмовлялися стріляти або давали осічки чи навмисно стріляли в повітря. Інше дослідження щодо німецьких та японських солдат показує схожі результати щодо рівня відмови стріляти під час Другої світової війни [Dyer, 1985].

Отже, за С. Малешевічем, війна – це соціальний акт. Так само як людям потрібні інші для того, щоб вбивати, їм потрібні інші, щоб здійснювати пожертву. Люди поділяють нормативну огиду до насильницької поведінки, тому більша частина нашого повсякденного життя вільна від насильства, однак війна і вбивства *«зачаровують тим, що з повсякденної точки зору є рідкісним, складним і дивним..., а надзвичайне і страшисть і приваблює»* [Malešević, 2010, p. 4].

Хоча індивіди не схильні до насилля, кількість організованого насилля не зменшується. С. Малешевіч вважає, що це відбувається через кумулятивну бюрократію примусу (складну структурну організацію) та відцентрову ідеологізацію (іншими словами – легітимізуючу

ідеологію) [Malešević, 2010]. Ці дві складові можуть змусити до насильства чи сприяти йому. І власне через розвиток цих двох складових організоване насильство не зменшується, проте уможливорює сучасні довготривалі масові конфлікти, такі як війна.

Під кумулятивною бюрократизацією примусу маються на увазі сучасні соціальні організації, які бюрократизовані і є інструментом примусу в широкому значенні цього слова. Кумулятивною вона є, оскільки, за М. Вебером, це постійний історичний процес, що передбачає зростання організаційної спроможності та водночас зростання бюрократичної раціональності [Weber, 1994]. Така бюрократія є також примусовою через монополізацію насилля, зокрема через контроль, ведення воєн, встановлення внутрішнього порядку. Саме розвинені соціальні організації через ієрархію, інституціоналізовані правила можуть змушувати воювати і перетворюють насильство в організоване. Під соціальними організаціями С. Малешевич має на увазі не лише держави, але і їх в тому числі. Водночас такі дії мають сприйматися як належні та справедливі, для цього необхідна легітимізуюча ідеологія. Щоб могла відбутися війна, під час якої здійснюється насилля та масові вбивства, окрім легітимації потрібно ще й подолати нормативну огиду до насилля, яка закладається в суспільстві через первинну та вторинну соціалізацію – для цього теж потрібна легітимізуюча ідеологія.

Легітимізуюча ідеологія, за С. Малешевичем, виступає як «ідеологічний клей» для того, щоб об'єднати різних громадян у відносно гомогенну групу, яка буде здатна підтримати війну та інший примус. Саме ідеологізацію використовує бюрократія примусу, щоб спроектувати на макрорівень ті зв'язки солідарності, які існують між людьми на мікрорівні [Malešević, 2010].

Відцентрова ідеологізація, відповідно до С. Малешевича, є масовою, утворюється з центру соціальних організацій політичними і культурними

елітами, поширюється на ширші маси та інституціоналізується через медіа, державні установи, навчальні заклади, армію тощо. Водночас це не є одностороннім процесом, адже індивіди підсилюють та відтворюють наратив макrorівня на рівні особистісної взаємодії з іншими.

Ще одна теоретична лінія, яка пов'язана з розробкою напряму ставлення до ворога. Вона започаткована Г. Зіммелем, за яким певний ступінь конфлікту є невід'ємним елементом для формування групи. Крім того, за Г. Зіммелем конфлікт дозволяє встановлювати кордони між групами: зміцнює свідомість групи та розуміння відмінності від інших груп [Simmel, 1964]. Ця різниця між своєю та чужою групою встановлюється під час конфлікту і через конфлікт. Так само важливим є твердження Г. Зіммеля про те, що об'єктизована боротьба – та, яка виходить за межі особистих питань, – буде більш гострою та радикальною.

Г. Зіммель стверджує, що для групи, коли вона бере участь у конфлікті, важлива її централізація. Також, чим більша консолідація групи і бажання згуртованості, тим більше така група прагне до боротьби [Simmel, 1964].

Конфлікт має об'єднавчі функції для групи [Simmel, 1950]:

- посилюється єдність групи, яка проявляється у свідомості та діях; група згуртовується;
- вилучаються елементи, які можуть порушувати кордони груп антагоністів;
- виникає можливість об'єднуватися під час боротьби людям, які до того ніколи не мали стосунку одне до одного.

Додатково Г. Зіммель описує те, що вияв ворожості в конфлікті виконує певні позитивні функції. Це дозволяє підтримувати відносини всередині групи в умовах стресу і запобігає розпаду цієї групи. Л. Козер пише ⁵, що згідно з тезами Г. Зіммеля конфлікт можна розглядати як

⁵ Цит. за Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. The Free Press.

«запобіжник» (коли можна «виплеснути» ворожість, щоб підтримувати стосунки між противниками) [Simmel, 1964]. Проте, на думку Л. Козера, Г. Зіммель не розрізняє конфліктну поведінку та ворожі почуття [Coser, 1956]. Поясненням стає те, що конфлікт змінює відносини, а проста ворожість необов'язково має такі наслідки. Далі Л. Козер пише, що сама ворожість може бути спрямованою на «об'єкти-замінники» замість першочергового джерела протистояння [Coser, 1956]. Окрім того, він стверджує, що є інші шляхи, крім конфлікту, щоб виконати функцію зняття напруги.

Л. Козер розрізняє «реалістичні» та «нереалістичні» конфлікти. Реалістичні виникають у разі незадоволення якихось конкретних вимог і використовуються для досягнення мети [Coser, 1956]. Нереалістичними ж є конфлікти, коли є потреба зняти напругу в одного з антагоністів – тобто тут конфлікт є самоціллю. Також Л. Козер зауважує, що не варто пояснювати соціальні явища конфлікту термінами розрядки напруги.

Конфлікти із зовнішніми групами впливають на структуру внутрішніх груп. Зокрема Л. Козер говорить, що такий конфлікт може посилювати внутрішню згуртованість [Coser, 1956]. Структура групи та спільних цінностей, які були до конфлікту, впливають на те, чи буде конфлікт призводити до централізації всередині у випадку військових конфліктів.

Додатково Л. Козер зауважує, що ті системи, яким бракує солідарності, швидше за все, розпадуться, при виникненні конфлікту із зовнішнім ворогом. І тут він зазначає, що часом групи можуть вигадувати чи шукати ворогів, щоб зберегти згуртованість.

Ті групи, які мають постійний конфлікт із зовнішніми групами, стають нетерпимими всередині, і до інакомислення так само [Coser, 1956]. Ті ж групи, які не мають таких сильних вимог щодо ідентичності особистості і не мають жорстких критеріїв до членства в цій групі, частіше

є великими та здатними протистояти тиску. Разом із тим Л. Козер стверджує, що такі групи є значно гнучкішими, а ще вони можуть краще переносити конфлікти всередині групи [Coser, 1956].

Якщо розглядати солідарність під час конфліктів, то також завжди виникає дилема фрірайдерства. Тобто відбувається так, що одні вкладають щось у спільну справу, від чого виграють усі, а інші роблять менше чи взагалі нічого – відповідно, стають фрірайдерами. Проте помітивши, що люди діють колективно навіть тоді, коли наявний значний ризик, соціологи виявили два механізми, які породжують солідарність [Gould, 1999].

Перший механізм – це соціальний вплив, опосередкований сильними особистими стосунками, якими люди впливають одне на одного, схилиючи так до спільних дій [Fernandez & McAdam, 1988; Gould, 1991; Gould, 1993; McAdam & Paulsen, 1993]. Другий – це конструювання інтерпретаційних рамок, зокрема тих, які задіюють колективну ідентичність і дозволяють бачити індивіду себе схожим з іншими, з точки зору спільних позицій та спільної долі [Ansell, 1997; Gould, 1995; McAdam & Paulsen, 1993].

Отже, теоретичні напрацювання щодо соціальної ролі насильства та конфліктів можуть бути застосовані для аналізу сприйняття населенням війни, зокрема в процесі визначення функціональної ролі образу ворога. Ґрунтуючись на них, можна виокремити принаймні два важливих моменти. По-перше, образ ворога варто розглядати як одну зі складових легітимізуючої ідеології, яка допомагає мобілізувати суспільство для воєнних дій і «нормалізувати» насилля стосовно ворога – попри внутрішні бар'єри, що стримують людей від насилля в мирних умовах. По-друге, образ ворога є важливою інтерпретаційною рамкою, яка задає колективну ідентичність, посилюючи солідарність та здатність протистояння ворогу.

2.1.2. Особливості соціального конструювання образу ворога в умовах війни: репрезентація, легітимація, соціальна ідентифікація

Легітимізуюча ідеологія є частиною соціального конструювання реальності війни. Головна теза теорії соціального конструктивізму полягає в тому, що суспільство утворюється людьми і людською взаємодією. П. Бергер та Т. Лукман вважали, що соціологія має вивчати повсякденність людей, адже саме там створюються та існують важливі значення та знання: «Це саме те знання, яке являє собою фабрику значень, без якої не може існувати жодне суспільство» [Berger & Luckmann, 1991, p. 27]. Існують багато реальностей, проте найвищою з них є саме повсякденна реальність, оскільки об'єкти, які знаходяться в ній, вже були означені як об'єкти ще до нашої появи.

У повсякденній реальності світ представляється людям через інтерсуб'єктивну реальність, тобто світ, який індивід розділяє з іншими. Наші знання та життя в такому світі є впорядкованими, а якщо виникає якась нова знання чи проблема, реальність повсякдення намагається інтегрувати її в звичний неproblemатичний порядок речей. Однак війна проблематизує цей порядок, руйнує звичне повсякдення і натомість сама стає повсякденням для всіх, хто так чи інакше в ній знаходиться.

У ході оповсякденювання війни відбувається зміна типізацій задіяних в ній суб'єктів, що впливає на характер взаємодії. Якщо раніше населення, яке проживало по той бік кордону, типізувалося як «сусіди», то після вторгнення воно типізується як «ворог».

Повсякдення стає справжньою реальністю через об'єктивацію, тобто через різні системи значень. Одним з найважливіших механізмів цього є «сигніфікація», а саме усвідомлення людиною знаків за допомогою оволодіння головною знаковою системою — мовою. Мова виражає як суб'єктивні думки людини, так і поєднує нас з досвідом інших. Через мову люди типізують прожитий досвід. За допомогою мови можна вийти зі

сфери «тут і зараз» та говорити про людей чи групи, події, з якими не було безпосередньої взаємодії. Під час війни мова збагачується новими значеннями, у яких закарбовуються різні елементи сприйняття ворога і ставлення до нього. Шляхом екстерналізації люди діляться з іншими цими новими значеннями, що створює спільне розуміння повсякдення війни.

Об'єктивація відбувається різними шляхами. В контексті нашого дослідження у фокусі уваги перебуватиме легітимація, в ході якої значенню надається когнітивний та моральний елемент, з тим, щоб пояснити чи виправдовувати його. Найвищий рівень легітимації – символічний універсум. Символічні універсуми впорядковують життя та забезпечують інтеграцію суперечливих смислів, які актуалізуються в повсякденній реальності.

Символічний всесвіт відіграє важливу роль в кризових ситуаціях, наприклад смерті, та у ситуаціях невизначеності та підвищеної тривоги [Ndwandwe, 2004] ⁶. Він відіграє роль психологічного підкріплення, оскільки до своєї концептуальної системи людина звертається саме в такі моменти. Наприклад, символічний всесвіт має тенденцію до інтеграції та підкріплення смерті через ритуали чи церемонії. Коли хтось помирає, люди мають певні ритуали для скорботи, без яких неможливе зцілення та рух далі. Через ритуали людина може зустріти смерть і знайти в ній сенс. Тобто символічний всесвіт захищає людину від жаху та неконтрольованості світу, надаючи таким чином остаточну легітимацію для захисних структур інституційного порядку [Ndwandwe, 2004] ⁷.

⁶ Цит. *CHAPTER ONE*

URL: <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/28558/01front.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
(дата звернення: 31.05.2024).

⁷ Цит. *CHAPTER TWO*

URL: <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/28558/03chapter2.pdf>
(дата звернення: 31.05.2024).

Також часом в символічному універсумі виникає проблема, коли в ньому виникає інакша девіантна поведінка з суттєвою кількістю прихильників такої поведінки, що кидає виклик існуючому устрою. Така конфронтація може призвести до вимушеної адаптації якихось положень, оскільки кожен універсум кидає виклик одне одному. Також загалом це може призвести або до відкидання наявного універсуму і заміни його, або до утвердження символічного всесвіту, що вже існує.

На основі теорії соціального конструктивізму Дж. Аго розглядав типізацію «ворог» як соціальний конструкт, а не як психологічний феномен. Він розглядав реіфікацію як процес, через який відбувається конструювання образу ворога на рівні масової свідомості. Реіфікація – це процес уречевлення абстрактних ідей і понять, коли люди сприймають те, що створено ними, як речі, на які вони не мають впливу. Дж. Аго наводить слова П. Бергера та Т. Лукмана про 5 процесів, через які відбуваються реіфікація: неймінг, легітимація, створення міфів, ритуал та седиментація [Aho, 1994, p. 36].

Неймінг – це процес називання/позначення, відомий ще як «лейблуння» [Aho, 1994, p. 37]. Лейблуння є частим явищем, а особливо лейбли застосовуються під час криз. Під час війни лейблуння в мові не лише позначає так особу, групу тощо, а й фактично схвалює це позначення.

Легітимація лейбла потрібна для того, щоб він закріпився. Вона здійснюється через процес валідації, який передбачає підтвердження обґрунтованості за допомогою об'єктивних свідчень негативної сутності ворогів. При цьому значенню надається когнітивний та моральний елемент, який пояснює чи засуджує його.

Наступним способом реіфікації є створення міфів. Це передбачає забезпечення історичних чи біографічних підстав для оцінки дій ворогів,

щоб показати, що людина/група буде чинити так як вона чинить, а саме як зло.

Ще одним шляхом легітимації лейбла «ворог» є седиментація. Коли досвід сформований словесно та через міф його можна поширювати на інших людей і навіть на інші покоління. Так створюються легенди, які передаються далі і живуть вже окремо від конкретного досвіду. Натомість образ ворога анонімізовано вбудовується в повсякденне життя і стає якби «само собою» зрозумілим знанням, загальновідомою реччю, щодо якої кожен знає, що це і є правда про ворога.

Нарешті ритуал потрібен для того, щоб міф продовжував жити далі. Через ритуал, який зазвичай драматично зображує яскраві теми міфу, пам'ять зберігається. У війні «хороші хлопці» діють щодо ворога відповідно – з обережністю, хитрістю та жорстокістю, якщо це потрібно. Ворог у свою чергу відповідає на це, що підтверджує його дияволічність [Aho, 1994, p. 46].

У рамках соціального конструювання образу ворога на рівні масової свідомості важливою є теорія соціальних репрезентацій С. Московічі. Його теорія пояснює, як відбувається взаємодія між індивідами, медіа чи іншими акторами, що можуть впливати на суспільну думку, та як в результаті цього утворюється колективні знання, уявлення груп. Конструювання образу ворога відбувається водночас під впливом зовнішніх (медіа, політики, досвід інших) та внутрішніх (власний досвід, знання та уявлення) чинників. Теорія про соціальні уявлення базована на тому, що ці уявлення створюються через взаємодію та комунікацію між індивідами та групами у повсякденному житті [Moscovici, 1984], а відображення соціальних репрезентацій можна віднайти у комунікативних практиках індивідів, медійному та науковому дискурсі [Marková, 2003].

Соціальна репрезентація відповідно до одного з визначень самого С. Московічі – це *«система цінностей, ідей і практик з подвійною*

функцією: по-перше, встановити порядок, який дозволить індивідам орієнтуватися у своєму матеріальному та соціальному світі та опановувати його; і, по-друге, уможливити комунікацію між членами спільноти, забезпечивши їх кодом для соціального обміну та кодом для найменування та однозначної класифікації різних аспектів їхнього світу та індивідуальної групової історії» [Moscovici, 1973, p. 13].

Не варто розглядати соціальні репрезентації як логічний набір схеми мислення – вони можуть мати фрагментарний і навіть суперечливий характер, тобто мислення у повсякденному житті може мати різні, часом суперечливі форми [Höijer, 2011]. Додатково теорія соціальних репрезентацій наголошує на динамічності соціальних уявлень, на їхній здатності до перетворюваності [Höijer, 2011]. У часи змін, коли виникає нова інформація – людині важливо опрацювати її та вбудувати в уже наявні уявлення [Moscovici, 1984]. Таким чином, нові знання нанизуються на вже сформовані соціальні уявлення й упорядковують нову інформацію в картині світу індивіда.

Окрім впорядкування світу для індивіда, соціальні репрезентації виконують функцію підтримання ідентичності групи, а також надання інформації та знань про об'єкт, розуміння того як з ним діяти та легітимацію таких дій [Abric, 1994a]. Ж. Абрік зазначає, що функціями соціальних репрезентацій є на додаток надання групі знань про підтримання групової ідентичності, керівництво діями та практиками щодо об'єкта, а також виправдання цих практик [Abric, 1994a].

С. Московічі розділяє три типи соціальних уявлень: гегемонні, емансиповані та полемічні [Moscovici, 1988]. Гегемонні соціальні репрезентації стосуються уявлень, які поділяє більшість серед нації чи інших великих груп [Moscovici, 1988]. До емансипованих соціальних репрезентацій відносяться уявлення підгруп, які утворюють свої версії уявлень з певним ступенем автономії щодо вже наявних знань. Наприклад,

уявлення про здоров'я у традиційній та нетрадиційній медицині, які можуть певним чином доповнювати одна одну, а суспільство може використовувати ідеї з обох течій та поєднувати їх [Höijer, 2011]. Третій тип – це полемічні соціальні репрезентації. Вони пов'язані із суспільними конфліктами чи протиріччями, і є спрямованими на взаємовиключення одне одного [Moscovici, 1988]. Наприклад, це можуть бути ідеї лібералізму та комунізму [Höijer, 2011]. Разом із тим дослідники говорять, що така класифікація є трохи розмитою, оскільки соціальні репрезентації є складними, гетерогенними і можуть бути суперечливими [Höijer, 2011].

У рамках теорії соціальних уявлень виокремився структурний підхід, який був розвинутий Ж. Абріком та К. Фламо. Згідно з цим підходом соціальні уявлення мають структуру: ядро (центральні уявлення) та периферію [Moliner & Abric, 2015]. Думки, уявлення та міфи, які є стабільними та стійкими, а також консенсусними для групи, належать до ядра. Такі соціальні репрезентації не залежать від контексту ситуації, водночас вони пов'язані з цінностями, нормами та історією групи. Саме через ядрові уявлення інші елементи отримують своє значення та власну цінність для індивідів [Moliner & Abric, 2015]. Завдяки центровим значенням індивіди можуть бачити речі подібним чином, а через цю схожість – бачення відрізняти себе як групу від інших.

Натомість уявлення, підпорядковані «ядру», є периферійними – залежать від контексту та є нестабільними, можуть різнитися залежно від індивіда. У периферійних уявлень є своя важлива роль: вони, базуючись на ядрових уявленнях, формують сценарії дій для індивіда [Flament, 1994a].

У певні моменти периферійні уявлення можуть стати ядром [Moliner & Abric, 2015]. До прикладу, це може відбуватися через процеси об'єктивації та закріплення. Закріплення передбачає прив'язку нових або незнайомих ідей до нинішніх концепцій або символів у системі переконань групи. Через цей зв'язок нова ідея стає зрозумілою та

прийнятною. Об'єктивація відповідно до теорії соціальних репрезентацій відбувається, коли невідоме знання стає відомим через перетворення цього уявлення на конкретне явище, що існує, яке ми можемо сприймати чи відчувати [Moscovici, 2000].

Конструювання образу ворога також спирається на певні механізми, які забезпечують здійснення процесів самоідентифікації та самокатегоризації. Ми ідентифікуємо себе з певною групою і водночас деідентифікуємо з іншими [Weldes et al., 1999, p. 10]. Окрім того, ідентичність визначає інтереси акторів [Wendt, 1992] та пов'язана з нормами і цінностями, у яких актор визначає себе та свої дії [Ricarte, 2023]⁸. Все це впливає на позицію, яку займає та чи інша сторона в конфлікті.

Людям притаманно приписувати позитивні якості групі, до якої вони належать, а інші групи відрізняти та приписувати їм менш позитивні характеристики [Tajfel & Turner, 2004]. Таким чином відбувається розділення на «ми» та «вони – інші».

Поняття «іншого» є важливим для ідентифікації власної групи [Сорока, 2012]. Тобто «інший» може бути не лише тим, хто чимось відрізняється чи несхожий. Його можна сприймати як щось аномальне чи незрозуміле. «Інший» так *«стає джерелом амбівалентності в системі соціальних цінностей та моралі, викликом соціальному порядку в сучасному культурно неоднорідному суспільстві. Із цим пов'язані процеси перевтілення Іншого на «чужого» чи «ворога»* [Сорока, 2012, с. 126].

Образ ворога – це не просто образ іншого. Науковиця Гр. Крупінська пише, що за походженням слово «інший» вживалось спочатку у значенні «другий», а сучасним синонімом до цього слова є «різний». Слово «чужий» використовувалось у значенні «віддалений», а сучасним

⁸ Цит. розділ *The Construction of Identities in Protracted Conflicts*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2
(дата звернення: 31.05.2024).

синонімом є слова «невідомий», «незнайомий» [Крупінська, 2013, с. 153]. Тобто «інший» сприймається як щось нейтральне, в той час як «чужий» викликає насторогу або засторогу. Відповідно, ставлення буде відрізнятися залежно від того, сприйматимемо ми когось як «іншого» чи як «чужого». Стосунки, які спочатку вибудовувались на дихотомії «свої» та «чужі», можуть трансформуватися у стосунки «своїх» та «ворогів» внаслідок оцінювання «чужих» за критеріями цінностей, які притаманні для «своїх» [Вальденфельс, 2002].

Таким чином, дослідження формування образу ворога добре підтримується теорією соціального конструктивізму, зокрема з урахуванням того, як це відбувається на стадіях об'єктивації та легітимації, а також теорією соціальних репрезентацій та теорію соціальної ідентичності.

2.2. Образ ворога як складова збройного конфлікту

Виокремлюють три основних пояснення необхідності образу ворога для людей [Sion, 2018]. Перша теорія пов'язана з психологічними підходами і полягає в тому, що індивіди потребують ворогів для того, щоб на них спроектувати власні страхи чи темні сторони [Volkan, 1985; Volkan, 1988]. Ця теорія спершу пояснювала створення образу ворога як внутрішній патологічний процес проєктування на нього власних негативних характеристик [Freud, 1945; Fromm, 1956] – у такий спосіб негативні характеристики в особистості нібито «зникали» [Rieber & Kelly, 1991]. Пізніше психологічна теорія запропонувала тлумачення образу ворога як набору уявлень про групу чи особу, що формуються в результаті процесу ідентифікації [Stein, 1996].

Наступне пояснення лежить у соціально-політичній площині, коли образ ворога розглядають як необхідний елемент для мобілізації нації [Murray & Meyers, 1999]. Відповідно, держава використовує образ

ворога для залучення та об'єднання індивідів навколо ідей, для зміцнення наявних цінностей системи, а також як засіб соціального контролю [Keen, 1991; Spillman & Spillman, 1991]. Базуючись на історичному знанні та застосовуючи стереотипи чи упередження, з яких вибудовується образ ворога, створюється бінарне протистояння «добра» та «зла» [Spillman & Spillman, 1991].

Третє пояснення пов'язане безпосередньо з участю у бойових діях, оскільки образ ворога дозволяє відрізнити «своїх» солдатів від ворожих та вбивати ворогів [Grossman, 1995]. Різні дослідження, зокрема дослідження Д. Гросмана, показали, що солдатам важко вбивати свого ворога. У зв'язку з цим, шляхом створення образу ворога та зокрема через механізм дегуманізації відбувається дистанціювання щодо ворога та послаблення психологічних запобіжників щодо насильства.

Конструювання образу ворога в масовій свідомості під час війни розглядається в нашому дослідженні як складова процесу мобілізації суспільства, та власне участі у війні. Додатково образ ворога стає поясненням необхідності ведення війни та здійснення насильства щодо інших. Останнє стосується не лише військових, оскільки дегуманізація, як частина образу ворога, служить не лише для послаблення внутрішнього спротиву вчиняти насилля, але й допомагає толерувати таке насильство.

Незважаючи на те, що образ ворога необхідний у збройному конфлікті, мало відомо про походження та розвиток образів ворога [Orpenheimer, 2006]. Як наслідок при аналізі конфліктів роль та значення образів ворога недооцінюються [Stein, 1996]. Багато досліджень щодо образу ворога у війні здійснено саме в історичному контексті, зокрема присвячено Першій та Другій світовим війнам; також багато робіт присвячено конструюванню ворога саме з боку політиків чи ЗМІ, або ж дослідженню того як образ ворога формувався через візуальні, мистецькі чи мовні засоби [Маєвський, 2013; Маєвський, 2015; Гриневич, 2014]. Тим

не менше, у контексті соціологічних досліджень війни таких робіт недостатньо.

Образ ворога втілює переконання певної групи в тому, що для безпеки цієї групи та її основних цінностей існує серйозна загроза від іншої групи. Тобто образ ворога не може складатися лише з почуття неприязні або антипатії. Цей образ завжди передбачає можливість насильства та руйнування. Це питання існування та виживання [Luostarinen, 1989]. Під час війни відбувається розділення у групи на «ми» – «вони» та кристалізація образу ворога [Moshman, 2007]. «Образ ворога» невід’ємно йде бінарним протиставленням і набуває свого значення лише з «образом ми» [Холох та ін., 2023].

Із соціально-психологічної точки зору образ ворога – це динамічне утворення, яке формується зовнішніми силами, такими як соціально-історичний контекст і політичні події [Haslam et al., 2002]. Водночас набір переконань або припущень про особу чи групу, як ворожу, не сприймається індивідами і групами як нав’язаний, оскільки використовує природний механізм самоідентифікації через протиставлення [Stein, 1996].

На сприйняття ворога впливає уявлення про себе. Дослідник Н. Капловіц виділяє три важливі складові при формуванні уявлення про «іншого» чи ворога: 1) межі сприйняття; 2) сприйняття історії; 3) легітимність іншого [Kaplowitz, 1990].

Щодо меж сприйняття – те, що не подобається в «іншому», може бути важливим джерелом поведінки: так, негативне сприйняття є важливим у конфлікті. Те, що подобається в «іншому», може бути потенційною підставою для співпраці, водночас у конфліктах це може посилити конфлікт через виникнення заздрості.

Сприйняття спільної історії чи відносин впливає на сучасні погляди щодо «іншого». Історія може вказувати на те, що та чи інша група є

ворогами чи друзями, і це може застосовуватись у свою чергу до сучасної ситуації різними акторами в різних цілях.

Те, як сприймається легітимність іншої сторони, впливає на формулювання цілей та засобів для їх досягнення [Kaplowitz, 1990].

Негативні характеристики [Oppenheimer, 2005] разом із негативними емоціями [Holt & Silverstein, 1989; Oppenheimer & Hakvoort, 2003] стають невід'ємними складовими для образу ворога. Тому коли немає чіткої загрози і немає конкретного образу, то цей образ формується навколо невизначених «інших». Це може бути якась загальна (нелюдська) загроза іншого, як-от капіталізм. Тим не менше, з існуванням конкретної загрози, як це є у війні наприклад, приховані образи легко стають конкретними [Oppenheimer, 2006, p. 278].

Під час загрози чи війни буття «своїх» постає як єдине можливе, в якому виключається «чужий». За таких умов неможливе бачення нейтрального чи спільного майбутнього, адже тоді або «свої», або «вороги» мають припинити бути тими, кими вони є [Вальденфельс, 2002].

Вважається, що найбільше застосування комунікативних та пропагандистських технологій щодо формування образу ворога у масовій свідомості було під час Першої та Другої світових воєн. На той час розвиток інформаційних технологій, зокрема преси, друкування, радіозв'язку тощо в сумі сприяли широким можливостям для активного створення образу ворога, чого не можливо було зробити раніше [Холох та ін., 2023].

Перед Першою світовою війною деякі країни, які потім опинились по різну сторону барикад, мали прихильні чи партнерські стосунки. Наприклад, Велика Британія дивилась на Німеччину як на потенційного партнера (як до «чужого»), а в тодішній Російській імперії у імператора та політичної верхівки було прихильне ставлення до Німеччини (як до «іншого»). Тому з початком війни виникла потреба за короткий час у

формуванні образу ворогам [Котова, 2019].

Слід зазначити, що питання про те, кого саме слід вважати ворогом у війні? не таке однозначне. Б. Хозер зазначає, що здебільшого відповіді політичного чи філософського характеру не роблять різниці між ворожим урядом, його збройними силами та населенням [Heuser, 2022]. В історії ведення воєн можна виокремити чотири погляди на те, чи цивільне населення є ворогом, чи ні. Найдавніший, дохристиянський, полягає в тому, що цивільні взагалі не мають значення. Погляд з точки зору економічної доцільності вважає, що своїх і навіть можливо ворожих цивільних варто щадити; до того ж, вони не можуть завдавати суттєвої шкоди. Третій погляд розглядає цивільних як частину власності ворога, як ворожі активи, що можуть бути об'єктом нападу і знищення (або поневолення), якщо сторона-переможець має таке бажання. Четвертий погляд виходить з того, що війна ведеться з тиранічним режимом, а не з цивільним населенням, яке вважається пригнобленим цим режимом і очікує на звільнення.

При створенні образу ворога під час Першої світової кожна зі сторін у війні намагалась показати винуватцем противника. Також характерним було намагання дегуманізувати образ ворога за допомогою наявних стереотипів у суспільстві. Наприклад, створюючи образ ворога-росіянина, пропаганда наголошувала на їхньому низькому культурному рівні – таким чином війна сприймалася в тому числі як боротьба за культуру, носіями якої себе вважали німці та австрійці.

Обидві сторони використовували зображення ворога як різних тварин, підкреслюючи тим самим його нелюдську сторону. Додатково наголошували на порушенні звичаїв війни, на негуманному поводженні з цивільним населенням, на тому, що наміри і дії ворога – це зло, несправедливість і беззаконня. А зіткнення з обох сторін зводилося до зіткнення двох площин, «варварського» та «цивілізованого»

світів [Куцик & Безпалько, 2020].

Поширювали різну інформацію про ворога, яка підкреслювала його демонічну сторону та підсилювала емоційне бажання відплати. Скажімо, серед росіян поширювалась інформація про те, що німці безжально розстрілюють чоловіків, жінок та дітей, іноді змушують пити кров убитих [Воронов, 1914, с. 373], серед німців – про росіян, що вони харчуються сирим м'ясом немовлят⁹.

Також використовували історичну пам'ять чи історичні факти для формування образу ворога. Росія проголошувала, що це боротьба проти «німецького рабства», актуалізуючи історичний наратив «постійної» боротьби російського народу з «тевтонцями» [Холох та ін., 2019]. Разом із формуванням образу ворога відбувалося також протиставлення та розвінчання негативного образу свого народу, що його намагався поширити ворог [Холох та ін., 2023].

Тобто у Першій світовій війні для конструювання образу ворога використовувались такі технології: дегуманізація, демонізація, створення міфів та наративів і негативно-оцінної семантики [Холох та ін., 2023].

Під час Другої світової війни кожна країна-учасниця війни зображувала ворога як жорстокого варвара, що становить загрозу для військових та цивільних, до яких він може вчиняти звірства на захопленій території. Так само підкреслювали те, що ворог позбавлений людяності. Говорили про його підлість, разом з тим підкреслювали його силу, що було потрібно з метою об'єднання та мобілізації зусиль для перемоги [Холох та ін., 2023]. Для цього також використовувалися дегуманізація, наявні стереотипи, спотворення інформації тощо.

Аналізуючи пропаганду часів Другої світової війни, С. Кін виявив

⁹ Джерело: Васильев, М. В. *Информационные войны Первой мировой. 1914–1918 гг. Академия русской символики «Марс»*.

URL: <https://www.simvolika.org/vv060.htm>
(дата звернення: 31.05.2024).

багато видів репрезентацій образ ворога [Keen, 1991]:

- Ворог-незнайомець (невідомі можуть бути небезпечними, тому війну проти такого образу легко виправдати);
- Ворог-агресор (коли немає іншого способу, окрім як реагувати на агресію ворога);
- Безликий ворог (коли не ідентифікуємо себе з ворогом);
- Ворог Божий (коли застосовується опис, що це війна проти темних сил, боротьба добра та зла);
- Ворог-варвар;
- Жадібний ворог (ненаситний);
- Кримінальний ворог (коли ворог зображується як злочинець, брехун, терорист);
- Ворог-мучитель (коли акцентується те, що ворогу подобається завдавати болю);
- Ворог-гвалтівник;
- Ворог – звір, рептилія, комаха, мікроб;
- Смерть (коли ворог зображується у формі скелета);
- Гідний суперник (коли війна подається як шляхетна справа);
- Абстракція (коли вживаються технологічні та механістичні форми дегуманізації ворога).

У Німеччині використовувалась антисемітські та антикомуністичні уявлення для формування образу ворога. Багато інформації поширювалось про насилля та жорстокість російських солдат щодо військових та цивільних, а потрапити в полон дорівнювало смерті ¹⁰.

У радянському союзі спершу окремо використовували поняття «фашисти» та «німці», намагаючись розпалити протиріччя між німецьким

¹⁰ Цит. за Образ ворога: Як російський кінематограф розпалює ненависть до українців.

Інформаційно-аналітичний центр Євро Харків.

URL: <https://euro.kharkiv.ua/obraz-voroga-yak-rosijskyj-kinematograf-rozpalyuye-nenavyst-do-ukrayincziv/>
(дата звернення: 31.05.2024).

народом, владою та армією [Завьялова, 2012]. Але це не спрацювало, зате створило заплутаність, тому згодом основним в образі ворога зробили його національну приналежність – німецький. До того ж, для посилення цього використовували національні почуття народів СРСР.

Дослідниця К. Коротич, проаналізувавши українську пресу часів Другої світової війни, виявила використання зооморфних метафор як універсальний засіб створення образу ворога, зокрема зі сторони преси. Для того, щоб відбувався перлокутивний ефект таких метафор, наголошувалось на нелюдських рисах ворога [Коротич, 2016].

У радянському дискурсі щодо ворога вживали різні вислови, якими позначали тварин. Для прикладу, це були застосування метафор щодо диких звірів, птахів чи риб (тигри, шакали, стервятники тощо). Також застосовували найменування свійських тварин (свині), тих, що живуть поруч з людськими оселями (щури), земноводних (гадина). Додатково узагальнено застосовували метафору «звір» з акцентом на хижу природу, або ж вказували на людську подобу, проте суть все ще всередині звіра (фашист-звір). Окремо були метафори з міфології, які мали ознаки тварин (гітлерівська гідра). Часто до цих метафор додавали прикметники, якими описували чи підкреслювали ворога, приміром, «фашистська собака», «підбитий і зацькований фашистський звір» [Коротич, 2016].

Багато досліджень, присвячених образу ворога, зосереджуються на періоді холодної війни. Загалом цей концепт є доволі важливою складовою теорії міжнародних відносин, де образ ворога розглядається з позиції взаємодії між державами.

Дослідники запропонували 5 ідеальних типів образів «іншого» в міжнародних відносинах, які базуються на 3 змінних: 1) мотивація іншого актора; 2) можливості актора; 3) процес прийняття рішень. На основі цього можуть бути типізовані такі образи – ворог, дегенерат, союзник, імперіаліст, колонія. Часом показують лише 4 образи «іншого», без

імперіаліста [Herrmann & Fischerkeller, 1995]. Ці образи впорядковують світ у кластери і працюють як стереотипи, які спрощують картинку світу та дозволяють індивіду орієнтуватися навколо; і навіть без знання про якусь країну мати уявлення: це ворог чи друг, чи може ця країна бути потенційним союзником, які її стратегічні цілі чи інтереси тощо [Herrmann et al., 1997].

В образі ворога у міжнародних відносинах враховують не лише співвідносність цілей, статус однієї країни порівняно з іншою та рівність сил/влади, а й теорію соціальної ідентичності (про приналежність до своєї групи і бачення інших груп) і теорію соціального домінування (про те, що індивіди відрізняються від того, де вони в ієрархії і які існують рівність та статус – адже зазвичай ті, хто мають вищий статус, зацікавлені в збереженні статус-кво). Також зазначається, що образ ворога виправдовує насилля щодо іншої держави та послаблює моральні обмеження [Alexander et al., 2005].

Література міжнародних відносин також наголошує на тому, що сприйняття ворога пов'язане з тим, який держава має власний образ. І вже з цього образу слідує поведінка, яку держава реалізує у конфлікті [Kaplowitz, 1990]. Образ, який має держава, втілюється в національній самосвідомості і впливає, як свідомо, так і не свідомо на її дії [Kaplowitz, 1990]. Хоча національна свідомість є макрокатегорією і належить до політичної культури, разом з тим вона має психологічний вимір на рівні індивідів, і в кінцевому підсумку залежить від них.

Є три виміри національної самосвідомості, які визначають поведінку суб'єкта у конфлікті [Kaplowitz, 1990]:

1. Уявлення про власні сили та обмеження. Недооцінка власних сил спричиняє поблажливість до інших, а перебільшення можливостей може призвести до напруження чи національних катастроф.

2. Сприйняття власної історії. Якщо існує минулий досвід, що відчувається як принизливий, небезпечний – зазвичай виникає потреба уникати такого досвіду [Jones & Rosen, 1982, p. 130-150; Leites, 1953; May, 1973; Pye, 1968]. Певні аспекти історії – де існує сором за попередників і як вони діяли з тими, хто гнобив чи завоював – можуть створювати потребу довести іншим та самому собі, що народ та держава не є слабкими або неповноцінними.

3. Національні інтереси. Поза універсальними інтересами, спрямованими на збереження держави та її ідентичності, національні інтереси країн різняться залежно від способу життя, безпеки та питання ціни за цю безпеку, цілей, територіального поширення національної ідентичності, а також засобів для досягнення мети. Цінності та культурні фактори суттєво впливають на формування національних інтересів.

Ці теорії необхідно враховувати, розглядаючи образ ворога в міжнародних відносинах, оскільки за твердженнями дослідників саме індивіди – це ті, хто мають цей образ ворога в голові [Alexander et al., 2005]. Загалом теорії про образ ворога, які розвинулися у міжнародних відносинах, можуть бути генералізовані на інші міжгрупові контексти [Alexander et al., 1999].

Окремою темою щодо образу ворога є його значення у військових конфліктах. На рівні національних утворень образи ворога відіграють велику роль у збереженні й посиленні вже наявного конфлікту між країнами [Stein, 1996; Oppenheimer, 2006]. Автори Р. В. Ріббер та Р. Дж. Келлі говорять про «емніфікацію» – психологічні фактори, що призводять до процесу «створення ворога» [Rieber & Kelly, 1991]. Емніфікація розвивається через психологічні процеси створення стереотипів, вибіркового сприйняття, дзеркального відображення ворога, дегуманізації, упередженого приписування, помилок приписування.

«Образ ворога» – це частина масової свідомості, що складається з

об'єктивної оцінки (яка походить від реального досвіду взаємодії, а також різноманітних джерел об'єктивної інформації), пропагандистських міфів та стереотипів, що існують у свідомості суспільства, мови ворожнечі та історичної пам'яті [Холох та ін., 2023, с. 33].

У війні без ворога не може існувати поле бою [Rieber & Kelly, 1991]. Дослідники Р. В. Рібер та Р. Дж. Келлі стверджують, що те, що є необхідним для поля бою, стає таким же і для цілого суспільства через емоційне зараження. Це особливо актуально в сучасну добу, коли потреби індустріалізованої війни вимагають мобілізації суспільства на національному рівні. Війна тепер – це не лише зайнятість професійних солдат: цивільне населення також мусить бути підготовленим як до того, щоб терпіти спустошення, так і щоб толерувати те, що їхні армії будуть робити таке спустошення для інших. Для такого толерування необхідний узгоджений масовий образ ворога. Мати ворога – це глибше, ніж мати супротивника [Rieber & Kelly, 1991]. Мати ворога означає бути одержимими (*to be possessed*), коли неможливо керувати власною долею: є ворог, і наша доля тісно пов'язана з долею ворога. Важливо, що це не лише відчуття втрати контролю; це справді відсутність цього контролю.

Образ ворога може змінюватися. Тематичне дослідження естонських солдатів під час Першої світової війни показало динамічність образу ворога. Під впливом різних факторів – зокрема таких як пропаганда, патріотизм (або його відсутність) і прямі зіткнення – їхній образ ворога зазнавав трансформацій [Esse, 2018]. Інше дослідження про образ турків у грецьких дітей на Кіпрі показало змінність стереотипів щодо них і змінність цього образу загалом [Спутоц, 2006]. Водночас є частина дослідників, які стверджують, що для постконфліктного врегулювання важлива деконструкція образу ворога і проблема в тому, що цей негативний стереотип стійкий до змін [Aggestam & Jönsson, 1997].

С. Б. Салай і Е. Мір-Джалалі дійшли висновку, що образ ворога (та

інтенсивність почуттів до нього) базується не лише на раціональній основі, оскільки образи ворога базуються на суб'єктивному досвіді. Відповідно, їхні основи включають глибокі психокультурні диспозиції, пов'язані з характеристиками культури та політичної ідеології конкретної групи [Szalay & Mir-Djalali, 1997].

Під час процесу побудови образу ворога група «ми» стає більш людяною, в той час як образ ворога менш людяним. Чим гірший наш ворог, тим більш виправданою відчувається ненависть до цього ворога, і стає легше раціоналізувати дії проти ворога [Connors, 1998, p. 2]. Також має існувати рівновага: чим інша група жахливіша, тим наша група краща [Rieber & Kelly, 1991].

Так само насильство стає прийнятною дією, коли ворог сприймається як нелюдська загроза [Connors, 1998]. *«Оскільки ворога вважають абсолютно злим і абсолютно непримиренним, його необхідно повністю виключити – якщо не зі світу, то принаймні з театру бойових дій, на який параноїк звертає свою увагу»* [Hofstadter, 1996, p. 3-41; Dafaure, 2020, p. 17].

Під час війни у випадку зіткнення великих груп чи держав задіюється національна ідентичність, оскільки потрібно показати, що «ми» маємо право на цю землю, а інші – вороги – ні [Tronvoll, 2009]. Це вибудовування такого собі кордону. Побудова ворога сприяє гомогенізації суспільства в певних рамках, водночас існує розрізнення всередині – зокрема виникають запитання «Хто наш? Хто має бути право нашим?»

Формування образу ворога пов'язане з ідентичністю. До такого типу належать і затяжні конфлікти, які виникають на тлі незабезпечення базових потреб, таких як безпека, визнання і справедливості [Azar, 1990, p. 2]. Прикладом такого конфлікту є тривале протистояння між Ізраїлем і Палестиною, що ілюструє саме конфлікт ідентичностей. Говорячи про національні проєкти, політичні еліти у своїй

риториці визначають «іншого» як зловмисника, який зазіхає на територію історичної Палестини [Khalidi, 2010; Sand, 2010, p. 188]. Тобто «ворог» безпосередньо в цьому випадку пов'язаний з «моїм-нашим» існуванням і тим, що заперечує існування «нашої» ідентичності [Kelman, 1999].

Ідентичність у свою чергу пов'язана з цінностями. Розглядаючи способи формування образу ворога, В. Екхардт виділяє одним з найважливіших – засудити, «викрити» чи зробити наклеп на іншу групу, яка не бажає чи не поважає цінності, які вважаються самоочевидними чи бажаними [Eckhardt, 1991]. На основі досліджень висловів Гітлера та Рузвельта [White, 1951], Хрущова та Кеннеді [Eckhardt & White, 1967] дослідники виявили, що при засудженні та звинуваченні ворога застосовувались відсилки до цінностей, яких цей ворог не хоче дотримуватися. Попри різні ідеології політичних акторів, яких аналізували, цінності, на які посилялися, були спільними, а серед них: мир і свобода, правда та справедливість [Eckhardt, 1991].

Водночас Р. Р. Холт [Holt, 1989] зазначає, що відмінності в цінностях та нормах відіграють важливу роль на національному рівні, що не так важливо на міжособистісному рівні між окремим людьми. Окрім того, В. Екхардт наголошує, що мова та те, як говоримо чи називаємо інших, може або створювати цей образ ворога, або навпаки деконструювати [Eckhardt, 1991].

Образ ворога пов'язаний також з почуттями відповідальності та вини. За К. Ясперсом [Ясперс, 1999], існує чотири типи провини:

- 1) кримінальна вина – лежить на тому, хто вчинив кримінальні злочини і провину має встановлювати лише суд;
- 2) політична вина – відповідальність всіх громадян за те, що вчиняє їхня держава, і цю вину визначає «переможець»;
- 3) моральна вина – моральна відповідальність кожної окремої людини за власні вчинки. Навіть, якщо людина виконувала вказівку

керівника, її моральна вина визначається індивідуально, базуючись на своїй совісті та моральних принципах, які є в оточенні;

4) метафізична вина – відповідальність за несправедливі дії у світі. Тут йдеться про те, що якщо людина не робить все, що може, для того, щоб перешкодити злочину, тоді вона так само злочинець [Пикало, 2020]. Винуватість в цьому випадку може визначити лише Бог.

К. Ясперс [Ясперс, 1999] вважав, що німецькому народу необхідно визнати та усвідомити свою провину для подальшого розвитку. Разом із тим, він вважав це лише внутрішньою справою Німеччини. Щодо колективної відповідальності К. Ясперс говорить лише про колективну відповідальність за політичну провину [Ясперс, 1999].

Х. Арендт розділяла особисту та колективну відповідальності, а також вину [Arendt, 2005]. Колективна відповідальність є навіть тоді, коли особистість не вчиняла чогось, але причиною цієї відповідальності є членство в певній групі. Натомість вина, відповідно до Х. Арендт, має бути конкретно на тих, хто винен, оскільки за колективної провини виходить відповідальний ніхто [Arendt, 2005].

Багато робіт про відповідальність здебільшого рефлексують чи теоретизують про вину та відповідальність зі сторони агресора, проте, на нашу думку, важливо зосередитися на сприйнятті вини та відповідальності зі сторони жертви агресора, а зокрема зрозуміти, кого саме вони вважають відповідальним та винним. Адже це безпосередньо пов'язано з образом ворога, підтримкою тих чи інших дій насилля. Наприклад, перед повномасштабним вторгненням відповідальним за російсько-українську війну вважали лише В. Путіна ¹¹.

¹¹ Джерело: *Хто винний у війні на Донбасі: думка українців. Active Group*.
URL: <https://activegroup.com.ua/2021/07/08/xto-vinnij-u-vijni-na-donbasi-dumka-ukraynciv/>
(дата звернення: 31.05.2024).

Крім того, вина та відповідальність пов'язані з баченням майбутнього: як бачать жертви нападника майбутні стосунки з нинішнім ворогом, як довго вважатимуть його ворогом, що визначається як перемога, що готові підтримувати у війні тощо. А. Вендт пише, що те, як держави сприймають своїх ворогів, може вплинути на перспективи співпраці та вирішення конфліктів у майбутньому [Wendt, 1992]. Якщо держави розглядають одна одну як непримиренних ворогів, це може увічнити цикли ворожнечі та підірвати зусилля, спрямовані на досягнення миру та співпраці [Wendt, 1992].

Уявлення про ворога можуть мати далеко строкові наслідки, які впливають на військові стратегії і саме ведення війни [Der Derian, 2009].

Отже, образ ворога відрізняється від образу «іншого» чи «чужого» і передбачає в собі загрозу для існування групи. Образ ворога формується на основі досвіду, а також через інші механізми і не є лише раціональним, проте залежить також і від культурних характеристик групи. У війні образ ворога необхідний, оскільки він пов'язаний із відчуттям відповідальності та вини, із баченням майбутнього і безпосередньо з ходом війни.

2.3. Дегуманізація як ключова характеристика емніфікації

Однією з характеристик образу ворога є дегуманізація. Дегуманізація – це бачення та сприйняття іншої людини чи групи як носіїв нелюдської сутності. Розрізняють само-дегуманізацію, коли відбувається відсторонення від чогось, наприклад, якщо лікар так відсторонюється від пацієнта, та предметну дегуманізацію, коли один індивід деперсоналізує іншого. У процесі емніфікації інший не просто деперсоналізується, а сприймається як потенційно небезпечна річ. Будь-яка дегуманізація неминуче посилюється там, де є загроза бойових дій. За Р. В. Ріббером та Р. Дж. Келлі – це омега процесу всіх форм емніфікації, коли Рубікон у мисленні перейдено [Rieber & Kelly, 1991].

Дегуманізація – це бачення та сприйняття іншої людини чи групи як носіїв нелюдської сутності. Це не означає, що людина, яка дегуманізує іншого, не розуміє, що цей інший є людиною. Навпаки: існує розуміння, що цей «хтось» – людина, але водночас їй притаманно те, що заперечує її людяність; у цьому полягає парадокс дегуманізації [Smith, 2016]. Відмінність дегуманізації від просто риторичного використання тваринних ознак для характеристики інших полягає в тому, що «*дегуманізуючи інших, ми класифікуємо їх одночасно як людей і недолудей*» [Smith, 2016, p. 418; Giner-Sorolla et al., 2023]. Це надає дегуманізації особливий характер і відрізняє її від суто риторичного використання тваринної мови для характеристики інших.

Для розуміння дегуманізації необхідно спершу повернутися до питання гуманності щодо іншого, коли застосовуються моральні норми, які регулюють відносини [Kelman, 1973].

Г. Келман стверджує, що для того, щоб повністю зрозуміти дегуманізацію, нам потрібно спочатку розглянути значення надання гуманності іншій людині, у сенсі застосування до когось інтерсуб'єктивних моральних норм, які регулюють відносини між людьми. Сприйняття іншого як повноцінної людини залежить від надання їй ідентичності та спільноти, що є двома важливими речами існування. Надання ідентичності означає сприйняття її як незалежної окремої особистості, що може робити вибір та жити за власними переконаннями. Щодо надання спільноти – це означає сприйняття іншого як частини однієї взаємопов'язаної спільноти, де взаємини передбачають повагу та визнання індивідами одного до одного [Kelman, 1973, p. 48-49].

Тобто у дегуманізації відбувається заперечення цінності іншого та об'єктивація [Ricarte, 2023]¹². На прикладі Ізраїльсько-Палестинського

¹² Цит. розділ *Elements of Identity in Conflict*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3
(дата звернення: 31.05.2024).

конфлікту можна простежити таке заперечення ідентичності та спільноти як частину дегуманізації [Ricarte, 2023] ¹³. Як-от для палестинців Накба – це арабська катастрофа, що відбулася у 1948 році і вважається знищенням їхнього народу та батьківщини; для Ізраїлю – це «День незалежності Ізраїлю». Різні наративи та подання минулого формують образ «ворога» та впливають на ідентичність загалом [Ricarte, 2023] ¹⁴.

Н. Хаслам запропонував дві теоретичні моделі дегуманізації, де заперечуватися може або людська унікальність, або людська природа [Haslam, 2006]. Характеристики людської унікальності пов'язані з соціалізацією та культурою, тобто є набутими. Людська природа пов'язана з природним світом та вродженими біологічними особливостями, тобто це про вроджені фундаментальні речі для людяності. Характеристики людської природи є універсальними від групи до групи, у той час як людська унікальність може варіюватися та бути змінною в різних культурах – адже відображає соціальне навчання та вдосконалення.

До людської унікальності Н. Хаслам відносить цивільність, вдосконалення/витонченість, моральну чутливість (моральність), логіку та раціональність, зрілість; до людської природи – емоційну чутливість, когнітивну відкритість, міжособистісне тепло, агентність [Haslam, 2006]. Якщо йде заперечення людської унікальності, то це класифікується дослідником як анімалістична дегуманізація (в координатах протиставлення «людина-тварина»), і в цьому типі найчастішими емоціями до об'єкту дегуманізації є відрaza та огида. Якщо ж відбувається заперечення людської природи, то має місце механістична дегуманізація (в

¹³ Цит. розділ *Elements of Identity in Conflict*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3
(дата звернення: 31.05.2024).

¹⁴ Цит. розділ *Elements of Identity in Conflict*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3
(дата звернення: 31.05.2024).

координатах «людина-машина»), а емоції, що переважають в такому випадку – це зневага та бажання відмежуватись.

Обидва види дегуманізації можуть бути у м'якій чи кричущій формі, водночас механістична дегуманізація вважається менш кричущою за анімалістичну. Так само під час дегуманізації люди можуть одночасно використовувати ці дві форми дегуманізації: *«Хоча риси тварини можуть суперечити рисам, які притаманні роботу, вони можуть легко співіснувати як зображення однієї і тієї ж цілі»* [Giner-Sorolla et al., 2012, p. 173].

Дегуманізація може бути «м'якою» і «кричущою» в залежності від того, наскільки об'єкт дегуманізації вважається відмінним/меншим від людини. Загалом можна представити дегуманізацію як континуум від м'якої до кричущої форми [Haslam, 2006]. М'яка форма дегуманізації є повністю чи частково неусвідомлюваною, може бути неявною і зустрічається у повсякденному житті [Haslam & Loughnan, 2014]. Такий тип дегуманізації може проявлятися у ствердженні, що певна група є менш людиною порівняно з групою, до якої належить сама людина.

Прикладом м'якої дегуманізації може бути ставлення відносно таких маргіналізованих груп, як споживачі наркотиків, безхатьки тощо. Кричуща дегуманізація ж є явною та свідомою: *«Особа, що дегуманізує, сприймає об'єкт дегуманізації як того, хто менший, ніж людина, в спосіб, що є прямий, очевидний та свідомо доступний для особи, що дегуманізує»* [Haslam & Loughnan, 2014, p. 426].

Слід взяти до уваги, що дегуманізація спричиняється різними ситуаціями і, відповідно, породжує різні наслідки. Зокрема, під час війни населення, яке страждає від нападу, відчуває фізичну чи екзистенційну загрозу і намагається дегуманізувати нападників як її джерело. Водночас і нападник дегуманізує своїх жертв.

Відповідно, хоча з обох боків може спостерігатися зниження емпатії, для нападників будуть характерними підвищена інструментальна агресія (знущання, схильність до зґвалтування, сексуальні домагання, хижацька поведінка) і загалом розгальмування насильства, а для жертв нападу – посилення агресії у відповідь (підтримка карального правосуддя тощо) [Haslam & Loughnan, 2014].

Під час насильницьких міжгрупових конфліктів зазвичай виникає кричуща дегуманізація. Адже «війна не може відбутися, якщо члени однієї групи не захочуть вийти і вбити членів іншої групи, і, щоб мати можливість це зробити, група повинна розглянути сторонніх людей як нелюдських» [Smith, 2011, p. 49]. Додатково почуття загрози та існування конфлікту сприяє «кричущій дегуманізації» [Bruneau & Kteily, 2017, p. 8].

Дослідження процесу дегуманізації ворога під час війни теоретично ґрунтується на ключових тезах ролі ворожості в конфлікті, вже розглянутих нами вище. Під час війни в ході конструювання образу ворога виникає дегуманізація, що послаблює «захисні механізми» щодо насильства над іншими, аргументує його виправдання або навіть підтримку таких дій. Наприклад, особи, які відверто дегуманізують іншу групу («кричуща дегуманізація»), більшою мірою готові брати участь у колективній агресії відносно цієї групи [Kteily et al., 2015]. Також помічено дослідниками, що під час війни кричуща дегуманізація іншої групи зменшує стурбованість добробутом цивільного населення [Bar-Tal, 2000].

Виходячи з літератури про дегуманізацію і співставленням з теорією ідентичності та приналежності до групи, можна сказати, що різні типи дегуманізації передають різне сприйняття учасниками протистояння один одного. М'яка дегуманізація, це ставлення до суперника як до іншого, когось, хтось має інші цінності, а кричуща дегуманізація — це сприйняття суперника як ворога.

Дослідники Ш. Е. Френч та Е. І. Джек виділяють чотири когнітивні модуси [French & Jack, 2015], які використовуються людьми щодо інших у процесі дегуманізації. При першому з них, інші люди об'єктивізуються і сприймаються як об'єкти, і майже не залучається когнітивна обробка. До людей відчувається байдужість, зокрема і до їхніх страждань. Другий – сприйняття інших як біологічних істот. Таке сприйняття, наприклад, мають лікарі: тоді задіюється аналітична сфера мислення, в той час як емпатійна ні. Третій – коли ми гуманізуємо людей, тобто сприймаємо їх на основі досвіду або спостережень. При цьому задіюється емпатійна сфера мислення, а аналітична ні. При четвертому модусі відбувається анімалістична дегуманізація або використовується макіавеллівське мислення, і тоді задіюються і емпатійна, і аналітична сфери. Таким чином ми сприймаємо іншого як агента, який керується певними переконаннями і бажаннями, але не визнаємо його як істоту, що може відчувати і подібна до нас. З'являється визнання того, що інша людина страждає, проте немає занепокоєння; часом від цього навіть виникає почуття садистської насолоди [French & Jack, 2015].

Дегуманізація відбувається через три процеси: авторизація, рутинізація та безпосередньо дегуманізація [Kelman, 1973]. Процес авторизації ґрунтується на зменшенні здатності індивідів до оскарження наказів влади. Як наслідок, звичайні моральні принципи не застосовуються і індивіди не відчують відповідальності за наслідки особистих дій [Kelman, 1973]. Один зі способів, яким авторизація протидіє моральним принципам, є виправдання, що це потрібно зробити для трансцендентної місії [Kelman, 1973, р. 44-46].

Почуття зменшення відповідальності через процеси авторизації були зафіксовані у дослідженнях в Ізраїлі серед людей різного бекграунду – науковців, політиків, активістів, пересічних громадян з різних поселень від великих міст до маленьких сіл. Більшість стверджувала, що коли

відбувається підпорядкування влади, вони не можуть нести особисту відповідальність за вибір влади та за дії, які вчинили в умовах підпорядкування. Окрім того, спостерігалось ігнорування власної активності щодо потенційних змін у владі та власної відповідальності щодо надання легітимності владі, попри демократичний режим [Ricarte, 2023] ¹⁵.

Наступний процес – рутинізація, коли певні дії стають механічними чи автоматизованими. Так, цей процес зменшує необхідність прийняття рішення та постановку собі моральних запитань – людина робить механічні дії, не звертаючи уваги на сенс [Kelman, 1973]. Як зазначає Г. Келман: *«У той час як “процеси авторизації перекривають стандартні моральні міркування [і] процеси рутинізації зменшують ймовірність виникнення таких міркувань”, процеси дегуманізації є тим клеєм, який скріплює все це воєдино»* [Kelman, 2017b, p. 15].

Дегуманізація пов'язана з насильством, проте зазвичай не є його причиною, а в деяких випадках є скоріше його наслідком. Вона впливає також на готовність до допомоги та співпраці з іншими [Giner-Sorolla et al., 2012]. Зокрема, серед можливих наслідків кричущої дегуманізації відзначають: зниження допомоги на індивідуальному та колективному рівні; зниження емпатії, здатності до прощення та прийняття вибачень; сприйняття агресії як інструменту відплати, зокрема, у вигляді підтримки тортур, примусу; розгляд політичного насильства як виправданого; бажання відплатити по справедливості; відчуття зниженої моральної цінності інших ¹⁶.

¹⁵ Цит. розділ *Elements of Identity in Conflict*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3
(дата звернення: 31.05.2024).

¹⁶ Цит. за *Dehumanization in conflict: Meeting Report 16-17 February, 2013. The Neuroscience and Social Conflict Initiative of Beyond Conflict in partnership with the SaxeLab, MIT.*
URL: https://beyondconflictint.org/wp-content/uploads/2018/05/100_Dehumanization_In_Conflict_Report_FIN_AL.pdf
(дата звернення: 31.05.2024).

Дегуманізація розглядається також як тип культурного насилля [Ricarte, 2023]¹⁷. Через символічні аспекти групи, такі як ідеологія, мова, релігія, мистецтво чи історія відбувається виправдання насилля щодо ворога [Ricarte, 2023]¹⁸. Таким чином культурне насилля створює підґрунтя для того, щоб справжнє пряме насилля у житті відчувалося виправданим чи дозволеним [Galtung, 1990, p. 291].

Дегуманізація трансформує розуміння моралі, оскільки дозволяє практикувати «наси́льство без моральних обмежень» [Kelman, 1973]. Вона не лише сприяє мінімізації почуття провини за насильство, а й дозволяє уникати бачення себе у ролі того, хто віктимізує [Kelman, 2008, p. 26].

Ставлення до «ворога» та послаблення механізмів проти вчинення насилля у конфлікті перетворюються на практику, яка потім стає частиною ідентичності [Ricarte, 2023]¹⁹, що у свою чергу впливає на дії та поведінку сторін конфлікту.

Дегуманізація пов'язана з почуттям відповідальності та вини. С. Т. Фіске та Л. Т. Гарріс провели дослідження психологічних механізмів, що лежать в основі дегуманізації та її наслідків для моральних суджень і поведінки, та дійшли висновку, що дегуманізація може зменшити відчуття відповідальності та провини перед жертвами насильства [Harris & Fiske, 2015]. Сприйняття інших як неповноцінних людей може полегшити виправдання і здійснення шкідливих дій без відчуття провини чи докорів сумління [Harris & Fiske, 2015].

Е. Стауб також пише, що дегуманізуючі погляди та переконання сприяють виправданню та вчиненню насильства, а також розмиванню

¹⁷ Цит. розділ *The Construction of Identities in Protracted Conflicts*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2
(дата звернення: 31.05.2024).

¹⁸ Цит. розділ *The Construction of Identities in Protracted Conflicts*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2
(дата звернення: 31.05.2024).

¹⁹ Цит. розділ *Elements of Identity in Conflict*
URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3
(дата звернення: 31.05.2024).

емпатії та моральної відповідальності [Staub, 1992]. Коли окремі особи чи групи сприймаються як вороги, їх часто зображують у спосіб, який позбавляє їх людяності, що полегшує злочинцям виправдання для заподіяння їм шкоди. Така дегуманізація може призвести до зниження почуття відповідальності та провини у тих, хто чинить насильство, оскільки вони можуть вважати свої дії необхідними або виправданими в контексті сприйняття загрози з боку ворога. Свідки, які не беруть участь у здійсненні насильства, можуть емоційно дистанціюватися від страждань ворога, а це у свою чергу ще більше зменшує почуття відповідальності/провини [Staub, 1992].

Отже, дегуманізація є однією з важливих складових конструювання образу ворога. У війні зазвичай виникає кричуща дегуманізація. Саме дегуманізація показує іншого як меншого за людину чи взагалі як не людину і це додає легітимації для вчинення насилля чи виправдання його.

Висновки до розділу 2

Здебільшого в людей закладено нормативна огида до насилля, яке закладається через різні норми та правила. Для того, щоб її подолати та уможливити насильство чи його схвалення (зокрема в нашому випадку йдеться про війну), необхідна легітимізуюча ідеологія, яка пояснить, чому це відбувається і чому в цьому чи іншому випадку так можна чинити – застосовувати насильство щодо інших. Легітимізуюча ідеологія створюється політичними елітами, ЗМІ чи іншими організаціями, які створюють цей процес «згори»; разом із тим це двосторонній процес, адже на рівні масової свідомості така ідеологія відтворюється, поширюється, доповнюється. Ця легітимізуюча ідеологія і загалом міжгруповий конфлікт також впливають на гомогенність та консолідацію всередині групи. При формуванні образу ворога група «ми» стає кращою, в той час як група «вони-ворог» гіршою. Водночас при формуванні образу ворога задіюється

й ідентичність, яка потрапляє під загрозу.

У цій легітимізуючій ідеології і утворюється образ ворога, а власне його створення є частиною соціального конструювання реальності. Саме соціальне конструювання ж відбувається через екстерналізацію й об'єктивацію – яка у свою чергу складається з інституціоналізації, легітимації, мови з історичністю. У рамках об'єктивації, коли створюється чи виникає якесь нове знання/обставина, воно впорядковується в уже наявні рамки. Це можна побачити, коли при формуванні образу ворога часто задіюють ті стереотипи, що вже існують. Якщо ж з'являється нова система знань/цінностей, яка має своїх прихильників – то цей новий символічний універсум може замінити собою старий, або ж вплинути на нього, щоб він видозмінився. Загалом образ ворога є процесом реіфікації, те, що утворено індивідами сприймається ними як речі, на які вони не мають впливу. Реіфікація відбувається: неймінг, легітимація, створення міфів, ритуал та седиментацію (поширення знання/міфу далі).

Образ ворога є складним образом, що утворюється як уявлення в масовій свідомості і формується на основі об'єктивного та суб'єктивного досвіду. Культура, ідеологія групи, цінності так само є тим, що впливає на формування образу. У конструюванні образу ворога у війні задіяні різноманітні чинники. Міжгрупові фактори, які вважаються релевантними для формування образу ворога, це: міфи та мова; світогляд; групова ідентифікація; соціалізація та комунікація; структура влади; легітимність і потреби; також виокремлюють відносини між державою та громадянським суспільством [Luostarinen, 1989]. Водночас Л. Опенгеймер, розглядаючи природу вияву та розвитку образу ворога, пише про важливість сім'ї, групи однолітків, міжособистісних взаємодій – вони впливають на формування та зміст образ ворога так само, як і контекст суспільства, тобто політичний режим, культура [Oppenheimer, 2006].

Конструювання образу здійснюється через такі психологічні

процеси: створення стереотипів, вибіркоче сприйняття, дзеркальне відображення ворога, дегуманізація, упереджене приписування ознак. Для конструювання використовуються різноманітні джерела об'єктивної інформації, стереотипи зі свідомості суспільства, спеціально створені пропагандистські міфи, які використовують те, що зберігається в історичній пам'яті, а також мову ворожнечі або негативно-оціночну семантику, дегуманізацію та демонізацію.

Однією з невід'ємних складових формування образу ворога є дегуманізація. Дегуманізація може бути більш м'якою чи більш кричущою – у війні зазвичай виникає кричуща дегуманізація. Сприйняття іншого як не людини чи меншого від людини виправдовує вчинення насилля чи підтримку такого насилля над іншими. Дегуманізація як частина образу ворога пов'язана з ворожими почуттями, готовністю до колективної дії, бажанням/небажанням взаємодіяти чи допомагати іншим, меншою стурбованістю добробутом інших.

РОЗДІЛ 3.

Характеристики конструювання образу ворога під час російсько-української війни

3.1. Проблемна ситуація емпіричного дослідження формування образу ворога: кейс російсько-української війни.

Опис проблематики

Хоча російсько-українська війна розпочалася ще у 2014 році, емпіричні дослідження, дотичні до проблематики образу ворога, в основному здійснювалися у форматі всеукраїнських опитувань громадської думки про те, яке ставлення (позитивне чи негативне) сформувалося у населення до тієї чи іншої країни, постаті тощо [Лапан та ін., 2022]. В нашому конкретному випадку йшлося про ставлення до Росії, її керівництва та народу. Прикладами таких досліджень є постійні опитування від Київського інституту міжнародних досліджень²⁰ чи Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва²¹.

Певні дослідження проводять і військові. Зокрема нещодавно були опубліковані дані пілотного соціологічного опитування щодо сформованості «образу ворога» у військовослужбовців Збройних Сил України. Його завданням було оцінити практичний вимір окремих компонентів сформованості «образу ворога» у військовослужбовців ЗС України. Однак попри те, що автори зверталися до аналізу уявлень, на когнітивному рівні сформованість образу ворога визначалися через фіксацію специфічно військових ознак сильних та слабких сторін

²⁰ Джерело: Динаміка ставлення населення до росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022 року. КМІС (Київський міжнародний інститут соціології).

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>
(дата звернення: 31.05.2024).

²¹ Джерело: День Незалежності України: шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни. Опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.

URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-na-tli-vivni>
(дата звернення: 31.05.2024).

російської армії. Зокрема респондентів просили оцінити сильні та слабкі сторони противника, які насамперед торкалися суто воєнних питань (кількість людських ресурсів, військової техніки та озброєння, управління військами, навченість особового складу тощо). Водночас деякі показники стосувалися і соціологічних складових, зокрема до них автори віднесли патріотичну налаштованість військових, бойовий дух, підтримку зі сторони російського суспільства, довіру до російської армії від російського населення тощо. При цьому сам «образ ворога» був заздалегідь визначеним, оцінювалось лише те, наскільки правильно його уявляють респонденти.

Окремим напрямом є дослідження мови ворожнечі в медіа, виступах політиків, а також аналіз дискурсів в російсько-українській війні та пропаганди і її вплив на суспільство тощо. Наприклад, це статті «“Мова ворожнечі” в російсько-українській війні 2014–2015 років та національна самосвідомість українців» [Гнатюк, 2015], «Збройне насилля та формування образу ворога в контексті російської пропаганди» [Вовк та ін., 2023], «Канали пропаганди та їхня порівняльна ефективність: на прикладі війни Росії в Україні» [Oleinik & Paniotto, 2024], «Засоби та прийоми російської пропаганди: витоки й наслідки» [Сусська, 2023], «Соціопатерни війни: як медіапростір впливає на соціопсихологічні настрої суспільства» [Королько & Сусська, 2022] та інші.

Ці дані, безумовно, є важливими для фіксування громадської думки. Проте на нашу думку, їх недостатньо для розуміння того, як відбувається формування образу ворога і на чому він ґрунтується. Відповідно, є прогалина в якісних дослідженнях щодо образу ворога й дегуманізації як його складової, що потребує додаткових розвідок, розробки інструментарію та дизайну досліджень, які дозволять:

- виявити, кого вважають ворогом;
- з'ясувати, яке обґрунтування надається цій ворожості;

- дізнатися характеристики для розуміння, як побудований образ і на яких важливих особливостях відбувається дихотомія «ми» – «вони».

Додатково важливими є фіксація змін у образі ворога і виявлення того, що її спричиняє, чому відбувається зміна ставлення до ворога чи до іншого. Відсутність таких досліджень унеможлиблює комплексний погляд на те, як у суспільстві формується образ ворога під час війну. Зокрема вони допомогли б зрозуміти, чому за час з 2014 року до 2022 року, коли почалось повномасштабне вторгнення, ставлення до росіян як народу не було негативним, та виявити залежності «образу» від характеру бойових дій. Наявні дотепер опитування громадської думки, інтерв'ю чи роздуми інтелектуалів та науковців, а також дані з медіа створюють клаптикову картину і ретроспективно дозволяють зробити лише певні припущення.

Наше дослідження дає змогу певним чином поєднати і доповнити ці окремі розвідки, подивитися, як на рівні масової свідомості сконструйовано образ ворога, кого називають ворогом, як його описують, що є важливим при розділенні на «українців» і «росіян», як ставлення змінювалося.

Методологія

Для дослідження формування образу було використані якісніські методи дослідження. Було важливо зафіксувати формування образу ворога саме через інтерв'ю, оскільки це дозволяє зануритися та зрозуміти глибше «образ ворога», присутній у масовій свідомості.

Збір даних

Для збору даних було використано метод глибинних напівструктурованих інтерв'ю. Було прийнято рішення виокремлювати в дослідженні групу цивільних і групу військових, щоб виявити, як їхній різний досвід зумовлює образ ворога, що спільного і відмінного у сприйнятті ворога представниками цих груп.

Глибинне інтерв'ю було обрано, оскільки інтерв'ю дозволяють мати тривалу розмову з респондентами; це дає простір для розповіді наративу, що дозволяє зрозуміти хід думок людини та обґрунтування цих думок, переконань, цінностей [Knott et al., 2022]. Неструктуроване інтерв'ю дозволяє гнучко підходити до розмови з респондентом, дотримуватися заздалегідь підготовленого гайду й тем для розмови, але водночас мати змогу вільно розвивати діалог, ідучи за ходом розмови та наративом особи. Саме напівструктуроване глибинне інтерв'ю дає можливість виявити, що думають респонденти про образ ворога та особливості цього образу.

Після аналізу існуючих даних масових опитувань та медіадискурсу щодо війни, яка продовжувалась у формі гібридної, був сформований гайд інтерв'ю щодо уявлень про образ ворога та проведений розвідувальний етап, метою якого було перевірити узгодженість процесів формування образу ворога, які відбувались в громадській думці, з перебігом процесів конструювання на індивідуальному рівні, зважаючи на те, як на ці процеси впливав контент, який транслювався на той момент ЗМІ. На цьому етапі ми не передбачали, що відбудеться повномасштабне вторгнення і загальний напрям подальшого дослідження вибудовувався навколо визначення особливостей конструювання образу ворога під час гібридної війни на індивідуальному рівні за допомогою аналізу інтеріоризації тих образів і стереотипів, які транслювалися ззовні, в умовах відсутності постійних активних бойових дій. Було проведено 10 глибинних інтерв'ю (пілот). На початку ці інтерв'ю розглядались як розвідувальні для того, щоб краще сформулювати дизайн методології та для перевірки первинних припущень.

У розвідувальному етапі взяло участь 7 чоловіків та 3 жінки віком від 22 до 58 років. Серед них 3 чоловіків-військових та 2 ветерани: жінка та чоловік. Також двоє осіб серед респондентів з групи цивільних перебували на території, що ближче до лінії фронту – для того, щоб

подивитися різницю у сприйнятті тих, хто знаходиться в Центральній чи Західній частині України та тих, хто перебуває ближче до лінії зіткнення. Інтерв'ю проходили з жовтня 2021 року по січень 2022 року. Залучення респондентів до інтерв'ю відбувалося методом снігової кулі та прямого запрошення. Інтерв'ю були наживо або онлайн, респонденти були з Києва, Авдіївки, Харкова. Інтерв'ю відбувалось фізично (face-to-face) та онлайн за допомогою платформи Zoom.

Двоє військових, які брали участь в інтерв'ю, були безпосередньо «на нулі» при виконанні своїх обов'язків, однак слід взяти до уваги, що це був період відсутності активних бойових дій на лінії зіткнення, а отже респонденти хоча і перебували у зоні безпосереднього ризику раптових перестрілок, які час від часу відбувалися, однак сам характер бойових чергувань не був пов'язаний з екстремальним психологічним навантаженням, респонденти могли користуватися власними мобільними телефонами, спілкуватися під час чергування з близькими чи знайомими і водночас перебувати за зв'язку по рації з військовим командиром. В одному інтерв'ю респондент попросив інтерв'юера кілька хвилин почекати, оскільки він отримав наказ змінити позицію, однак залишався при цьому на зв'язку і після невеликої паузи продовжив свою думку з того моменту, на якому попередньо зупинився.

У гайді до інтерв'ю до групи цивільних було кілька блоків запитань. Перший – про те, чим є для респондента «події», які відбуваються в Донецькій та Луганських областях – щоб зрозуміти, як характеризує сам респондент ситуацію, чи визначає її загалом як війну, чи відчувається війна в повсякденні. Попередньо ми припускали, що відчуття загрози та війни якимось чином має впливати на образ ворога. Другий блок запитань був про те, кого вважають ворогом та як окремо ставляться до російської влади, народу та солдатів. Його метою було перевірити, чи дійсно в умовах гібридної війни характерною є розмитість образу, чи він все ж таки має

якісь більш-менш чіткі контури, чи виокремлюються відмінності у сприйнятті різних суб'єктів, які можуть його уособлювати. Третій блок запитань був про наявність друзів, родичів в Росії чи тимчасово окупованих Росією територіях, а також про те, які російські серіали та контент споживався, адже було припущення, що це теж може впливати на формування образу ворога. Для групи військових у гайді додатково були запитання про досвід служби та про досвід зіткнення з ворогом²².

Останні інтерв'ю розвідувального етапу були проведені у січні 2022 року. Однак після початку повномасштабного вторгнення і зміни характеру бойових дій, конфігурація дисертаційного дослідження змінилась. Одразу стало зрозуміло, що повномасштабна фаза війни значно відрізняється від гібридної фази, що вплинуло на рішення змінити конфігурацію роботи і відповідно розширити тематику та змінити гайд. Глибинні напівструктуровані інтерв'ю лишилися як найкращий метод, що підходить для виявлення образу ворога і процесу його формування, разом з тим на основі вже опрацьованої літератури, а також розвідувальних інтерв'ю та наявних даних про поточний стан було змінено гайд та прийнято рішення брати інтерв'ю з застосування критерію максимальної варіації. Інтерв'ю бралися у цивільних, які були доступні для зв'язку.

Збір даних першої хвилі тривав з березня по червень 2022 року, і мав на меті виявити характеристики образу ворога, які фіксувалися на індивідуальному рівні на той момент. Перші інтерв'ю цієї хвилі датуються 8 березня 2022 року, тобто були проведені через 12 днів після початку вторгнення. У першій хвилі взяли участь 77 осіб від 19 до 60 років, з них 28 чоловіків та 49 жінок. Тривалість першій хвилі і кількість зібраних інтерв'ю визначалися з огляду на те, як змінювалось сприйняття війни у свідомості населення. Сам характер відповідей мірою збільшення

²² Дані розвідувального етапу частково представлені в наступному підрозділі, а також враховувались при загальному аналізі образу ворога та визначенні його характеристик у цивільних та військових.

тривалості війни та усвідомлення її наслідків трансформувався, тому інтерв'ю продовжувалися до того моменту, як оцінки подій та характеристики образу ворога набули певної чіткості, і можна було хоча б умовно говорити про досягнення точки насиченості, хоча ситуація на фронті залишалася нестабільною.

Залучення респондентів відбувалося методом снігової кулі та прямого запрошення. Основним критерієм відбору було, щоб людина була цивільною, а також були залучені представники різного досвіду: ті, хто змушені були переїжджати після повномасштабного вторгнення в Україну чи закордон, ті, хто вже був внутрішньо-переміщеною особою, ті, хто мав досвід перебування в російській окупації, ті, хто були закордоном до вторгнення. Також ми намагалися досягти різноманітного географічного представлення та представлення різних вікових груп. Так, в інтерв'ю брали участь люди, які перебували на момент інтерв'ю в Києві та області, Львові та області, Запоріжжі, Вінниччині, Тернополі та області, а також закордоном.

Наступна хвиля інтерв'ю — друга — була проведена з березня по червень 2023 року з цивільними особами для того, щоб зафіксувати зміни, якщо такі є, в образі ворога через рік після повномасштабного вторгнення. Всього в другій хвилі взяло участь 25 респондентів: 11 чоловіків та 14 жінок, віком від 18 до 74 років. Залучення респондентів в цій хвилі здійснювалось через онлайн гугл-форму, поширену в соціальних мережах (Facebook, Instagram) та методом снігової кулі. Так само як і в першій хвилі, основною умовою була належність до цивільних, а також залучалися люди з різним досвідом переживання війни: такі, що перебували в окупації, вимушено переміщені особи, ті, хто жили закордоном до вторгнення, а також ті, хто за цей час нікуди не виїжджав. В другій хвилі сприйняття війни та характеристики образу ворога були вже сформовані завдяки тривалому досвіду сприйняття та переживання війни,

тому точка насичення відбулась раніше, ніж в першій хвилі і було прийнято рішення зупинитись на кількості 25 інтерв'ю.

Інтерв'ю першої та другої хвилі відбувались фізично (face-to-face) та онлайн за допомогою платформи Zoom.

Третій етап інтерв'ю був проведений з вересня 2023 по січень 2024 року з військовими, щоб виявити, який образ ворога притаманний цій групі і чи відрізняється він від образу, який є в цивільного населення. У третій хвилі інтерв'ю взяли участь чинні військовослужбовці та ті, хто не може продовжувати службу з різних обставин, проте мав досвід служби після початку повномасштабного вторгнення. Всього було взято 25 інтерв'ю, з них 23 в чоловіків та 2 в жінок. На момент проведення вік респондентів коливався від 22 до 60 років, 14 осіб мали безпосередній бойовий досвід, у інших 9 осіб був досвід перебування біля прифронтової зони чи «на нулі» з різними завданнями.

Вибірка формувалася за принципом максимальної варіації. Серед учасників інтерв'ю присутні як офіцери, так і рядові солдати. Також респондентами були представники різних бойових досвідів чи родів військ: медична служба, танкіст, льотчик, розвідка на місцевості, розвідка через БПЛА, десантно-штурмові війська, відповідальні за морально-психологічне забезпечення, робота з полоненими, артилерія тощо. Також серед учасників інтерв'ю є кадрові військові, добровольці та ті, хто мав досвід служби перед 2022 роком. На жаль, один з респондентів незадовго після інтерв'ю був вбитий росіянами при виконанні завдань у березні 2024 року.

Дані цих інтерв'ю є на нашу думку особливо цінними, адже вищезазначені респонденти є важкодоступною категорією. Крім того, практично всі респонденти були в статусі воїнів; 3 з них уже отримали статус ветерана, завершивши військову службу після повномасштабного вторгнення.

Інтерв'ю з військовими відбувалось вживу або через платформу Zoom чи месенджер Signal (відео чи аудіодзвінок) та WhatsApp (відео чи аудіодзвінок).

Усього в трьох етапах було проведено 127 інтерв'ю.

Після початку повномасштабного вторгнення необхідно було змінювати гайд та розширити тематику роботи відповідно до нових умов. У гайдах для всіх трьох хвиль було кілька блоків запитань. Перший блок мав на меті з'ясувати історію «входження» респондентів у війну і містив запитання про те, чи вірили респонденти, що Росія почне повномасштабне вторгнення, якими були їхні дії після вторгнення, чи вони або їхні родичі постраждали від повномасштабного вторгнення (запитання про це були відсутні для військових з огляду на чутливість та безпеку такої інформації), а також про причини вторгнення. Перший блок був опорним для розуміння сприйняття війни, з'ясування того, які були очікування щодо вторгнення і чим це пояснювали респонденти, а також думки щодо того, чому Росія здійснила широкомасштабне вторгнення й чим обґрунтовувалися такі дії. Питання про те, чи респонденти або їхні рідні якимось чином постраждали від вторгнення, були включені для того, щоб виявити, чи залежить сприйняття ворога від досвіду втрат, які завдала інформантам війна.

Другий блок був спрямований на відтворення образу ворога, яким його бачать респонденти. Вони мали висловити своє ставлення до російської влади, війська та народу. Другий блок безпосередньо був присвячений тому, щоб респонденти вказали, кого вважають ворогом, як описують характеристики трьох груп (влада, народ, військові) та як до них ставляться, які слова використовують для позначення ворога.

Третій блок питань був про те, кого вважають винним та відповідальним за початок війни, а також про те, що відрізняє українців та росіян. Важливо було простежити не лише характеристики, які

респонденти виокремлюють у ворога, але і те, як вони бачать відповідальність щодо кожної з трьох груп і майбутнє після завершення війни ²³.

Для другої хвилі та третьої хвилі інтерв'ю були додані запитання про те, яким було ставлення до Росії перед початком повномасштабного вторгнення: для того, щоб простежити зміни у сприйнятті, якщо такі були.

Аналіз емпіричних даних

Дані усіх етапів інтерв'ю склали основу аналізу, які були використані безпосередньо для вивчення процесів конструювання образу ворога, його ключових суб'єктів та характеристик, які притаманні образу, окрім того для виявлення меж розділення “ми-вони” та визначення типу дегуманізації, яка притаманна до ворога.”

Аналіз даних базувався на застосуванні обґрунтованої теорії. Адже зібрані дані є унікальними, подібних емпіричних досліджень формування образу ворога під час різних фаз війни не проводилося, відповідно відсутні були і теоретичні узагальнення щодо процесу формування образу ворога на рівні індивідуальної свідомості, оскільки цей образ розглядався дослідниками колективної травми, або історичної пам'яті скоріше постфактум, як феномен, який має сталі характеристики, сформовані під час конфлікту, який мав місце в минулому. Застосування обґрунтованої теорії дозволяє теоретизувати та концептуалізувати аналіз на основі зібраних емпіричних даних, коли теорії виникають з отриманих даних [Martin & Turner, 1986]. Відповідно при аналізі процесу формування образу ворога був використаний тематичний аналіз, а також аналіз наративів.

Тематичний аналіз проводився по всьому тексту з використанням відкритого кодування. В результаті чого були сформовані основні

²³ Гайди для розвідувального етапу та трьох хвиль інтерв'ю див. *Додаток А*.

тематичні блоки з відповідей респондентів, що брались до уваги при комплексному розгляді образу ворога та інших тем, які пов'язані з образом, наприклад “тема очікування повномасштабного вторгнення”, “тема хто є ворогом”, “тема бачення майбутнього” та інші. Матеріали кодувалися за допомогою програмного забезпечення Maxqda та Google таблиць.

Також окремо після кодування було визначено елементи, що утворюють ядрові уявлення про образ ворога, які були ідентифіковані на основі трьох критеріїв відповідно до теорії соціальних репрезентацій [Moliner & Abric, 2015]: 1) зв'язок центральних елементів з великою кількістю інших центральних елементів (периферійні елементи сприйняття мають набагато менше зв'язків з іншими елементами); 2) консенсуальність (основні елементи є загальними для групи, тобто притаманні великій кількості людей у групі); 3) стабільність, яка проявляється в тому, що незалежно від контексту деякі елементи залишаються активними. Тобто, під час аналізу сприйняття, для утворення ядра були обрані ті елементи, які мали найбільший зв'язок між собою, спонтанно та часто згадувалися респондентами, резонували у великій кількості інтерв'ю та повторювалися або виявлялися під час інтерв'ю, незалежно від контексту питання.

Окремо ядрові уявлення, які стосувались характеристик різних суб'єктів, що уособлювали ворога (влади, населення та армії), були згруповані синонімічно, а також тематично (атрибутивні характеристики, опис моральності тощо). На цій основі відбувалося порівняння даних різних етапів, виявлення відмінних та схожих ознак образу. Об'єднання та групування характеристик відбувалось в Google таблицях²⁴. Це дало можливість виокремити спільні риси притаманні всім суб'єктам, які уособлювали ворога в сприйнятті населення.

²⁴ Результати такого аналізу було представлено через хмари тегів в тексті.

Додатково у кожній з хвиль по кожному окремому респонденту в Google таблиці було наведено перелік суб'єктів ворога, який виникав при спонтанному запитанні “Хто є ворог”. В першій та другій хвилі вручну було пораховано згадки по кожному суб'єкту²⁵, Для кращого розуміння змін між хвилями було пораховано частота згадок у відсотках, оскільки в першій та другій хвилі була різна кількість респондентів.

Для аналізу наративів і відповідно комплексного розгляду образу ворога в індивідуальній свідомості було створено окрему картку для кожного респондента. В ній фіксувалося як узгоджуються та пов'язані між собою в наративі респондента російська влада, народ та солдати, які слова застосовуються для позначення ворога, які історії в наративі згадує респондент, як розповідає та пояснює зміну у формуванні образу ворога. Додатково при такому аналізі порівнювалось, чи є якісь відмінності у ставленні у людей різного віку, гендеру, чи у прив'язці до наявності родичів, друзів у Росії чи відповідно до різного пережитого досвіду у війні. В наративі виявлялось, якою є дегуманізація та як вона пов'язана з уявленнями про образ ворога та легітимацією дій щодо нього.

При визначенні дегуманізації застосовувалось положення Н. Хаслама [2006] з його типологією, де заперечення людської унікальності ворога класифікувалося дослідником як анімалістична дегуманізація, а запереченні людської природи — як механістична дегуманізація.

Етична складова

Щодо етичної складової проведення збору даних – усі респонденти давали згоду у письмовій або усній формі для проведення, обробки та запису інтерв'ю.

Враховуючи чутливість тем, про які йшлося в інтерв'ю, та потенційну вразливість учасників через умови, в яких перебувають люди після повномасштабного вторгнення, для нас було важливо перед інтерв'ю

²⁵ Порівняння наведено у таблиці 3.3.2.1

надіслати респондентам інформацію про нього, щоб респонденти розуміли, на які теми потрібно буде говорити. В цій же інформації потенційним респондентам пояснювалось про конфіденційність інтерв'ю та забезпечення безпеки їхніх даних. В умовах війни ця потреба є більш критичною і може впливати на бажання респондента брати участь в дослідженні. Додатково зазначалось про право респондента не відповідати на якесь з запитань без додаткових пояснень, а також про право зупинити інтерв'ю в будь-який момент. Ці всі важливі пункти інформації проговорювались з респондентам ще раз безпосередньо перед початком інтерв'ю.

Іншим важливим етичним принципом було вислухати респондента не перебиваючи і повністю, коли відбувалась історія про важливий досвід війни, навіть, якщо це не стосувалось напряду гайду: наприклад загибель когось з рідних, переживання та опис побуту в окупації тощо. Це непрості спогади та переживання давали простір респонденту для безпечної розмови.

Обмеження

Щодо обмежень дослідження – дослідження є якісним і, відповідно, не є репрезентативним для всієї групи населення цивільних та військових.

Методологічні знахідки

Дослідження в часі війни, які до того ж стосуються безпосередньо тем війни і очікують від респондента глибокої рефлексії є непростими та можуть бути важкими як для респондентів, так і для інтерв'юерів чи дослідників.

Враховуючи це було важливо дотримуватися вищезазначених етичних принципів і з досвіду проведених інтерв'ю можна стверджувати, що це було ефективно як для представників цивільних, так і військових. Розуміння того, що дані інтерв'ю будуть використані для аналізу у знеособленому вигляді, а також знання про право не давати відповіді на

окремі питання або взагалі зупинити інтерв'ю, давало респондентам відчуття більшого комфорту для розмови та безпеки.

Принцип — дати розповісти свою історію був також важливий, адже це давало відчуття, що респондента справді слухають, а не намагаються “витягнути” конкретну інформацію. Самі ці історії стали важливою частиною наративу про образ ворога.

Загалом інтерв'ю тривало від до 1,5 години до 3,5 годин. Респондента попередньо попереджали, що загальна тривалість складатиме орієнтовно 1,5-2 години. Однак оскільки наративну частину, в ході якої респондент розповідав власну історію того як війна змінила його життя, важко було оцінити в часі, щоб інтерв'ю пройшло краще бажано закладати на нього більше часу, щоб мати можливість після викладу історії респондента пройти по всіх пунктах гайду.

Якщо говорити про інтерв'ю з військовими, то частина з них зазвичай дуже коротко відповідає на запитання, що не дає можливості часом зрозуміти повну картину уявлень респондента. Водночас військовій культурі притаманна чіткість виконання інструкцій, тому важливо було перед початком інтерв'ю зазначити, що важливо давати розгорнуті відповіді. З досвіду проведення інтерв'ю — така фраза на початку справді допомагала.

Важливо врахувати, що незалежно від того, чи військовий знаходиться безпосередньо при виконанні своїх обов'язків чи у відпустці, його розпорядок дня може швидко змінюватися та бути невизначеним. Тому варто це враховувати при плануванні інтерв'ю та бути гнучким до того, що час та дата інтерв'ю можуть швидко змінюватися навіть в останній момент. Додатково, коли відбувається інтерв'ю — потрібно закласти більше часу, адже наприклад військовому може прийти важливий дзвінок тощо. Так само, якщо інтерв'ю відбувається безпосередньо на

якомусь з об'єктів, де знаходяться військові, як це було з деякими респондентами в моєму випадку — час та гнучкість теж важливі.

Для військових важливою є поняття безпеки та конфіденційності даних, тому потрібно додатково наголошувати на цих пунктах та коротко пояснювати як відбувається аналіз наданих ними інтерв'ю. Також з міркувань безпеки варто користуватись та контактувати з представниками військових для того, щоб домовитися про інтерв'ю, через різні месенджери та мати відкриті сторінки в соціальних мережах, що для деякого з респондентів було теж важливо, оскільки вони перед тим як погодитися на інтерв'ю моніторили мої сторінки.

Ще одним важливим аспектом про який варто пам'ятати — це обмеженість часу військових та втома, тому іноді знайти респондентів, які готові говорити і виділити час на інтерв'ю досить важко.

3.2. Образ ворога в масовій свідомості до повномасштабного вторгнення

Російсько-українську війну можна поділити на кілька етапів, виділення яких важливе для розуміння особливостей російсько-української війни та їхнього впливу на образ ворога (див. табл. 3.1).

Після Революції Гідності починається анексія Криму, яка відбувалася за допомогою «зелених чоловічків», яких Росія спершу відмовилася визнавати як своїх військовослужбовців. Відповідно формування образу ворога ускладнено, оскільки для частини населення не було зрозуміло, що це чинить Росія.

Далі протягом 2014-2016 рр. триває активна фаза, коли Росія здійснює військову інтервенцію в Донецькій та Луганській областях, однак намагається це зробити під прикриттям «сепаратистських рухів», які начебто самі хочуть відділитися, та виправдовує свої дії тим, що це

начебто необхідно для захисту російського населення. Таке висвітлення подій підтримує неоднозначність щодо уявлень про ворога в масовій свідомості населення. Разом з тим на початку 2014 року формується волонтерський рух для допомоги українській армії та добровольці, які пішли воювати, що надає чіткості образу захисників на протиположному образу нападників. В цей період відбуваються активні бойові дії і увага медіа, а разом з цим і увага населення, прикута до великих боїв, що відбуваються.

З 2017 по 2022 рік триває період спаду активних бойових дій, війна все менше висвітлюється в медіа, образ ворога поступово втрачає виразність.

З 2022 року після повномасштабного вторгнення змінюється характер бойових дій, через масштабність, загрозу для всіх громадян України та можливість загинути навіть, якщо місто знаходиться не біля лінії бойових дій. Образ ворога матеріалізується, позбувається рис невизначеності та розмитості.

Таблиця 3.2.1

Етапи російсько-української війни

Етап	Дата	Особливості
Анексія Криму Росією	20 лютого – березень 2014 року	В Україні завершується Революція Гідності, президент Янукович тікає в Росію. Анексія відбувається швидко за допомогою «зелених чоловічків» від російської армії, які були без розпізнавальних знаків. Російська влада спочатку відмовляється визнавати, що ці озброєні люди є військовослужбовцями російської армії. Пізніше президент Росії Володимир Путін визнає, що це були російські військові. Частина суспільства не розуміє, що це чинить саме Росія. Анексія відбувається швидко і без фактичних військових зіткнень.
Активна фаза війни	2014–2016	Початок військових дій Росією на Сході України подається як прагнення окремих областей приєднатися до Росії – через що начебто Росія і здійснює інтервенцію для захисту російськомовного населення. Відбуваються активні протистояння, зіткнення та великі бої в окремих ділянках Донецької та Луганської областей, частина територій є тимчасово окупованими. Формується великий рух добровольців, які йдуть воювати, а також волонтерський рух для підтримки та допомоги армії. Значна увага громадськості та медіа приділяється війні, зокрема під час великих боїв (Мар'янка, Авдіївка, Донецький аеропорт). Бої точаться в Східній частині України і війна не відчувається поза прифронтовими та сірими зонами. Попри докази, що це воює російська армія, частина населення

		вважає, що це жителі так званих «ДНР» та «ЛНР».
Спад/окопна/ позиційна війна	2017 – 24.02.2022	Немає великих битв, протистояння переходить в режим позиційної війни. Увага медіа та громадськості стихає. Війна все менше відчувається для більшої частини населення.
Війна після повномасштабного вторгнення	24.02.2022 – до сьогодні	Повномасштабне вторгнення, яке характеризується на початку загрозою прямих військових дій для всієї території України. Активні бойові дії, більша лінія фронту, значна кількість військових та дотичних до них (їхні сім'ї), більша кількість смертей як серед цивільних, так і серед військових. Застосування ракет та дронів, які роблять загрозу смерті реальною навіть, якщо твоє місто далеко від лінії розмежування. Війна є відчутною для всіх. Велика кількість ПІСО.

Перш ніж розглядати як ці події відбивалися в масовій свідомості, слід зробити деякі теоретичні зауваження, які витікають з самого визначення масової свідомості. По-перше, це те, що вона характеризується збігом у певний момент і за певних умов головних компонентів свідомості великої кількості різних суспільних груп [Стегній, 2018]. По-друге, це те, що ця форма суспільної свідомості помітно проявляється лише у динамічні, нестабільні періоди суспільного розвитку, і репрезентує не ту чи іншу соціальну спільноту, а саме свідомість маси [ibid]. Тому, хоча одним із її проявів вважається громадська думка, в якій фіксується ставлення населення до тих чи інших актуальних подій суспільного життя, надалі ми будемо розглядати дані опитувань громадської думки саме як вияв тенденцій на рівні загалу, а не в соціально-демографічному чи якомусь іншому груповому розрізі. По-третє, в масовій свідомості сплетені як емоційні, так і когнітивні компоненти, однак в масових опитуваннях ми бачимо переважно лише сам вибір позитивного або негативного маркеру для характеристики власного ставлення, однак визначити чи є ця оцінка суто емоційною, чи суто раціональною, чи якимось поєднаннями цих двох обґрунтувань, ми не можемо.

Мірою переходу від етапу до етапу російсько української війни на основі соціологічних опитувань можна було прослідкувати як змінювалось

ставлення населення України до Росії та росіян. До початку російсько-української війни дані показували здебільшого позитивне ставлення українців до росіян. Після початку війни у 2014 році ця ситуація змінилась, проте не була однозначною, як це мало б бути відповідно до теорії про міжгрупові конфлікти. Вторгнення Росії у 2014 році після Революції Гідності ознаменували початок відмежування від Росії та її культурних продуктів, економічних товарів тощо. Якщо у 2013 році позитивне ставлення до Росії було у 82% громадян України, а негативне у 10% [Кермач, 2017], то у 2015 році після початку війни позитивне ставлення мали лише 26%, натомість більшість – 56% ставилося до Росії негативно [ibid]. Проте далі ставлення до Росії знову почало покращуватися. У 2019 році позитивно до Росії ставилося 54% українців, а негативно — 35% [Paniotto, 2020]. Таку ж ситуацію можна спостерігати і зі ставленням до російських культурних продуктів.

Це очевидно пов'язано з гібридністю війни, адже саме у таких війнах відбувається розмиття уявлень про те, як ведеться війна, хто саме воює і які засоби застосовуються для боротьби у війні [Hoffman, 2007]. Росія застосувала пропаганду на різних рівнях, в тому числі на міжнародній арені. Одним з її напрямів було розмивання уявлень про те, хто стоїть за «зеленими чоловічками» в Криму, та за «сепаратистами» в Донецькій та Луганських областях. Додатково цьому сприяло стишування активних бойових дій та зменшення згадок в медіа – відповідно, переважна більшість населення України не відчувала конфлікту.

Однак мірою зростання напруги на кордонах негативне ставлення до Росії та росіян посилювалось. Загалом напередодні вторгнення в листопаді 2021 року добре або дуже добре ставилися до Росії 39% українців, погано або дуже погано приблизно – 47%, 12% не визначилися [Ставлення населення..., 2021]. Причому в громадській думці досить явно прослідковувалася тенденція диференціювати ставлення до різних

суб'єктів, які репрезентували Росію. Зокрема позитивне ставлення до Росії поєднувалось у більшості з позитивним ставленням до росіян, а негативне ставлення до Росії з негативним ставленням до її керівництва. Однак загалом позитивне ставлення до населення Росії превалювало як серед тих, хто ставився до Росії добре, так і серед тих, хто ставився до Росії погано (відповідно в першій групі позитивно ставилися до росіян 95%, в другій - 59%) [ibid]. Тобто можна було прослідкувати різні вектори виявлення ставлення до Росії, як держави, що веде проти України війну, хай і у гібридній формі. Це певна загальна картина в якій виявляється ставлення до держави, і надалі її фрагментація на ставлення до влади і до населення.

Наступне теоретичне міркування стосувалося того, що носієм масової свідомості є саме маса, яка не є класичною соціальною спільнотою в соціологічному розумінні. Маса не щось окреме, що існує незалежно від груп або паралельно з ними. Масова свідомість відбиває ставлення населення до ситуацій, в яких реальні соціальні межі не зникають, але втрачають актуальність. Відповідно можна було припустити, що в ситуації досить тривалого періоду протистояння України та Росії, яке супроводжувалось анексією Криму, виникненням самопроголошених ЛНР та ДНР, що супроводжувалось збройним конфліктом, загальні тенденції, які були зафіксовані в кількісних опитуваннях мають бути відтворені і на індивідуальному рівні. Тому ми очікували від пілотних інтерв'ю, проведених напередодні вторгнення, по-перше, відтворення загальних трендів, зафіксованих в кількісних опитуваннях, і по-друге, можливості заглибитися в обґрунтування сформованих ставлень, виявити співвідношення когнітивних та емоційних складових в оцінках ситуації, яка склалася на той момент.

Виявилося, що дані пілотних інтерв'ю цілком підтвердили наші припущення насамперед щодо особливостей сприйняття гібридної війни,

як надто віддаленої від звичного повсякденного життя. Ось як описує сприйняття війни на той момент респондент: *«В Києві зараз ні, не відчуваю. Від слова зовсім, від слова взагалі. Наразі вона проявляється в основному в телевізорі... Де вона ще проявляється, то це на сході само собою, де відбуваються дії, де відбуваються події, де гинуть люди досі, от тому у нас умовно є дві частини. Колись, року до 16-го – 17-го навіть в Києві відчувалась війна, а зараз вже ні. Зараз воно не тут»* (чоловік, цивільний, 25 років, розвідувальний етап). Як бачимо, війна сприймалася досить відсторонено, як події, які відбуваються «не тут». Фіксувалася зміна ставлення в часі, те, що період, коли війна переживалася безпосередно, залишився в минулому.

Також в наративах можна було побачити, як ця специфіка гібридної війни впливала на те, яким був образ ворога. Розглянемо це на прикладі наративу цивільного чоловіка 22 років.

По-перше, він констатує, що згадки про війну виникають лише в певні моменти: *«Я вчора про це думав, ну з нагоди Дня захисника і захисниці України, те, що дякуючи всім цим людям, дякуючи військовим, насправді тут про це ну майже не задумуємось»*. Так само і для переважної більшості населення сам факт війни актуалізувався лише завдяки медіа або в якісь особливі дати.

По-друге, для нього, як і для більшості людей, війна нагадує про себе лише з екранів: *«Ну якби ми бачимо це лише в новинах, бо це десь там, але якщо говорити там про повсякденне життя в Києві чи навіть у Львові чи ще десь, то ні»*.

По-третє, уявлення про фронт як про місце, де відбуваються бойові дії, поступово перетворюється на уявлення про «лінію розмежування», де з обох боків люди при звичаїлися до ситуації і живуть якимось «нормальним» життям: *«Якщо говорити про життя в прифронтових територіях, то я там був влітку на фестивалі, і я не поїхав в Щастя чи в*

Станицю Луганську куди їздили, це по суті лінія розмежування..., ті люди що живуть досить близько, вони ж наче теж до всього звикли, колись там стріляють, коли відбувається щось, але насправді вони стараються жити звичайним життям».

Як наслідок, складається враження, що йдеться взагалі не про війну, а про щось окреме: *«І от наче ти розумієш, що є там особовий склад, воєнна техніка, що з одного боку що з іншого, але це не війна в звичному сенсі, яка вона була раніше, це щось таке дуже дивне».* Відповідно, формується розмитий образ ворога, який нібито є, але уявити його досить складно: *«Знаєш, коли ворог чітко окреслений, то це схожий на пропаганду якусь, мені здається... в нашому випадку це щось таке розмите дуже, знаєш, як дмухнути на вікно і виникає силует... Чітко ти не бачиш, це щось не конкретне... Ну якби, ми знаємо що він є, більшість людей і я для себе не розумію досі конкретно, чогось не уявляється мені... Ну щось не конкретно, щось розмите»* (чоловік, цивільний, 22 роки, розвідувальний етап).

Окремо варто зазначити, що респонденти пілотного етапу, які знаходилися ближче до лінії розмежування (Харків, Авдіївка), демонстрували більш викристалізований та більш емоційно забарвлений образ ворога. Зрештою, цей образ концентрувався насамперед навколо узагальненого бачення Росії або її влади і не поширювався на російських громадян: *«В мене немає такої позиції, що типу всі російські, всі типу хто з Росії вони погані»* (жінка, ветеранка, 24 роки, розвідувальний етап).

Це теоретично добре узгоджувалося з результатами масових опитувань. Зокрема, за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, ті респонденти, які мали позитивне ставлення до Росії, сприймали її крізь призму російської культури, звичайних росіян

тощо. При цьому важливим чинником була наявність в Росії родичів, яких за даними цього опитування мали 43% респондентів ²⁶.

У військових в наративах з'являється ще один суб'єкт конфлікту, якого ми не бачимо в наративах цивільних. Це російський солдат, який сприймається як ворог на полі бою, як ціль, яку потрібно знищити. І, як і слід було очікувати, це насильство потребувало відстороненості, а отже вмикався механізм механістичної дегуманізації: *«Нічого не відчуваю. Я бачу ціль, бачу ворога, якого потрібно знищити. Це моє завдання. Я воїн, я боєць. Я буду знищувати ворога, будь-який ворог, який зайшов на мою територію, територію нашої держави і загрожує моєму народу, загрожує мирному населенню, дітям, жінкам, то вони мають бути знищені»* (чоловік, військовий, 43 роки, розвідувальний етап).

Напередодні війни сприйняття цивільним населенням іншого чи інших як ворога створювалося у великій мірі завдяки засобам масової комунікації. Дослідження того, як формувався «образ ворога» на початку російсько-української війни у медійному дискурсі почалися з 2014 року. Йшлося про формування «мови ворожнечі» або «дискурсу ненависті» [Кирилюк, 2020, с. 46]. Виявилось, що на початку війни переважали терміни, які не вказували прямо на причетність Росії до війни.

Ситуація з формуванням образу ворога змінилася в дискурсі у 2018 році, коли було прийнято Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» ²⁷. В Законі Росія позначалася як «держава-окупант», було зазначено, що розпочалася

²⁶ Джерело: Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, листопад 2021 року. Пресреліз. КМІС (Київський міжнародний інститут соціології). URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078&page=4> (дата звернення: 31.05.2024).

²⁷ Версія 2018 року:

Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. (2018, 18 січня). Офіційний вебпортал парламенту України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/ed20180118#Text> (дата звернення: 31.05.2024).

«збройна агресія Російської Федерації», а бойовиків і терористів називали «збройними формуваннями Російської Федерації».

Те, що на етапі гібридної війни її уособленням була російська влада, яка ототожнювалась з Путіним у значної частини населення, можна побачити і в дискурсі медіа, де був присутній наратив про «хороших руских», на чому після повномасштабного вторгнення ґрунтувалися очікування, що російський народ повстане проти війни. Причинами позитивного ставлення до російського народу були і спільна історія, і культурні, медійні та інші впливи Росії, які намагалися якомога активніше поширювати наратив про «братні народи». Наприклад, Г. Почепцов зазначав про вплив через культурні продукти, зокрема російські серіали, на формування образу ворога в української аудиторії. В багатьох з них були присутні російські військові, що могло, за його словами, сприяти тому, що українці сприймали російських військових як «своїх», що блокувало їх сприйняття як ворогів: *«Якщо Україна воює, наприклад, з російськими спецназівцями, то вона не може одночасно милуватися ними на екрані. Війна базується на понятті ворога, а якщо ворог викликає симпатії, то війни не може бути»*²⁸.

Навіть у тих, хто безпосередньо був дотичний до війни, сприйняття російських солдат як ворогів формувалося поступово: *«І з того, і з цього боку знаходяться люди, у них є сім'ї, у них є діти і таке інше, але після першої смерті свого товариша формується... відчуття якоїсь колективної ненависті, і бажання помсти за свого побратима дуже підсилює все всередині і да, ну типу російський військовий для мене ворог»* (жінка, ветеранка, 24 роки, розвідувальний етап).

²⁸ Джерело: Людям продають страхи – Георгій Почепцов про небезпеку російських серіалів і війну. Інтерв'ю. (2016, 27 квітня). Незалежний культурологічний часопис «І». URL: https://ji-magazine.lviv.ua/2016/Pochepcov_Lyudyam_prodayut_strahy.htm (дата звернення: 31.05.2024).

Загалом можна констатувати, що за відсутності в період до повномасштабного вторгнення глибинних комплексних досліджень та фіксації образу ворога на рівні масової свідомості, про його формування можна теоретизувати переважно виходячи з заяв публічних осіб, політиків, медійних дискурсів, та наявних соціологічних опитувань, про які йшлося вище. Проте загалом вони дають змогу зрозуміти та підтвердити думку про розмитість образу ворога та націленість цього образу або узагальнено на Росію загалом, або на російського президента Володимира Путіна.

3.3. Характеристики образу ворога у групи цивільних після повномасштабного вторгнення

3.3.1. Зміни в суспільстві після повномасштабного вторгнення

Із початком повномасштабного вторгнення змінюється характер ведення бойових дій. У лютому 2022 року бойові дії розширилися на північну та південну частину України, загальна ескалація та інтенсифікація дій по всій лінії фронту, застосування зброї: безпілотників та ракет, які можуть влучити у місця, які далеко від лінії фронту, масове використання інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) – це все вплинуло на формування образу ворога та його зміну. Збільшилась кількість людей, яка долучилась до війська і, відповідно, кількість тих, чий рідні, друзі поповнили лав Сил безпеки та оборони ²⁹, так само, на жаль, як і кількість постраждалих, поранених, зниклих безвісти, полонених та загиблих, як серед військових, так і серед цивільних.

Попри велику кількість повідомлень у ЗМІ про активізацію Росію на кордоні, а також повідомлення від іноземних посольств та урядів про

²⁹ Джерело: Соціологічна група «Рейтинг». (2024, 13 березня). Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (2-5 березня 2024 року). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyyat_some_zagalnonacionalne_opituvanny_obraz_veteraniv_v_ukrainskomu_suspilstvi2-5_bereznaya_2024.html (дата звернення: 31.05.2024).

можливу конфронтацію та ескалацію, більшість українці не вірили в те, що станеться повномасштабне вторгнення – про це свідчать дані соціологічного опитування, яке було проведено у лютому 2022 року. На запитання: *«Наскільки ймовірно, на вашу думку, є вторгнення Росії в Україну в найближчому майбутньому?»* лише 8,9% вказало, що дуже ймовірно. Решта вказало, що це частково ймовірно (29,1%) , малоймовірно (34,7%) чи взагалі не ймовірно (20,7%)³⁰. Не готовою, як військово, так і психологічно була і держава [Hayoz & Stepanenko, 2023].

Така недовіра частиною населення обґрунтовувалася раціонально. З одного боку, неясними були можливі зиски: *«Я не вірив, і як сильно помилявся... Для такої війни потрібна вигода, тобто я впритул не бачив, у чому вигода Російської Федерації від повномасштабного вторгнення в Україну»* *³¹ (чоловік, цивільний, 28 років, перша хвиля). З іншого, очевидними видавалися втрати: *«Швидше за все, що санкції... сорока мільйонна держава, яка готова стати на свій захист, принесе більше втрат»* (чоловік, цивільний, 26 років, перша хвиля).

Водночас усі повідомлення щодо *можливого* вторгнення виглядали з цієї точки зору вигідними для Росії: *«Росії і Путіну було б вигідніше залякувати цією війною, але не починати її. Тобто інформаційно це створювало більше переваг, ніж, власне, сама війна»* (чоловік, цивільний, 26 років, перша хвиля).

Так, більшість суспільства не була готовою до вторгнення – насамперед через те, що неможливим здавався сам факт розв'язання повномасштабної війни у начебто цивілізованому світі: *«23 лютого я переписувався зі своєю знайомою, і я сказав, що ну 99% відсотків, що нічого станеться»* (чоловік, цивільний, 21 рік, перша хвиля); *«не був*

³⁰ Джерело: Соціологічна група «Рейтинг». (2022, 18 лютого).

Динаміка оцінки військової загрози (16-17 лютого 2022).

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ocenki_voennoy_ugrozy_16-17_fevralya_2022_g.html (дата звернення: 31.05.2024).

³¹ Тут і далі позначка * вказує на те, що цитата перекладена з російської мови.

*морально готовий... намагаємося вірити в краще, думати, що люди кращі, ніж вони є» * (чоловік, цивільний, 39 років, перша хвиля).*

Окрім несприйняття війни як засобу вирішення проблем в сучасному суспільстві, повірити в неї заважала відсутність будь-якої загрози з боку України щодо сусідньої держави. Як слушно зауважив один з інформантів: *«Вибачте, про що мова? Яка війна? Який повний масштаб? За що?»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап).

Серед причин, чому відбулося вторгнення, як цивільні, так і військові називали наступні:

- 1) Росія вважає Україну своєю частиною, тобто це частина міфу про велику Росію;
- 2) Путін намагається залишитися в історії і у такий спосіб відволікає своє населення від внутрішніх проблем;
- 3) Росії потрібні ресурси України.

Вторгнення Росії у 2022 році дало поштовх значним суспільним змінам. Насамперед відповіддю на нього стала консолідація держави, армії та суспільства [Hayoz & Stepanenko, 2023]. Ключові слова, якими дослідники характеризують українське суспільство після повномасштабного вторгнення, це хоробрість, стійкість та солідарність [Дембіцький та ін., 2022, с. 25-35].

Суттєві зміни відбулися у ціннісній сфері. На перший план серед цінностей вийшли боротьба за державну незалежність України, турбота про власну безпеку та безпеку близьких людей. Натомість менш важливим став матеріальний добробут [Жуленьова, 2022, с. 325-327]. Особливе значення отримав ціннісно-моральний вимір, а саме почуття відповідальності, високий рівень самоорганізації та розуміння, що лише спільними зусиллями можна чогось досягти.

Відчуття солідарності, яке посилювалося після повномасштабного вторгнення, було наче логічним продовженням та поглибленням змін,

започаткованих Революцією Гідності. Суспільні зміни в практиках нормах та інституціях, що відбулися після 2014 року, створили умови для стійкості суспільства під час війни. Зокрема практики співпраці та партнерства між громадянами та владою, реформа децентралізації, яка дала більше можливості приймати рішення на місцях, а також реформи, які сприяли легітимації та підвищенню довіри громадян до влади, дозволили утворити горизонтальну самоорганізовану структуру, яка проявила свою важливість після початку вторгнення [Huss, 2022].

Відповідно, попри асиметрію в силах та ресурсах зі сторони Росії, українське суспільство, яке переважно горизонтально організовано, має певні переваги у протистоянні ієрархічно організованому суспільству російського типу, що може стати вирішальним фактором у боротьбі України задля перемоги [Hayoz & Stepanenko, 2023].

Окрім консолідації, важливим виміром змін в суспільстві після вторгнення є формування консолідованої колективної ідентичності. Дослідження фіксують підвищення почуття національної ідентичності та солідарності і об'єднання суспільства³². Водночас зменшуються регіональні відмінності в оцінках історичних подій та геополітичних питань³³. Хоча солідарність та об'єднання є зрозумілими під час війни з точки зору зору теорії колективної дії, разом з тим для України це особливий випадок, оскільки існували хибні уявлення про разючі регіональні відмінності та відмінності між Північчю, Центром та Заходом на противагу Сходу та Півдню, а також про відмінності між російськомовними та україномовними. Повномасштабне вторгнення

³² Джерело: *Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії* (2022, 31 березня). Cedos.

URL: <https://cedos.org.ua/researches/pershi-dni-povnomasshtabnovi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-di-yi-analitychna-zapyska-z-pershymy-rezultatamy-doslidzhennya/>
(дата звернення: 31.05.2024).

³³ Джерело: *Резнік, О. (2022, 24 липня). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.*

URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>
(дата звернення: 31.05.2024).

призвело до того, що жителі Сходу та Півдня, які зокрема на власні очі бачили жахи війни, більшою частиною утвердилися в ідентифікуванні себе як українців. Також частина перейшла на українську мову в повсякденному спілкуванні [Дембіцький та ін., 2022, с. 25-35].

Усі окреслені вище зміни представлені і в наративах. Ось як описує відчуття єдності, яке виникло на початку війни, один з військових: *«Як я стояв на блокпосту, ми думали... підтримки від місцевого населення не буде, всі пороз'їжджаються, повтікають. І будемо ми стояти проти російських танків, тут поляжемо всі... А виявилося навпаки... Приїжджали трактори, копали окопи, люди приходили, тягали мішки. Вони не брали до рук зброю, але вони організовували наш побут. І тоді сльози на очах наворачталися, і навіть хотілося сказати так: "Ми з тобою одної крові: ти і я, як з Мауглі"»*. Проте далі він відзначає і зміну відчуття тої єдності, яка була на початку, війни: *«З часом це відчуття єдності зменшується. І зараз ми маємо те, що маємо»* (чоловік, військовий, 31 рік, третій етап)³⁴. Це може бути зумовлене і рутинізацією війни, що існує, і тим, що найбільш висока мобілізація відбувається в найкритичніші моменти.

Аналогічну картину щодо переживання українцями єднання демонструють і дані, зібрані в ході реалізації проекту Cedos, який присвячений фіксації думок, переживань та дій українців під час війни. Аналізуючи отримані наративи, автори дослідження відмічають, що головними чинниками об'єднання людей різних життєвих досвідів та поглядів є спільна мета та спільний ворог³⁵.

³⁴ Інтерв'ю відбулося у січні 2024 року.

³⁵ Цит. с. 78-79, джерело: *Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії*. (2023, 16 березня). Cedos.

URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

В нашому дослідженні також можна побачити, наскільки важливим є ціннісно-моральний вимір, почуття відповідальності людей, які безпосередньо стали на захист України до лав збройних сил, коли повномасштабне вторгнення постало як загроза. Їхнє рішення щодо того, щоб зробити це, часто мало не ціле-раціональний, а ціннісно-раціональний характер: *«Ну, я взагалі не планував йти служити на службу. Так сталося, що я, так як і більшість населення України, проснувся в одній ночі від того, що почув вибухи... Я довго не роздумував, не робив ніяких висновків – зібрався та й пішов... За дуже короткий термін вже був озброєний, стояв на посту, і я був задоволений, що я вже несу якусь службу, вже виконую якийсь службовий обов'язок»* (чоловік, військовий, 48 років, третій етап).

Один із респондентів навіть зазначав, що загалом негативно ставиться до військових, хоча сам зараз військовий, до того ж у десантно-штурмових військах, і воював під Бахмутом. Для нього військова справа це щось, що він мусить робити, бо для нього іншого вибору не існує: *«Зараз це ситуативне, таке знаєте сприйняття цього (прим. що він військовий). Тобто ви вимушені це робити. А які є ще варіанти? Їх нема»* (чоловік, військовий, 50 років, третій етап).

У відповідях, що таке війна для військових, можна також простежити процес розгортання групової солідарності, яка поширюється від необхідності захисту своєї сім'ї, родини, будинку, землі до екстраполяції цих почуттів на державу: *«Перш за все, боронити щось своє близьке, щось дуже цінне. А потім на другий етап вже, як би, масштабуємо близьке, цінне, типу, вже як держава, типу, свій рідний дім, типу»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап). Однак не завжди така екстраполяція наявна: інколи вона не пов'язана з відчуттям патріотизму, а саме з відчуттям захисту своїх рідних і близьких, яке є базисом солідаризації: *«Люди пішли воювати конкретно не за державу, тому що в*

нашій державі вже нічого нашого народного немає... Всі люди сплоченно встали, коли все почалося, ну, саме за сім'ю, ніяк не за державу» (чоловік, військовий, 40 років, третій етап).

Отже, можна констатувати, що у суспільстві після початку повномасштабного вторгнення актуалізувалися чинники, що суттєво вплинули на формування образу «ми», який змінювався на основі консолідації задля спільної мети, самоорганізації та стійкості, трансформації ціннісних пріоритетів і посилення національної ідентичності. Відповідно, все це разом суттєво вплинуло і на формування образу ворога, який є певним віддзеркаленням образу «ми».

3.3.2. Особливості формування образу ворога серед групи цивільних

Загальний аналіз визначення респондентами суб'єктів, яких вони вважають ворогами України, здійснювався на основі спонтанних відповідей на запитання *«хто є ворогом України в цій війні?»*; для аналізу з наративів обиралися як означення з прямої відповіді на це запитання, так і згадки, які спонтанно надавалися респондентами протягом всього інтерв'ю. Оскільки кількість інтерв'ю була різною, додатково нараховувався відсоток згадок конкретного суб'єкта до загальної кількості отриманих означень всередині кожної хвили, що дозволило стандартизувати порівняння між ними.

Щодо детальнішого опису окремих груп – російської влади, народу та військових – респондентів просили охарактеризувати кожну з них трьома прикметниками та пояснити, чому саме ці слова були обрані. Для аналізу з наративів усіх респондентів до кожної групи обиралися по 3-5 означень з прямої відповіді на це запитання, а також використовувалися означення, які спонтанно надавалися респондентом протягом всього

інтерв'ю. Отримані дані аналізувалися для кожної з груп окремо по кожній хвили.

Особливості сприйняття ворогів.

Якщо повернутися до класичної тріади К. Клаузевіца про те, що війна є продуктом відносин між державою, збройними силами і суспільством (народом, яким керують ті, хто приймає рішення про застосування сили), слід було очікувати, що в образі ворога мають бути представлені усі ці три суб'єкти.

Однак, як ми це бачили на етапі гібридної війни, образ ворога одразу концентрувався на російській владі і лише поступово формувалася щодо російських військових, роль яких у війні активно «розмивалася» завдяки ворожій пропаганді. Після повномасштабного вторгнення ситуація змінюється, в масовій свідомості образ ворога концентрується не лише навколо російської влади та військових, а поширюється і на населення країни нападника ³⁶.

Історія такої трансформації уявлень про ворога прямо згадується в наративах: *«До початку повномасштабного вторгнення у мене, була трошки інша картина світу... Типу, ворогом є влада Росії і ті військові, які в Україні, російські. А, ніби, простіших, якби, цивільних громадян Росії, я сприймав як жертви багаторічної пропаганди, ну не те, що прям – ууу, там, погані вороги. І в результаті я дійшов зараз до висновку, що все таки, ну, всі»* (чоловік, цивільний, 26 років, друга хвиля).

Аналіз змісту уявлень про ворога по результатах першої хвили показав: переважна більшість респондентів вказували, що це Росія, здебільшого уточнюючи, що під цим маються на увазі всі росіяни (*«Росія. І, зокрема, росіяни, що цю війну підтримують»*).

Однак частина респондентів одразу конкретно називали як ворога саме росіян (*«їхній весь народ і вся ця їхня рабська нація»*). У другій хвилі

³⁶ Кількісні значення представлені у таблиці 3.3.2.1.

тенденція збереглася, найчастіше в якості ворога називали Росію, з уточненням, що це охоплює всіх росіян: *«Руські. Вони всі – однозначно. Просто однозначно»* (жінка, цивільна, 50+ років, друга хвиля).

Водночас, якщо у першій хвилі можна було зустріти у певної частини респондентів розділення на «хороших» та «поганих» росіян, то у другій хвилі при розгорнутому поясненні про ворога таке розрізнення було зроблено лише двічі, натомість типовим стало максимальне підсилення образу ворожого населення: *«Я вважаю, що ворогом України, смертельним ворогом України є росіяни. 99% росіян»* (чоловік, цивільний, 65+ років, друга хвиля).

В обох хвилях респонденти перелічували водночас кількох суб'єктів, поєднуючи владу та армію (*«влада у Збройних силах. Головнокомандувач хто? Путін»*) *, народ і владу (*«політична еліта і всі люди, які підтримують цей режим»*) *, армію і народ (*«той, хто прийшов сюди зі зброєю, і той, хто підтримує це все»*) тощо.

При цьому в спонтанних відповідях у другій хвилі прямих назв, що це російська армія – було менше; проте респонденти при поясненні зазвичай не розділяли армію та народ чи армію та владу (див. табл. 3.3.2.1).

Таблиця 3.3.2.1

Визначення цивільними ворогів України в російсько-українській війні

Означення ворога	1-й етап		2-й етап	
	Загальна кількість		Загальна кількість	
	N = 136		N = 63	
Росія загалом	N	%	N	%
	127	93,3	50	79,4
<i>У тому числі по конкретних суб'єктах</i>				
Росія (всі в Росії)	36	26,4	19	30,2
Російська армія	13	9,5	1	1,6
Росіяни	38	27,9	10	15,9
влада	15	11	15	23,8
Путін	20	14,7	3	4,8
Світосприйняття росіян (імперськість, шовінізм тощо)	5	3,6	2	3,2
Вороги поза Росією загалом	N	%	N	%
	9	6,6	13	20,6
<i>У тому числі по конкретних суб'єктах</i>				
Інші зовнішні вороги (союзники Росії; ті, що не вступились за Україну)	6	4,4	7	11,1
Внутрішні вороги (колаборанти, ворог всередині, 5 колона)	3	2,2	6	9,5

Виявилося, що тривалість воєнних дій, їх так би мовити масштабування, поступово зменшують важливість окремих постатей. Зокрема, у першій хвилі Путін не просто згадувався, а часто прямо уособлював для респондентів образ ворога: «У мене в голові ворог персоналізований – це Володимир Путін, і він маленький, нищий і такий ображений на весь світ» (чоловік, цивільний, 25 років, перша хвиля).

Оскільки сам факт розв'язання війни був для більшості населення радикальним викликом нормальності, легше було сприйняти це як

збочення конкретної людини: *«Думав якийсь час, що можливо правда, що Путін там збожеволів» ** (чоловік, цивільний, 28 років, перша хвиля). Однак поступово приходить усвідомлення того, що картина значно складніша: *«Путін – ворог України. Було б дуже добре, якби він був один... Це би насправді дуже упростило все. Та Путіна я тут уявити не можу, на жаль, тому що мені здається, що ворогів України багато»* (жінка, цивільна, 25 років, друга хвиля). Відповідно, стає менше прямих згадок, що це саме Путін ворог, натомість зростає відчуття, що ворогів багато.

У другій хвилі актуалізується тема внутрішніх ворогів, яких, з одного боку, начебто менше, бо на їхнє ставлення до Росії вплинув сам факт вторгнення: *«Внутрішній ворог, якщо й був, то майже не залишилось. Я знав таких людей, що на початку повномасштабного вторгнення намагалися стати на проросійську думку, але набагато більше я спостерігав ситуацій, “отрицание”, “гнев”, “депресия”, “принятие”»* (чоловік, цивільний, 45-54 років, друга хвиля). Проте, з іншого боку, їх навіть більше, ніж було через актуалізацію внутрішніх розколів: *«Вороги повсюду, ось ми з ними ходимо кожен день поруч, це ті всі – це зрадники, які... розказують, щось там за мову, за політику... “я там поза політикою” чи “я там все життя розмовляв російською мовою”... Ну, тут єдиний шлях – або в Рашку їдь, або в Білорусь їдь»* (жінка, цивільна, 35-45 років, друга хвиля).

Додатково при аналізі особливостей ставлення до ворога увага акцентувалася на різноманітності досвіду цивільних у війні. Серед респондентів були люди з різним досвідом переживання війни – від максимально актуалізованого (пережили окупацію, жили наближено до лінії бойових дій, ВПО з 2014 року, які змушені були переїжджати вдруге), до досить дистанційованого (жителі західних областей України, яких на момент проведення інтерв'ю війна безпосередньо не торкнулася). Хоча відчуття «горя» і «втрат» є суб'єктивним, можна було припустити, що такі

досвід вплине на ставлення до ворога та його дегуманізації. Однак в наративах суттєвої різниці не спостерігалось, негативне емоційне забарвлення було високим у всіх респондентів ³⁷.

Також в інтерв'ю зондувався вплив наявності родичів чи близьких друзів в Росії на ставлення до ворога, оскільки до початку повномасштабного вторгнення як з боку Росії, так частково і всередині України продовжувала просуватися теза про «братні народи», а значна частина українців – мала членів родини, які проживали на території Російської Федерації. Порівняння наративів респондентів, які мали таких родичів і тих, в кого таких зв'язків не було, також не виявило різниці у ставленні чи помітного пом'якшення серед групи тих, хто мав близьких на території Росії.

Практично всі респонденти після повномасштабного вторгнення припинили спілкування через нерозуміння росіянами чи заперечення, або ж викривлення ними того, що відбувається в Україні, або ж підтримкою росіянами дій В. Путіна чи загалом їхньої байдужістю. Зв'язки припинялися, навіть серед близьких родичів таких як сестри, батьки тощо. Винятки становили подекуди родичі-сеньйори, спілкування з якими мало обмежений характер: *«Раз в місяць я дзвонила тітці, якій 85 років. Просто запитувала її здоров'я. Але тепер я дізналася, що за то якщо дзвонять з України або вони в Україну, то це срок. Тому я дзвонити більше не буду»* (жінка, цивільна, 74 роки, друга хвиля).

Таким чином, загальний контекст сприйняття ворога, зафіксований в наративах, виявився досить однорідним та однозначно негативним. Це знайшло своє втілення і на першому етапі конструювання образу ворога, коли відбувався процес неймінгу. Виявилось, що у військових побутує

³⁷ Разом з тим варто зауважити, що у наших інформантів не було втрат серед найближчих рідних (батьків, партнерів, дітей) через вбивство росіянами, лише в однієї з респонденток сестра померла від захворювання через те, що не змогла отримати вчасно медичну допомогу. Такі втрати могли вплинути на більш негативне ставлення до ворога та кричущу дегуманізацію.

нецензурне слово «п***р*», зазвичай воно стосується саме російських солдат, є широковживаним та зрозумілим для військових і застосовується у роботі: *«Росіяни дорівнює «п***р*». Ну, те ж саме, що Путін дорівнює «х**л*».* (чоловік, військовий, 30 років, третій етап).

Цивільні респонденти часто використовують для позначення росіян такі слова як «орки», «кацапи». Використання таких позначень в медіа, оцінювалось як прийнятне, оскільки воно адекватно передає ознаки образу. Разом з тим відмічалось, що важливо слідкувати, щоб неймінг не сприяв недооцінці ворога: *«На початках, коли от ми повоювали, і потім я такий якось заходжу там в Інстаграм чи то в Тік-Ток, і там розказують, що там, типу, ваньки-встаньки, що, типу, там лошари, там, і так далі. Я такий думаю, капець, повоювали би ви проти тих лошар»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап).

Попередній аналіз особливостей сприйняття ворога підготував ґрунт для наступного кроку дослідження, метою якого було виявити особливості конструювання образів ворога щодо тих ключових суб'єктів, яких називали респонденти – російської влади, росіян та російських військових.

Російська влада.

У ході нашого дослідження можна було в реальному часі спостерігати два початкових етапи конструювання образу ворога – неймінг та легітимацію лейбла, яка потрібна для того, щоб він закріпився. Фактично після початку повномасштабного вторгнення в повному сенсі запрацював процес валідації, населення отримало об'єктивні свідчення підтвердження негативної сутності ворогів. Відповідно, означення ворога мали наповнитися когнітивними та моральними елементами, які пояснювали чи засуджували його.

Наше завдання полягало як раз у тому, щоб виокремити ці елементи. Згідно з цим, їхня структуризація не накладалася дослідником ззовні, а нас

цікавило, з яких елементів образ ворога сконструйований зсередини, на особистісному рівні. Фактично, основою для структуризації слугував сам перелік означень. З усіх запропонованих характеристик образу обиралися ті, які згадувалися спонтанно найчастіше та повторювалися протягом інтерв'ю незалежно від запитання. Саме таким шляхом ми виокремили центральні уявлення, або ядро образу, що має містити стабільні, стійкі та консенсусні для групи уявлення, які пов'язані з цінностями, нормами та історією групи. Їх наявність дозволяє індивідам відрізнити себе як групу від інших. Ті уявлення, які є нестабільними і залежать від контексту, належать до периферії образу і відбивають скоріше індивідуальний досвід.

Через аналіз отриманих даних, ми намагалися виокремити ядро, в якому відбивається головна тема образу, що пов'язує між собою різні характеристики. Оскільки конструювання образу ще проходить процес легітимізації, можна було очікувати, що від хвилі до хвилі коло консенсусних ознак буде стискатися, оскільки в ньому залишатимуться лише найбільш стійкі уявлення. Водночас можна було припустити, що в ядрі можуть бути представлені різні групи ознак, які висвітлюють ту саму ключову тему образу з різних боків.

Отже, розглянемо спочатку образ влади в уявленнях цивільних. Загалом ми виокремили для аналізу 205 характеристик у першій хвилі (див. додаток Г) і 79 у другій (див. додаток Д). По-перше, цей образ містить певні атрибутивні характеристики, та суб'єктивну оцінку респондентами російської влади, які безпосередньо не є маркером її ворожості, проте підкреслюють її небезпеку як потенційного ворога. У першій хвилі на тлі початку повномасштабного вторгнення цей суб'єктивний компонент містив такі ознаки – багатство, впливовість,

імперські амбіції, схильність до тиранії. У згрупованому вигляді ця складова образу влади представлена на рисунку 3.3.2.1³⁸.

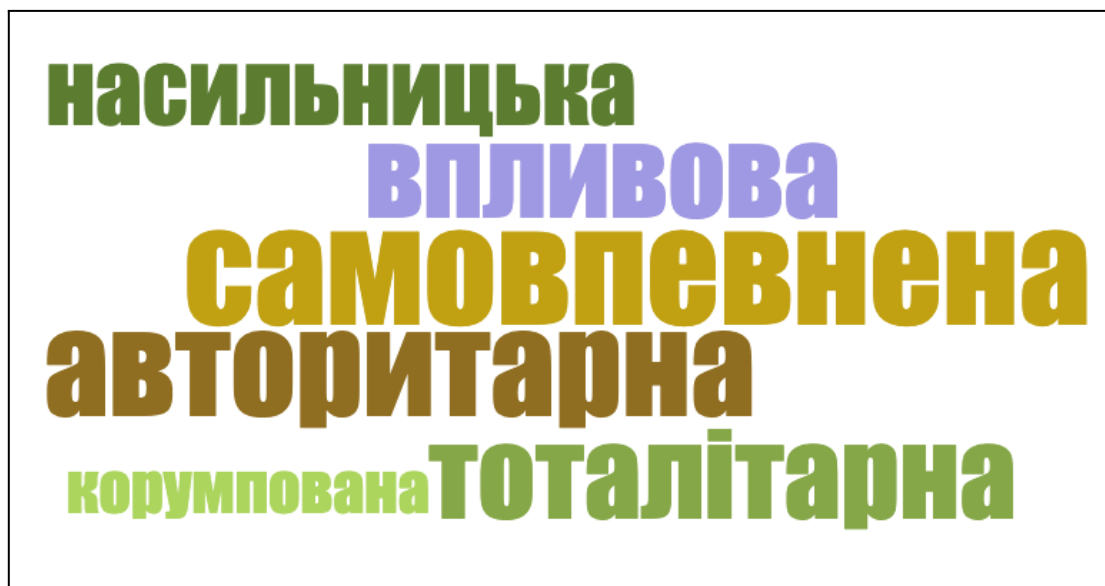

Рис. 3.3.2.1. Оцінка атрибутивних ознак влади

та її потенційно небезпечних спроможностей (перша хвиля)

Оцінюючи роль влади як джерела прийняття рішень, респонденти підкреслювали її високу суб'єктність, яка набуває форми самовпевненості: *«Люди настільки впевнені у власній компетентності, що вони не визнають нічого навколо»* (чоловік, цивільний, 30 років, перша хвиля). Російська влада уявляється як самодостатня, схильна ігнорувати будь-які думки інших: *«Не цікавить думка свого народу, ну тим більше народу України»* (жінка, цивільна, 47 років, перша хвиля) *.

Водночас у контексті самого розв'язання війни і невизначеності ситуації в перші її місяці набагато важливішим було суб'єктивно зменшити тиск негативних обставин, а значить, наповнити образ російської влади ознаками, які мали підкреслити її слабкості і неспроможність досягти бажаного і захопити Україну. Тобто фактично, характеристики російської влади розташовувалися на континуумі з полюсами сила – слабкість. На полюсі слабкість характеристик було

³⁸ При створенні хмар тегів означення попередньо групувалися за схожими або синонімічним значенням.

значно більше і вони містили, крім ознак непрофесіоналізму, означення ворога в когнітивній площині. Оскільки саме рішення розпочати повномасштабну війну виглядало неадекватним, до набору ознак потрапила значна кількість таких, які допомагали населенню раціоналізувати те, що сталося. Російську владу описували як хвору, божевільну тощо (див. рисунок 3.3.2.2).

Рис. 3.3.2.2. Оцінка слабкостей російської влади (перша хвиля)

Підкреслювалася нелогічність та ірраціональність дій влади, зокрема в контексті причин вторгнення та можливих потенційних довгострокових наслідків вторгнення для Росії: *«Ірраціональність, бо їхні дії зробили навіть їм і їхній державі гірше. Вони не зробили їм краще»* (чоловік, цивільний, 18 років, перша хвиля). Ознаки її непрофесіоналізму респонденти вбачали у необґрунтованості прийняття рішень: *«Наскільки бути відірваними від реальності, тому що вони живуть в своєму цьому світі»* (жінка, цивільна, 26 років, перша хвиля). Зрештою констатувалася непередбачуваність російської влади, як ознака її психічної неадекватності: *«Я, наприклад, до них відношуся, як до хворих людей»* (жінка, цивільна, 59 років, перша хвиля).

Через рік цей вектор в образі російської влади зберігся, однак контекстуальність оцінок зменшилась; спостерігається ніби «згущення» цієї частини ядра образу. Із оцінки атрибутивних ознак зникли всі суб'єктивні оцінки, проте додалися ознаки, в яких цей суб'єктивний компонент вмонтований неявно (див. рис. 3.3.2.3). Замість впливової та самовпевненої влада тепер представляється як радянська та номенклатурна. Ці ознаки також мають контекстуальний характер і відбивають особливості російського переходу від концепції блицкригу до тривалої війни. Можна припустити, що в ядрі образу і надалі будуть зберігатися авторитаризм і тоталітарність як системоутворювальні ознаки російської влади, доки вони не зміняться всередині самої Росії.

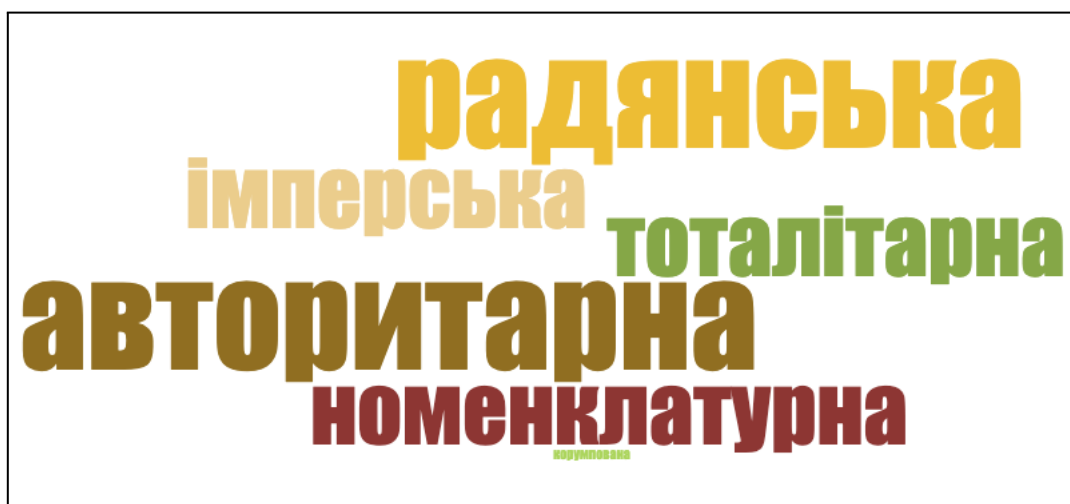

Рис. 3.3.2.3. Оцінка атрибутивних ознак влади (друга хвиля).

Певне «очищення» від контекстуальності спостерігається і в оцінках слабкості російської влади. У другій хвилі континуум сила – слабкість фактично зникає, в образі влади залишаються лише характеристики її непрофесійності (див. рис. 3.3.2.4).

Рис. 3.3.2.4. Оцінка слабкостей російської влади (друга хвиля).

У цій версії образу влади ми не бачимо відсилок до її божевільності та ірраціональності; хоча залишається оцінка їхньої безглуздості, нездатності зазирнути в майбутнє і побачити наслідки їхніх дій («сліпі»). У підсумку ця складова образу влади в контексті її оцінки як ворога є досить емоційною і практично суперечить тому, що російську владу спонтанно визначають одним із ключових ворогів України. Очевидно, що ця лінія має допоміжний характер і не є центром ядра образу, хоча мала би репрезентувати його когнітивну складову.

Набагато яскравіше виглядає моральний компонент образу російської влади. У ньому представлені усі ключові ознаки аморальності – нелюдяність (вороже, жорстоке або корисливе ставлення до людей), відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм (цинізм), використання аморальних засобів (підлість, обман, демагогія тощо) для досягнення нібито моральних прагнень (див. рис. 3.3.2.5). У поєднанні з егоцентричністю, яка виявляє специфічну моральну позицію турботи про власні інтереси, використовуючи інтереси інших, цей образ створює доконаний портрет російської влади як ворога.

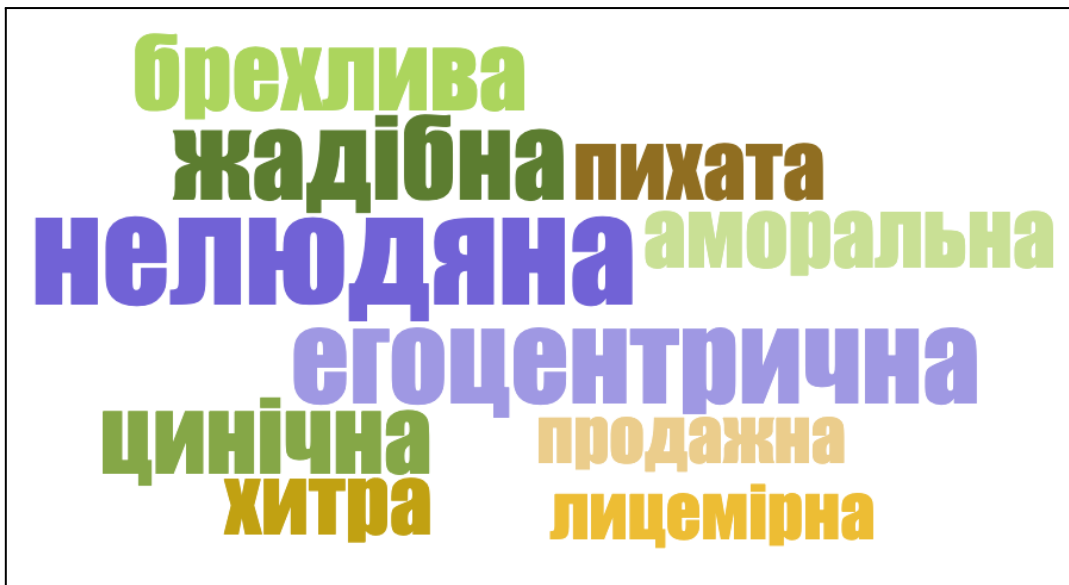

Рис. 3.3.2.5. Оцінка аморальності російської влади (перша хвиля).

Про те, що тут ми маємо дійсно центральний компонент ядра образу влади як ворога свідчить і те, що фактично ця частина образу не зазнала суттєвих змін у другій хвилі опитування, хоча сам набір характеристик аморальності дещо змінився, зокрема зникла характеристика влади як жадібною, а водночас зацентувалася підступність (див. рис. 3.3.2.6).

Однак саме наповнення характеристики аморальності різними ознаками взагалі має в цьому випадку другорядне значення, оскільки, як ми бачимо на хмарі тегів, різні ознаки представлені в принципі більш менш пропорційно. Це означає, що аморальність влади представлена різнобічно і охоплює всі можливі напрями.

Найбільш суттєвим є не опис аморальності, а її стале поєднання з егоцентричністю, яке додає аморальності елемент внутрішньої вмотивованості і робить образ ворога ще більш небезпечним.

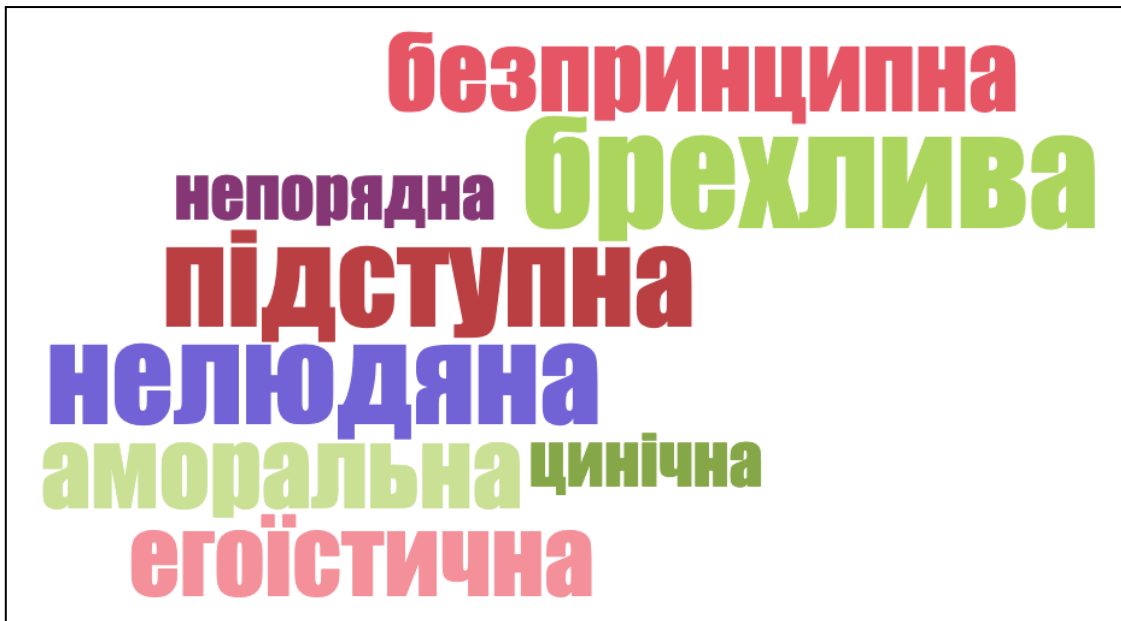
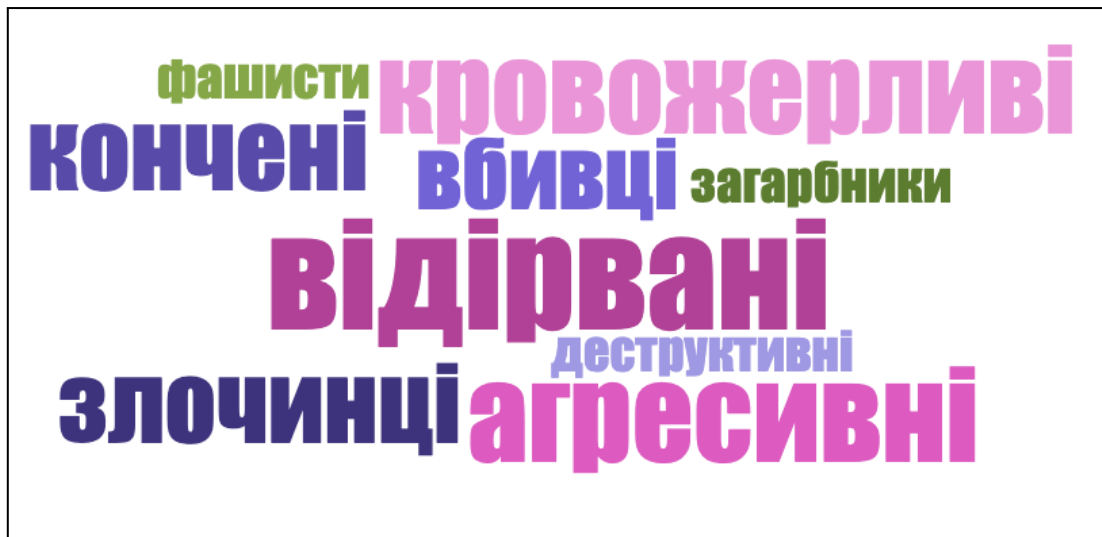

Рис. 3.3.2.6. Оцінка аморальності російської влади (друга хвиля).

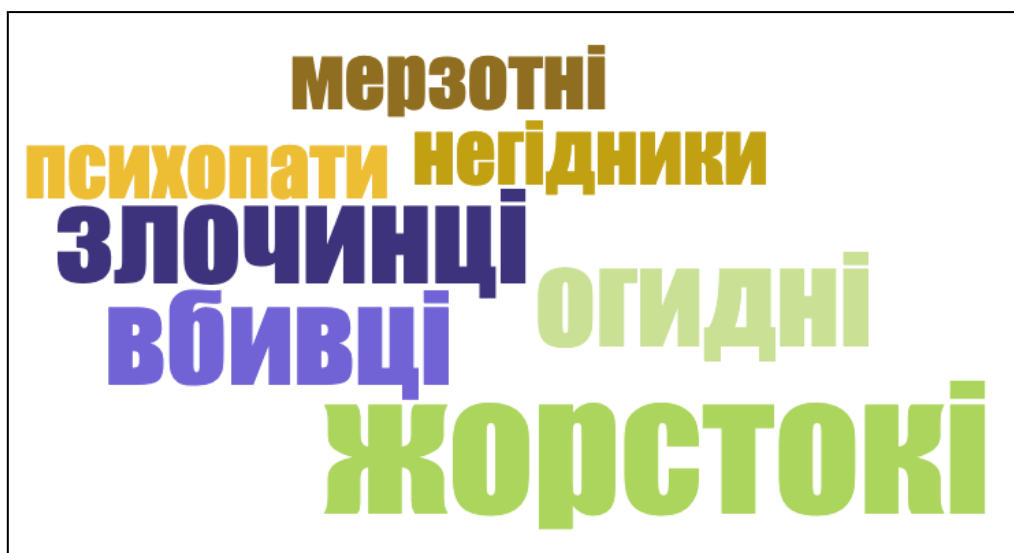
Тема аморальності подана в образі російської влади не тільки в площині оцінки ціннісних орієнтацій та переконань, а й в контексті втілення їх в практичних діях. Ця складова репрезентує перебіг процесу легітимації образу ворога, яка спирається на безпосередній досвід населення та об'єктивні свідчення негативної сутності ворогів.

У першій хвилі ця складова образу подається в констатуючому вигляді – як сутнісна ознака групи, яка свідчить про повний вихід за межі людяності (див. рис. 3.3.2.7). Підкреслюється сам факт такого виходу через ознаку відірваності, конченості, тобто фактично йдеться про перетин кінцевої межі, за яким люди перестають сприйматися як люди. Російська влада дегуманізується явно та відкрито, зокрема через повний розрив владного і людського: *«Їми движе не щось людське, вони движимі самою владою»* (жінка, цивільна, 29 років, перша хвиля).

*Рис. 3.3.2.7. Оцінка виходу російської влади
за межі людяності (перша хвиля).*

На другому етапі дослідження ця лінія зберігається, однак контекстуально доповнюється емоційним компонентом. Мірою продовження війни досвід спостережень за діями ворожої влади наповнюється; оцінний компонент її агресивності та нелюдяності, який у першій хвилі був поєднаний з самою кваліфікацією її як кровожерливих та агресивних вбивць, тепер потребує підсилення через кваліфікацію російської влади як мерзотників, негідників тощо (див. рис. 3.3.2.8).

*Рис. 3.3.2.8. Оцінка виходу російської влади
за межі людяності (друга хвиля).*

Отже, ядром образу російської влади в соціальних уявленнях цивільного населення є відсутність людяності: *«Дуже нещадні, жорстокі і максимально не людяні»* (чоловік, цивільний, 22 роки, перша хвиля). Їхня аморальність підсилюється відсутністю будь-яких «червоних ліній» та егоцентричністю: *«Вона просто йде на все, щоб досягти своїх цілей, яким б вони б не були... Вбивство людей, наших людей. Підриз дамби»* (чоловік, цивільний, 25 років, друга хвиля). Характеристики, які приписуються владі, переважно є запереченням рис людської унікальності, тобто її дегуманізація є анімалістичною кричущою.

Російське населення.

Образ російського населення як ворога у війні досить чітко відбиває те, що зафіксовано при аналізі загального ставлення до ворогів України. Росіян зараховували до ворогів переважно на підставі їхньої підтримки дій російської влади. Відповідно, їхній образ мав бути певним віддзеркаленням образу влади з точки зору суб'єктності.

Сумарно для опису образу росіян з наративів респондентів першої хвилі було виокремлено 205 означень (див. додаток Г), з наративів другої – 61 означення (див. додаток Д). Суть процесу конструювання образу ворога передбачала легітимацію лейбла, однак його валідація мала свою специфіку. Об'єктивним свідченням підтвердження статусу російського населення як ворога були насамперед не його ворожі дії, а його бездіяльність. Згідно з цим, означення ворога наповнювалися іншими когнітивними та моральними елементами для пояснення чи засудження його позиції.

На основі загального переліку спродукованих означень ми виокремили консенсусні для групи уявлення, які пов'язані з цінностями та нормами групи росіян, та перевірили їхню стабільність та стійкість при порівнянні даних двох хвиль спостережень. На цій основі образ

російського населення як ворога був структурований, у ньому було виявлено ядро разом із периферійними характеристиками.

Головною темою образу виявилася, як і можна було очікувати, безсуб'єктність та пасивність населення (див. рис. 3.3.2.9). Ядро образу створюють характеристики його пасивності і безвольності («стадо», «раби», «маса»), які підсилюються їхньою залежністю від влади: *«Хто я такий, щоб впливати на своє життя, вот є якийсь там володар, він – головний, він знає краще, я буду мовчати, бо хто я такий»* (жінка, цивільна, 29 років, перша хвиля). Образ насильницької і тоталітарної російської влади, який було зафіксовано у першій хвилі дослідження, фактично доповнюється уявленням російського населення як заляканого та слабкого. Це свідчить про те, що конструювання образів різних ворогів не відбувається незалежно один від одного. Це підтверджують і наративи: *«Є народ, є влада, і контракт між народом і владою такий, що влада робить що хоче, але народ особливо не чіпає. Але при цьому народ не може ні протестувати, ні висловлювати якусь свою позицію. При тому можна підірвати якийсь шматок народу, щоб почати війну, і народ це схаває»* (чоловік, цивільний, 33 роки, перша хвиля).

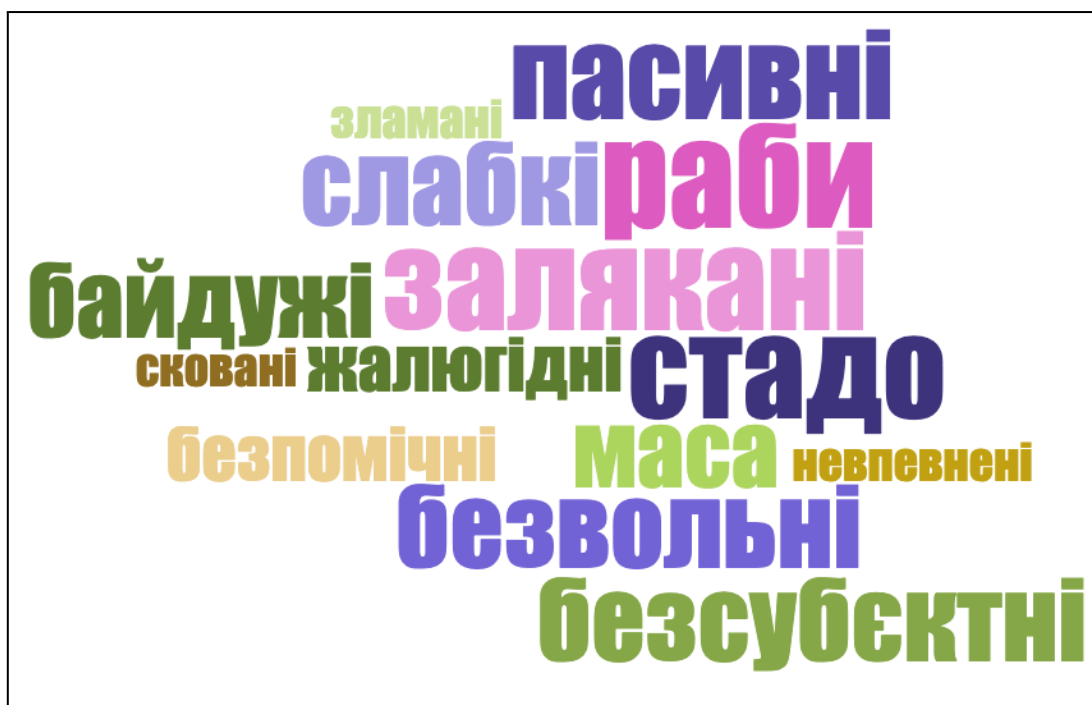

Рис. 3.3.2.9. Оцінка безсуб'єктності російського населення (перша хвиля).

Пояснення такої позиції росіян в першій хвилі дослідження здійснювалось через апеляцію до когнітивних та моральних чинників. Когнітивний елемент (див.рис.3.3.2.10) був досить розгорнутим і centruвався навколо поєднання зовнішніх впливів (зомбування, брехлива пропаганда) та внутрішніх ознак (некритичність, неосвіченість тощо). Приклад такого поєднання можна прямо побачити в наративі: *«Ворожість втілює у собі російська влада, це інформаційно поширюється серед народу, який з різних причин сприймає ідеї та настрої такі ворожі. Іноді через неосвіченість та незнання, іноді через брехню, іноді через небажання замислюватися або почуватися неправим чи поганим»* * (жінка, цивільна, 41 рік, перша хвиля).

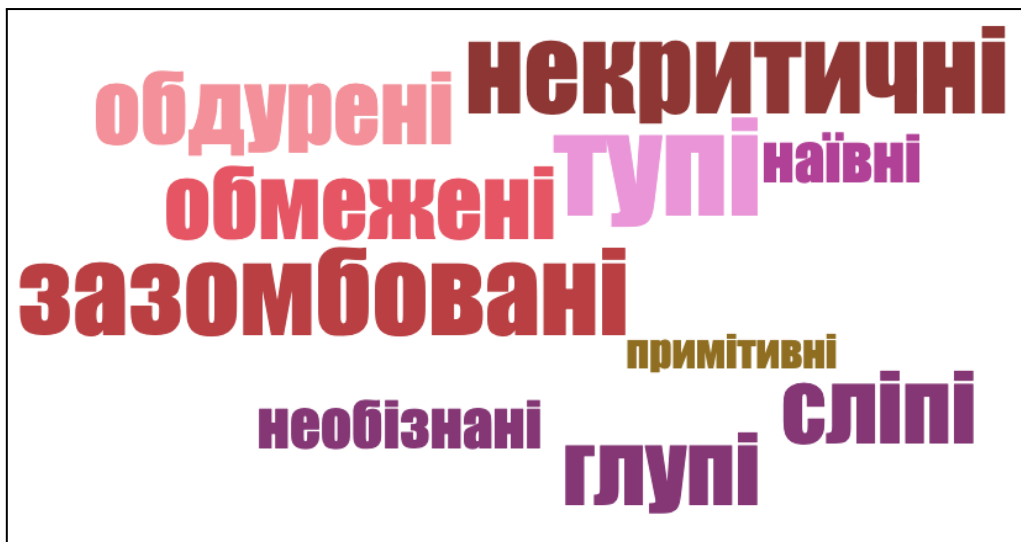

Рис. 3.3.2.10. Когнітивна складова безсуб'єктності російського населення (перша хвиля).

При цьому в наративах, які були взяті на початку вторгнення, простежувалася тенденція певного «виправдання» росіян, які стали жертвами обману та маніпуляцій: *«До кінця не хочеться вірити, що російський народ – це ворог, вони є дуже обмануті. Але поки ця війна не завершиться, можливо й такий варіант, що російський народ буде ворогом для нас»* (жінка, цивільна, 50 років, перша хвиля). Як бачимо, сконструйовані попередньо уявлення про братній зв'язок народів справляли свій вплив навіть після початку повномасштабної війни.

Натомість характеристики морального елементу в образі російського населення були суто негативними. Респонденти, що їх давали, вважали хибним саму постановку питання про виправдання росіян: *«Зло тільки в російській владі, а самі росіяни добрі або недобрі, а просто невинні – це брехня, це підла маніпуляція, мета якої є або заперечити реальність, або обманути самого себе»* (чоловік, цивільний, 21 рік, перша хвиля).

Фактично моральний, а точніше аморальний образ російського населення за своїм змістом повністю збігається з характеристиками російської влади (див. рис. 3.3.2.11). В уявленні респондентів, які акцентували моральну складову образу, вона так само поєднує

аморальність з егоцентризмом. Відмінності є лише в можливостях, які населення може використати для досягнення власних цілей.

Рис. 3.3.2.11. Оцінка аморальності російського населення (перша хвиля).

Хоча аморальність в образі російського населення не поєднувалася прямо з її втіленням в реальних агресивних діях щодо українців, у наративах була присутня тема перетину росіянами меж людяності через схвалення ними злочинів російської влади (див. рис. 3.3.2.12). Це додатково обґрунтовувало образ росіян як ворогів: *«Виродки, бо все ж таки, більшість росіян підтримує війну в Україні»* (чоловік, цивільний, 21 рік, перша хвиля).

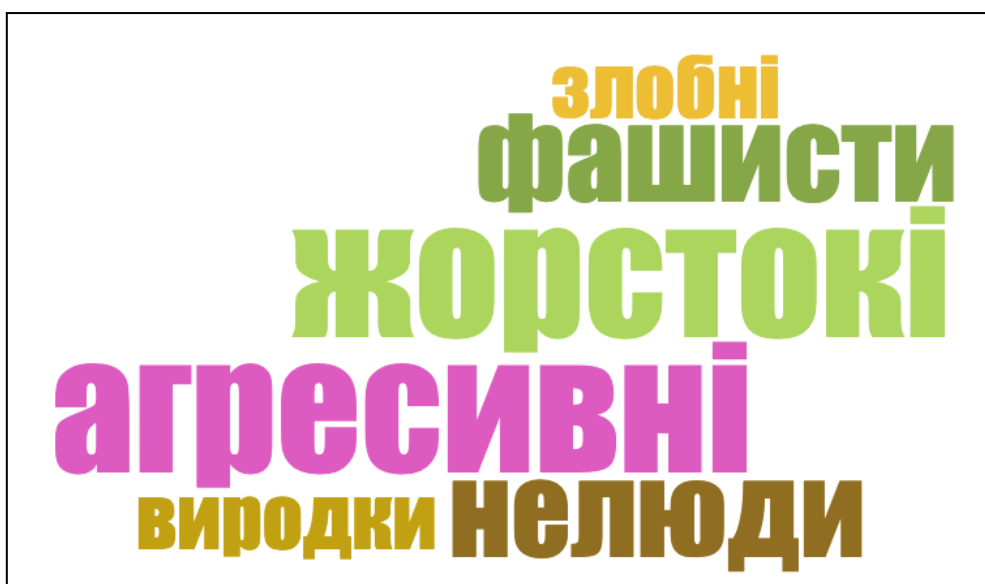

Рис. 3.3.2.12. Оцінка агресивності російського населення (перша хвиля).

Зміни образу російського населення як ворога від першого до другого етапу дослідження були переважно контекстуальними, а не змістовими. Ключова характеристика ядра образу – безсуб’єктність росіян, залишилася не лише консенсусною, а й стійкою, що можна побачити при порівнянні даних другої хвилі спостережень (див. рис. 3.3.2.13) з першою (див. рис. 3.3.2.9).

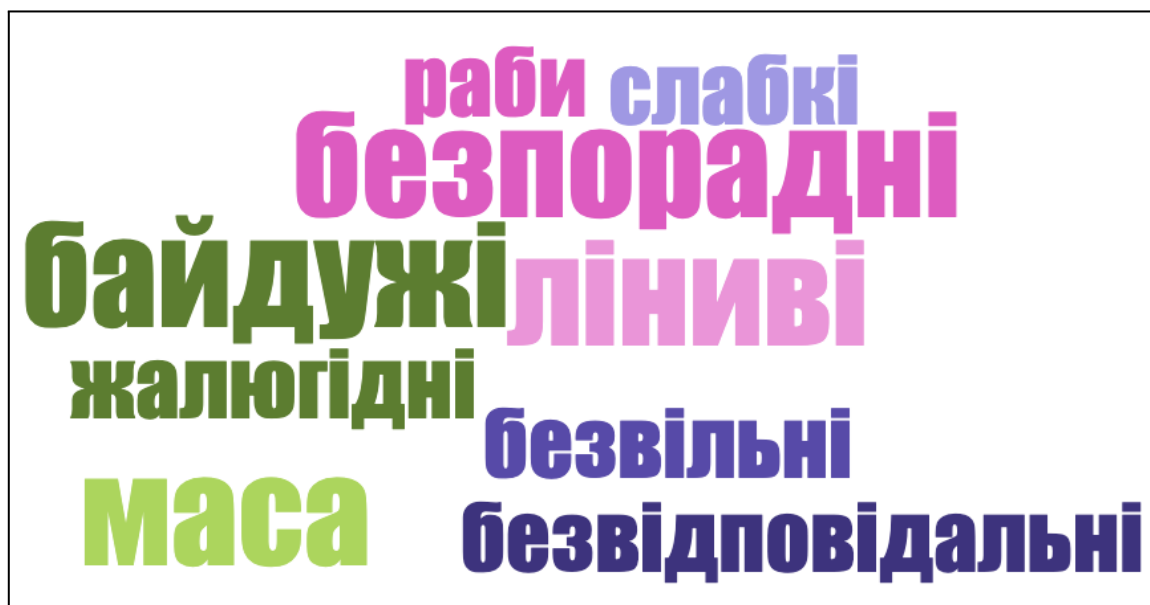

Рис. 3.3.2.13. Оцінка безсуб’єктності російського населення (друга хвиля).

Певні зміни відбулися в оцінці когнітивної складової образу (див. рис. 3.3.2.14). Із наративів практично повністю зникла тема зазомбованості. Рік війни позбавив росіян прав на те, щоб вважатися жертвами пропаганди: *«Можна сказати, що ми там жертви і так далі, і виправдовувати як завгодно. А частина мене каже: – а я не хочу в цьому розбиратися»* (чоловік, цивільний, 27 років, друга хвиля).

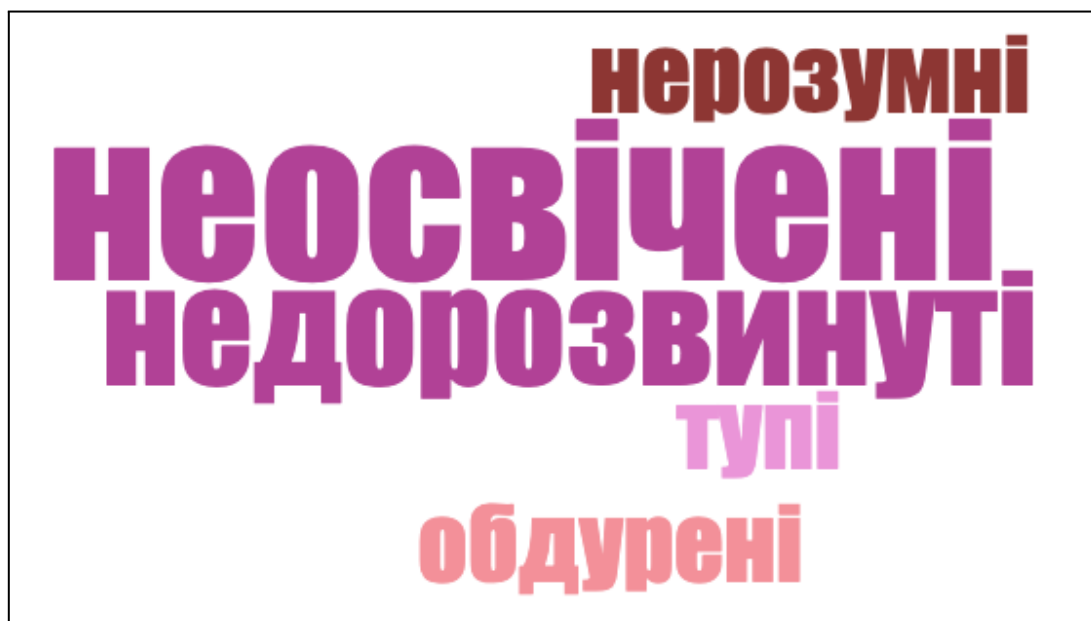

Рис. 3.3.2.14. Когнітивна складова безсуб'єктності російського населення (друга хвиля).

Моральна складова образу російського населення не змінилася з точки самого набору характеристик (див. рис. 3.3.2.15). Однак у наративах з'явилося суттєве уточнення, яке стало реакцією на контекстуальні зміни, але фактично може перетворитися на сталу характеристику образу. Йдеться про зміни уявлень щодо моральності росіян в контексті згоди значної їх частини безпосередньо брати участь у війні проти України. Як зазначається в одному з наративів: *«Судячи з того, що ми бачимо – етична система пересічного росіянина, пересічного російського солдата, вона досить сильно відрізняється від нашої в дуже архаїчному сенсі. Типу – їжа, цінності, секс, всьо»* (чоловік, цивільний, 35-40 років, друга хвиля).

Тобто відбувається примітивізація образу росіянина, як у когнітивному, так і в моральному аспекті.

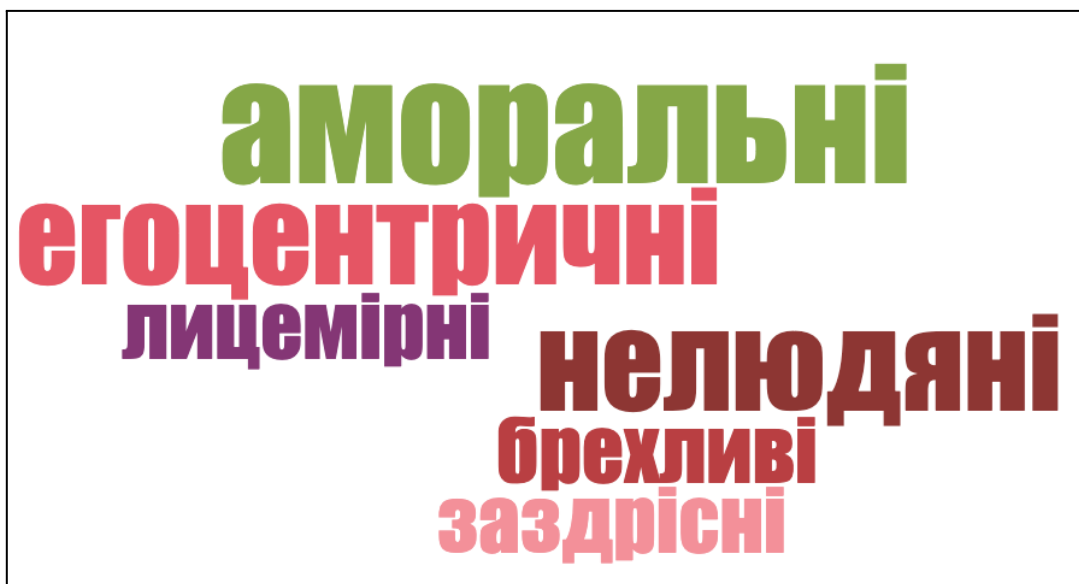

Рис. 3.3.2.15. Оцінка аморальності російського населення (друга хвиля).

Відповідно, спрощується і виведення образу росіян за межі людяності (див. рис. 3.3.2.16). Якщо в першій хвилі ця складова була наповнена різними означеннями, то в другій фактично виокремився головний аспект – жорстокість. Ми бачимо, що маркування російського населення як вбивць досить слабе, натомість їхня жорстокість асоціюється з відсутністю співчуття: *«Як можна не співчувати смертям? Як можна не співчувати смертям дітей? Як можна не співчувати смертям мирних? Брехливі, жорстокі, тупі»* (жінка, цивільна, 52 роки, друга хвиля).

Рис. 3.3.2.16. Оцінка агресивності російського населення (друга хвиля).

Загальним трендом при конструюванні образу росіян як ворогів є руйнування очікувань, що росіяни як народ зроблять якийсь опір владі. Це прямо можна помітити по датах інтерв'ю першої хвилі: чим далі від початку вторгнення, тим помітніше розчарування. Військові злочини Росії проти України і відсутність негативної реакції росіян та навпаки підтримка російським народом цього сприяла змінам образу просто під час повномасштабного вторгнення.

Ознакою конструювання образу російського населення є те, що воно дегуманізується в безсуб'єктному варіанті (стадо, раби), при цьому підкреслюється, що вони стали стадом, бо дозволили з собою це зробити. Загалом в описі росіян заперечуються унікальні людські риси, зокрема емоційна чутливість та агентність, що є рисами механістичної дегуманізації. Однак оскільки вона також є відкритою та емоційно забарвленою можна класифікувати її як кричущу.

Російські військові.

Попри, здавалося б, очевидність маркування російських військових як реальних ворогів, які перетнули кордон України зі зброєю в руках для того, щоб її захопити або навіть знищити, конструювання образу російських військових виявилось не таким простим завданням. На відміну від російської влади (яку українці добре знали і до якої вже було

сформовано якесь відношення в контексті її ворожості щодо України (принаймні з 2014 року), і тим паче на відміну від образу росіян (які були присутні і в культурних комунікаціях, і в сімейних стосунках), російська армія була для населення України певним чином терра інкогніта. Участь її у війні з 2014 року не надто афішувалась, «зелені чоловічки», які були присутні в Криму, не залишила відчуття безпосередньої загрози, а сам факт вторгнення сприймався як щось абсолютно нелогічне. Тому вхід російських військ на територію України запустив скоріше процедуру неймінгу російських військових як ворогів, окупантів, загарбників тощо. Процес формування образу російських військових як ворогів відбувався просто в процесі самої військової кампанії.

На початку вторгнення в наративах є навіть тема співчуття: *«Ті, хто сюди потрапив через обман, хто сам розгублений, у розкаянні якомусь, нерозумінні, тих шкода» ** (жінка, цивільна, 41 рік, перша хвиля). Однак досить швидко співчуття зникає, і образ російського солдата починає досить чітко вкладатися в продукovanі ЗМІ версії розгортання подій. В наративах з'являється невдалий бліцкриг, розвінчання міфу про другу армію світу, ставлення до військових радикально змінюється через зростаючі жертви і руйнування, свідчення жорстокості окупантів, мародерство і т.ін. І вже через місяць після вторгнення респондент констатує: *«Якщо в мене в перші дні війни була якась жалість до них, то зараз я взагалі не бачу сенсу говорити про якусь жалість»* (чоловік, цивільний, 21 рік, перша хвиля). На місце розгубленого строковика, який не знав, куди він іде, приходить образ абсолютно свідомого жорстокого вбивці: *«Ви виправдовуєтесь, що вас везли на навчання? Ну якби давайте не будемо грати в дурнів, ви прекрасно знали куди ви їдете і чим ви будете займатися»* (чоловік, цивільний, 25 років, перша хвиля).

Зважаючи на швидкість перетворень образу російських військових у сприйнятті населення в перші місяці війни, в наративах першої хвилі було

сформовано дуже насичений загальний перелік, який містив 218 ознак російських військових (див. додаток Г). Структурно він виявився практично аналогічним образу російського населення, що в принципі і не дивно, оскільки російські солдати у сприйнятті населення і уособлюють росіян: *«По тому, як солдати поведуться, видно, що таке російський народ»* (чоловік, цивільний, 33 роки, перша хвиля).

В образі російських військових в першій хвилі виокремлюються дві головні теми – агресивність і непрофесіоналізм, які частково доповнюють одна одну, а частково, навпаки досить сильно розходяться. Почнемо з агресивності, як ключової ознаки будь-якого нападника. Сам набір характеристик є очікуваним і відбиває реальне сприйняття населенням російських військових на той момент часу (див. рис. 3.3.2.17).

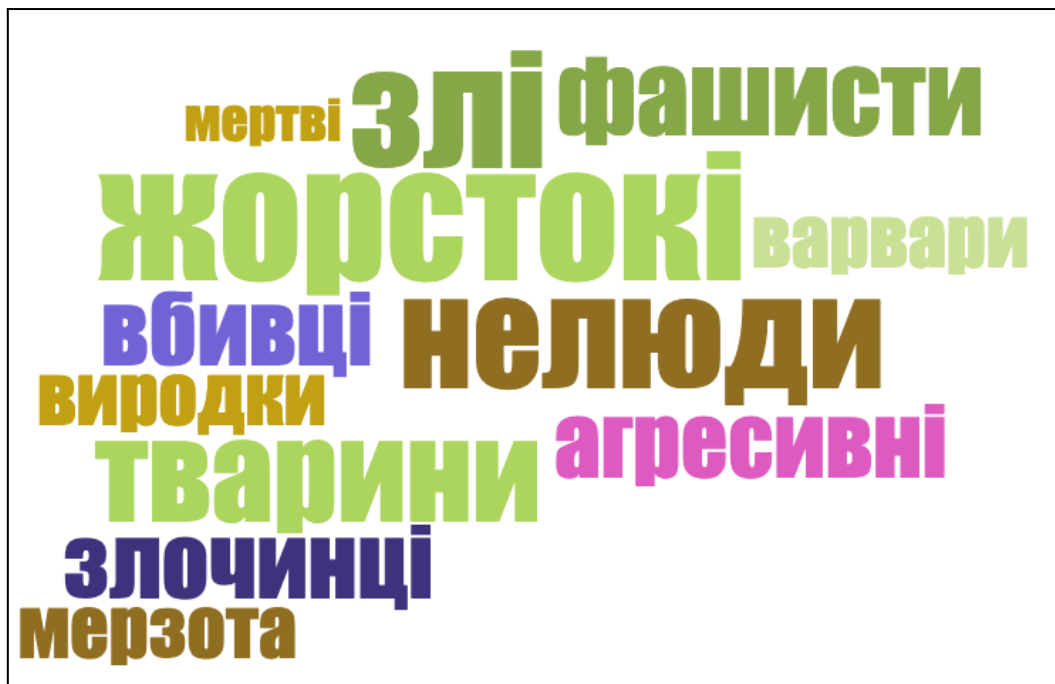

Рис. 3.3.2.17. Оцінка агресивності російських військових (перша хвиля).

Бачимо одразу ознаки кричущої форми анімалістичної дегуманізації, яке виявляється в явному запереченні людяності: виродки, нелюди, тварини. При чому ці ознаки розповсюджуються на всі досліджувані нами групи водночас: *«Нація тварин, це не держава – це тварини. Як і верхівка, так і населення виходить також. Армія – це населення просто озброєне, а*

озброєне населення – це інструмент для влади» * (чоловік, 28, перша хвиля). Особливо акцентується їхня жорстокість: *«Якщо ти вже маєш змогу вбивати, ба більше – ти кат, ну вони ж кати реально. Вони кати вони, вбивці, жорстокі, агресивні»* (жінка, 24 роки, перша хвиля).

Агресивність і жорстокість поєднуються з аморальністю, яка набуває різноманітних форм (див. рис. 3.3.2.18).

Рис. 3.3.2.18. Оцінка аморальності російських військових (перша хвиля).

Респонденти відмічають повне нехтування будь-якими правилами, насамперед правилами ведення війни. У результаті замість солдат, бачать *«якусь шпану зі зброєю», «сброд якийсь сопляків, хлюпиків»,* які воюють не з іншими солдатами, а з мирним населенням. Рушійними силами їх поведінки є прагнення *«нажитися на цій війні і зруйнувати все, що можна, і викрасти все, що можна»* (чоловік, 22 роки, перша хвиля). Їм незнайоме поняття честі: *«Замість того, щоб зберігати якусь військову честь і успішно воювати, вони просто стріляють зараз в цивільних»* (чоловік. 20 років, перша хвиля). У підсумку народжується образ, який добре відбиває характерні ознаки російського військового: *«Зараз я уявляю цих російських солдат – ну російське бидло... Я думаю, люди адекватні, вони не будуть за це воювати... А туди поїхало, то якийсь сброд»* (чоловік, 25, перша хвиля).

Цей агресивний, жорстокий, аморальний сброд, який не зупиняється ні перед чим, співіснує в уявленнях населення з образом безвільного,

непрофесійного, боягузливого невігласа. Ці ознаки образу російського військового тяжіють до образу російського населення, безсуб'єктність якого – ключова характеристика образу (див. рис. 3.3.2.19). Перенесення його на російських солдат не викликає серйозних проблем при конструюванні образу, оскільки армія сама по собі інститут, який вимагає виконання наказів без будь-яких обговорень.

Рис. 3.3.2.19. Оцінка безсуб'єктності російських військових (перша хвиля).

Суб'єктність не потрібна, якщо виконання наказів збігається з задоволенням базових потреб. А саме це, на думку респондентів, і відбувається: *«Вони не оспорюють свою владу, вони не оспорюють командирів, вони не оспорюють ніякі вказівки, вони насолоджуються вбивствами»* (жінка, 21 рік, перша хвиля). Не суперечить одне одному і поєднання боягузливості і наляканості російських солдат з їхньою жорстокістю: *«З таким страхом в очах, як вони б'ються, не розуміючи за що, навіть от всі ці звірства, які вони роблять, це просто їхня моральна слабкість, коли вони розуміють, що ніяких воєнних цілей вони досягнути не можуть»* (чоловік 21, перша хвиля).

Як і в характеристиці образу російського населення, безсуб'єктність доповнюється когнітивним аспектом (див. рис. 3.3.2.20). Знов-таки логічно

виглядає поєднання безсуб'єктності із когнітивною нерозвиненістю, бо якщо треба лише виконувати накази самому, то можна ні про що не задумуватися: *«Вони настільки гупі, що руки, ноги є, а голови на плечах немає»* (чоловік, 30, перша хвиля).

Рис. 3.3.2.20. Когнітивний аспект безсуб'єктності військових (перша хвиля).

Однак потужне наповнення цієї складової образу різноманітними ознаками, що підкреслювали невправність російських військових, значною мірою формувалося на основі реальних подій на фронті. Інколи в наративах прямо звучали посилання на експертів: *«Вони зараз намагаються десь наступати, хоча це не найкраще рішення, і про це майже всі військові аналітики говорять. Вони проводять абсолютно ідіотські маневри, про які всі наші військові аналітики говорять, що це прекрасно, вони дають нам шанс більше наступати і забирати свої території. Молодці, що можу сказати»* (чоловік, цивільний, 18 років, перша хвиля). Зрештою, можна було очікувати, що мірою продовження воєнних дій, характеристики образу російських військових, які формувалися буквально в момент проведення інтерв'ю, набуватимуть

більшої сталості і другий етап дослідження дасть більш чітке уявлення про те, які риси образу утворюють його ядро.

Однак насправді структурно образ не змінився, хоча ознак дійсно поменшало (див. рис. 3.3.2.21). У характеристиці агресивності акцент як і раніше зроблений на жорстокості й на втраті людських ознак: *«Це не люди. Тому що вони катують. Тому що вони знущаються. Тому що вони гвалтують»* (жінка, 46 років, друга хвиля). Причому жорстокість розглядається як атрибутивна характеристика: *«У них на культурному їхньому рівні, ну якщо це взагалі можна назвати якимось, закладено оце, така жорстокість, насильство, схильність до цього»* (жінка, цивільна, 50+ років, друга хвиля).

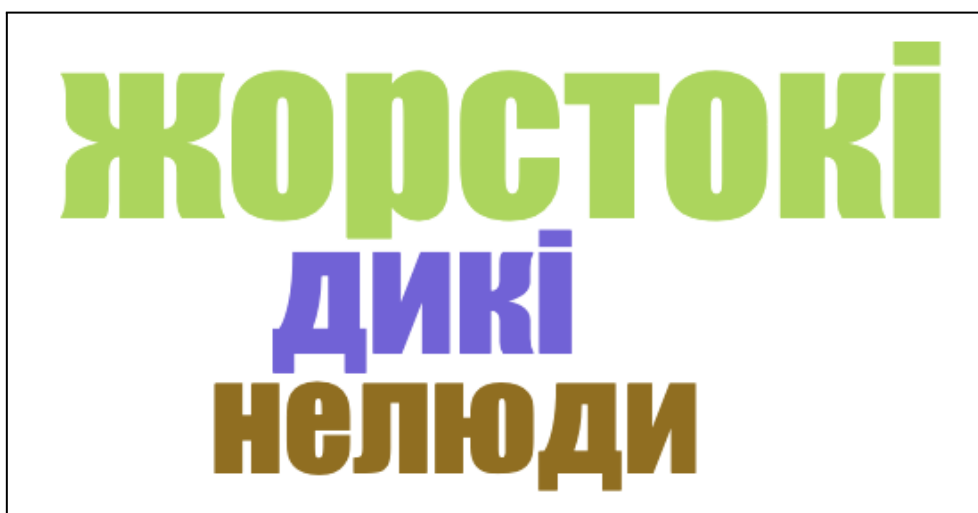

Рис. 3.3.2.21. Оцінка агресивності російських військових (друга хвиля).

Так само як і в першій хвилі, в образі російських військових агресивність поєднується з аморальністю (див. рис. 3.3.2.22). Нехтування правилами та брак цінностей дають можливість виправдати будь-які злочини: *«Дуже багато злочинів щодо цивільних, і люди, в яких є якісь цінності і в яких є якась ієрархія цих цінностей, вони б не змогли зробити того, що зробило багато російських військових»* (жінка, цивільна, 25 років, друга хвиля).

Рис. 3.3.2.22. Оцінка аморальності російських військових (друга хвиля).

Відсутність моральних орієнтирів і ігнорування законів дозволяють військовим розглядати свої дії як цілком прийнятні, незважаючи на їхню глибоко аморальну природу: *«Вони навіть не замислюються над тим, що вони здійснюють злочини, вони не замислюються над тим, що вони є окупантами, вони не замислюються над тим, що вони перетнули кордон суверенної держави, вони не замислюються над тим, коли вони вдираються до будинків, навіть, якщо вони покинуті, там будинки українських жителів, що вони мародерять»* (жінка, 40 років, друга хвиля).

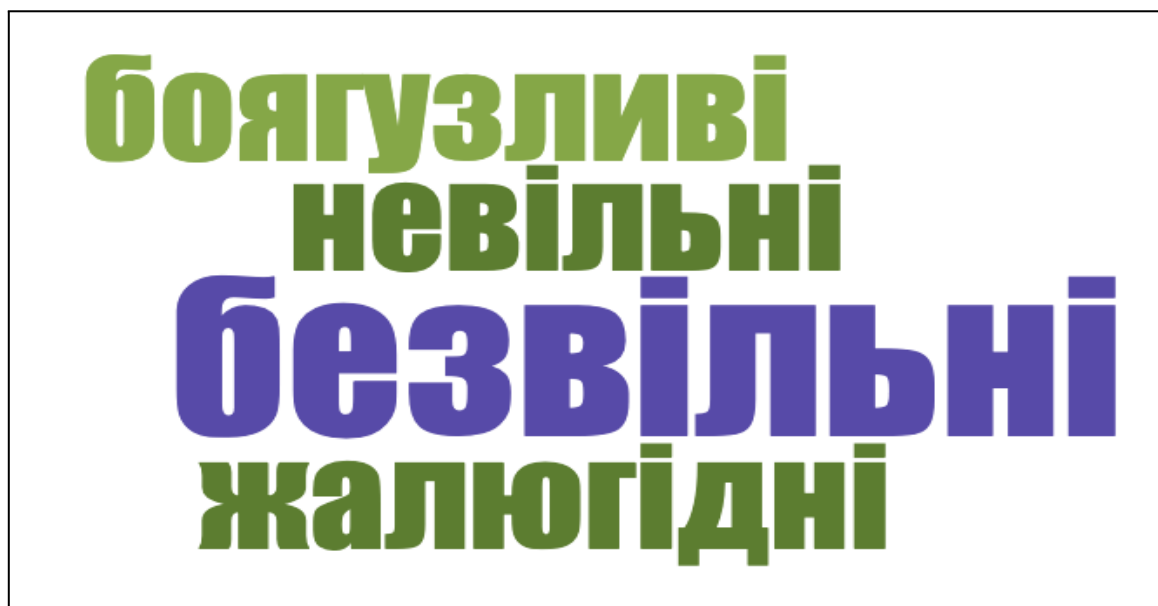

Рис. 3.3.2.23. Оцінка безсуб'єктності російських військових (друга хвиля).

Безсуб'єктність продовжує розглядатися як ознака образу військових, але скоріше як загальна атрибутивна характеристика армії:

«Відсутність суб'єктності, в прийнятті рішень для мене, ну, є основною, як для характеристики будь-яких солдат, будь-якої армії» (чоловік, 23 роки, друга хвиля). Мірою рутинізації війни, рутинізується і уявлення про солдатів ворожої армії. Їхня безініціативність ототожнюється скоріше з адаптивною реакцією: «Безініціативні я думаю, що більшості з них ця війна не потрібна, абсолютно, і немає в них там великого бажання помирати за путіна й за “руській мір”. Я думаю, що більшість із них просто виконує свій наказ і думають, як би повернутися не двоохсотими і трьохсотими додому» (чоловік, цивільний, 31 рік, друга хвиля).

Нарешті когнітивний аспект безсуб'єктності також, очевидно набуває атрибутивного значення (див. рис. 3.3.2.24). Дурість розглядається як атрибут російських військових, однак наповнення її не регламентовано. Російських військових розглядають як недалеких через їх готовність воювати за гроші: *«Певною мірою дурні, бо, ну, іти вмирати за гроші. Ну, заради чого? Яюсь, там платять 10 000. Начебто, життя має бути дорожчим»* (чоловік, цивільний, 27 років, друга хвиля). Водночас в іншому наративі бачимо, що дурість пов'язується з відсутністю рефлексії: *«Вони не задумуються про сенс свого життя, не задумуються до чого призводять всі ці їх дії. Перебувають в полоні своїх і чужих ідей, які їх підкорили»* (чоловік, цивільний, 19 років, друга хвиля).

Рис. 3.3.2.24. Когнітивний аспект безсуб'єктності військових (друга хвиля).

Загалом конструювання образу російського військового як ворога у цивільних все ще перебуває у сильній залежності від зовнішніх подій; ядро не оформлене чітко, хоча очевидно в ньому присутні деякі сталі характеристики – жорстокість, негуманність та аморальність.

Загальний образ ворога.

Якщо повернутися до загального уявлення про образ ворога в російсько-українській війні, який складається наразі у населення України, можна спробувати реконструювати його ключові ознаки, через сукупний аналіз усіх отриманих в процесі дослідження даних. Для цього було проведено порівняння усіх ознак, які характеризували російську владу, російське населення та російських військових з урахуванням їх уцілювання всередині сконструйованих образів кожної з груп.

Усі означення, що складають ядрові уявлення, були згруповані спочатку за кожною хвилиною. Виявилося, що всі отримані групи характеристик-відповідей мають перетини, певні характеристики повторюються в образах кожного з виокремлених суб'єктів. Порівнявши результати хвиль між собою, ми змогли виокремити ті консенсусні та стійкі характеристики, які умовно можна на сьогодні вважати системоутворювальними компонентами ядра загального образу ворога (див. рис. 3.3.2.25).

Рис. 3.3.2.25. Ядро загального образу ворога у цивільних (за обома хвилями).

На сьогодні соціальний конструкт «ворог України у війні» ще перебуває власне у процесі конструювання; зокрема не до кінця оформився образ російських військових. Однак частина ознак загального конструкту вже рефікована. Когнітивний елемент, який умовно може бути позначений як іраціональність ворога, стабільно відтворюється в образах влади, населення та військових через низку означень, таких як «нелогічність», «непередбачуваність», «недалекоглядність» тощо, перетворюючись в оцінному плані на більш конкретні характеристики образу ворога, такі як «ненормальність», «дурість» і т.ін. Моральний аспект консенсусно присутній в усіх образах, які ми проаналізували. Він представлений різноманітними ознаками, які характеризують здатність піти на все заради задоволення власних егоїстичних потреб («підлість», «лицемірство», «брехливість», безпринципність», «цинізм» тощо).

У кінцевому підсумку йдеться про здатність і готовність ігнорувати принципи гуманності. В остаточному вигляді рефікованою можна вважати таку характеристику ворога як «нелюдність». При цьому аморальність

ворога фактично «сплавлена» у масовій свідомості з іншою його характеристикою – жорстокістю, що у підсумку дає підстави визначити в якості системоутворювальної ознаки сприйняття ворога в усіх можливих іпостасях як «Нелюда». Можна припустити, що саме навколо нього буде розгортатися подальший процес легітимації, який буде тривати і після закінчення війни. Так само можна очікувати створення міфів саме з опорою на образ «Нелюда».

Водночас варто відмітити, що дегуманізація як спосіб легітимації насилля працює лише щодо визначення способів поводження з конкретними суб'єктами. Узагальнений конструкт ворога має скоріш символічну природу, він збагачує символічний універсум новими значеннями, але не визначає прямо поведінкові патерни. Відповідно слід повернутися до різних форм дегуманізації, зафіксованих вище, щоб з'ясувати їх вплив на межі дозволеної відплати ворогу.

Отже, щодо російської влади і російських військових спостерігається, як і слід було очікувати кричуща анімалістична дегуманізація, яка є реакцією на переживання екзистенційних загроз та легітимізує максимально агресивні дії щодо нападника, як її джерела. Відповідно в наративах поширеною є тема знищення противника однак її втілення виглядає в очах цивільних по різному. Варіанти допустимих дій коливаються від певним чином обмежених до зовсім радикальних. Зокрема в одному наративі бачимо спочатку узагальнення *«бажаю смерті ворогові»*, а потім уточнення - *«хотілося б, щоби взяли в полон і не вбивали тих, там 18-річних, 19-річних солдатів, яких сюди послали»* (чоловік, 31 рік, перша хвиля). Проте в іншому наративі про якісь пом'якшення не йдеться: *«Просто на палю всіх їх і вішати. І не більше»* (чоловік, 30 років, перша хвиля). Однак загалом легітимується переважно ідея знищення російських військових: *«Знищувати. За можливості брати в полон, але це не обов'язково»*(чоловік, 26 років, перша хвиля).

Стосовно влади продукується те саме бажання, проте, зважаючи на неможливість його реалізувати, їй бажають умовно «самознищитися»: *«У мене є пляшечка граппи захована, і яка буде відкоркована як тільки там впаде і вмре одна маленька людина»* (чоловік, 30 років, перша хвиля).

Водночас стосовно росіян зафіксовано риси механістичної дегуманізації, яка проте також відкрита та емоційно забарвлена, тобто набуває ознак кричущої. Така дегуманізація не легітимізує крайні форми поводження з ворогом однак зазвичай асоціюється з послабленням огиди до насилля та толерування насилля щодо інших. В цивільних респондентів здебільшого не спостерігається сліпого бажання «смерті» всьому цивільному населенню Росії, однак артикулюється бажання, щоб вони відчули те, що переживають українці. Найбільш поширеним варіантом ставлення до росіян є вимога спокутувати скоєне зло і нести відповідальність за скоєне: *«Вони мають платити і нести відповідальність всі, навіть якщо зміниться влада»* (жінка, 27 років, перша хвиля). Однак бути відповідальним не означає бути винним: *«Вони точно є співвідповідальними. Я, можливо, був би обережнішим з винними, як з судженням, яке однозначно наноситься»* (чоловік, 26 років, перша хвиля). Загалом відповідальність росіян пов'язується з опосередкованими впливами - санкціями, економічними втратами, можливим поширенням війни на російські території, однак не мислиться в категоріях прямої відповідальності самого населення: *«Вони зараз несуть відповідальність через всі ці санкції. Потім будуть нести все більше, коли все завершиться. Залежно від того, як все закінчиться, але скоріше за все відповідальності буде ще більше»* (чоловік, 18 років, перша хвиля).

Загалом можна припустити, що дегуманізація ворогів у сприйнятті цивільних на момент проведення дослідження не мала значного впливу на невинуватну легітимацію насильства, що можливо пов'язується з особливостями розмежування власної ідентичності від образів ворогів.

3.4. Особливі риси образу ворога у групи військових

Особливості сприйняття війни

Загалом, якщо говорити про сприйняття війни, то в наративах військових виокремлюється декілька рівнів. У ціннісній площині війна постає як боротьба за справедливість, відстоювання власної землі, незалежності; у площині нормативній сприймається як обов'язок і необхідність, як боротьба за виживання; у професійному контексті війну розглядають як буденну роботу; в емоційному сприймають через страждання, втрати, біль, страх, смерті, жах, бруд.

Образ ворога, який сформувався під час повномасштабного вторгнення, віддзеркалює насамперед зміни, які відбулися в характері бойових дій при переході від гібридної до повномасштабної війни. Йдеться про зовсім інший масштаб зіткнень (*«Тоді ж не було такої інтенсивності... артилерійських обстрілів, дронів»*), про технології, які використовувались (*«З усіх приладів у нас там були якісь біноклі, монокуляри, карточка вогню намальована на бумажці»*), про швидкість та дозвіл на певні дії, які стримувалися Мінськими угодами (*«З точки зору законодавчого поля, багато всього було якби не зовсім законно... Зараз все набагато проще»*).

Водночас сам перехід до нового етапу війни був в певному сенсі неочікуваним навіть для частини військових, бо це *«якась маячня, якщо розбиратись з суто військової точки зору»* (чоловік, військовий, 30 років, доброволець, повномасштабний етап). Однак ті воїни, для кого це не перша кампанія, які мали досвід служби, здебільшого добровольці – вони перед 2022 роком очікували, що буде ескалація. Готувалися до неї і частина тих, хто не воював раніше, однак зважав на повідомлення про

зростання напруги і робив відповідні кроки: записувався в ТРО, готував тривожні валізи, мав план дій на момент вторгнення тощо.

Перш ніж перейти до аналізу образу ворога, який склався у військових, слід зазначити, що він віддзеркалює не тільки усвідомлення, а й безпосереднє переживання війни. Навіть саме сприйняття війни як царини страждань і смерті не одразу виникає у її безпосередніх учасників. Воно приходить лише через власний досвід переживання втрат: *«Я був контрактником, я саме перше думав про це, як про роботу... для того, щоб гарно жити, побільше заробити, щоб купити собі квартиру, машину, всі зручності. Якщо бачив якісь моменти, ну, начнемо з смертей, наприклад, то, ну, для мене це не було щось таке геть погане, бо, це робота, так, якби така. У кожного є своя робота, у мене така робота, так що отак. А от коли загинув саме племінник, тоді вже...»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС).

Відповідно, образ ворога спирається на емоційне підґрунтя, яке формується на тлі бойових дій у їх безпосередніх учасників. Дослідження виявило тут суперечливу тенденцію: наявність сильних негативних емоцій супроводжується спробами їх заперечити, або намаганням від них звільнитися. Респонденти намагаються блокувати негативні почуття, оскільки вони заважають військовій роботі: *«Намагаюся дуже давно не відчувати якихось емоцій до ворога, тому що це може заважати роботі»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). Частково це відбувається завдяки власним зусиллям: *«Десь, може на початку вторгнення, були емоції після Бучі, після Гостомеля. Але я зрозумів, що воно мене з'їдає зсередини. І я якось просто дистанціювався. Ворог для мене це задача. Треба виконати»* (чоловік, військовий, 40 років, третій етап). Однак такий процес зниження емоційної напруги є загальним наслідком рутинізації воєнних дій: *«Перші півроку приблизно, по масштабному вторгненні, у нас була якась агресія до будь-якого руського*

там, полоненого. Його хотілося прямо, чесно кажучи, четвертувати, і як можна жорстокіше. Але потім ми стали помічати, що агресія, кудись вона пропадає – і залишаються лише обов'язки» (чоловік, військовий, 30 років, третій етап).

Крайньою формою емоційного дистанціювання є спроба взагалі винести ворога «за дужки» емоційного сприйняття, коли респонденти переходять від стану «*відчуваю людську ненависть*» (чоловік, військовий, 60 років, третій етап) до стану «*останнім часом я до них більш якось, як до чогось неживого відношуся, як якась даність, з якою допоки я вимушен співіснувати*» (чоловік, військовий, 30 років, третій етап).

Ще однією зафіксованою тенденцією є витіснення переживань як надто травмуючих, проте в наративах реальний емоційний фон потроху відкривається: «*Після повномасштабки перестав відчувати будь-які емоції. Тобто, я не відчуваю злості, чи якогось обурення, чи ще щось. Ну... Ну, якось, може, навіть злість є. Десь всередині. Але так, щоб... Прямо... Не знаю*» (чоловік, військовий, 26 років, третій етап).

Водночас частині військових негативні емоції навпаки потрібні, оскільки вони мобілізують силу спротиву: «*Емоції, крім якогось гніву, напевно немає, тому що ми всі тут далі продовжуємо, напевно, триматися на якомусь бажанні помсти*» (жінка, військова, 22 роки, третій етап). Як правило, у наративах згадують про три стеничні негативні емоції, які за класифікацією Ізарда належать до базових – гнів, відразу та зневагу [Izard, 1991]. Власне у наративах вони поєднуються в комплексному емоційному переживанні ненависті («*я їх ненавиджу, це всі емоції*»; «*викликають в мене тільки ненависть, і неповагу, і всі інші погані емоції*»; «*ненависть якусь, більш мабуть це брезгливість*»). Це досить важливо для визначення ядра образу ворога, який формується у військових, оскільки, як показують останні дослідження, почуття

ненависті є доволі тісно пов'язаним не лише з емоційними переживаннями, але й із моральними переконаннями [Pretus et al., 2023].

Особливості сприйняття ворогів

Диференціації можливих ворогів військовими переважно досить чітка. Загальна орієнтація цієї професійної групи на необхідність безумовного виконання наказу, накладає відбиток і на визначення ворогів. Отже вороги – це *«ті, хто віддали злочинний наказ, ті, що виконують злочинний наказ, і ті, хто підтримав того, хто віддав цей наказ»* (жінка, військова, 22 роки, третій етап). Тобто йдеться про владу, військо і населення країни-агресора, яке переважно розглядається як неподільна цілісність: *«Оці розмови про є хороше рускі, є і плохі рускі., мене це за великим рахунком не цікавить. На сьогоднішній день я вважаю ворогами всіх громадян Російської Федерації. Без виключення»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). При цьому сприйняття населенням Росії як ворогів не завжди артикулюється прямо одразу, але внутрішньо присутнє. Зокрема респондент, розмірковуючи про те, кого б він зарахував до ворогів України, зазначив: *«Я би сфокусувався на тому, що наш ворог і наш противник – це Збройні Сили Російської Федерації»* (чоловік, військовий, 33 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). Проте, коли його попросили підібрати три слова для опису саме російських громадян, першим він назвав слово «ворог».

Зважаючи на безпосередню дотичність до бойових дій, сприйняття війни її безпосередніми учасниками є досить загостреним. На відміну від групи цивільних, у відповідях військових часто звучить внутрішній ворог: *«Це ті, які сиділи і чекали їх тут. Ті, хто зробив диверсії в перші дні тут. Жили, мабуть, і живуть серед нас, за руку здороваються, посміхаються, а потім якось в кімнаті, скажімо умовно, роблять свої темні справи. Такі люди, я думаю, що це страшний ворог, той, який всередині, поміж нас».* (чоловік, військовий, 48 років, третій етап). З'являється навіть поняття

«потенційний ворог», той, хто не допомагає боронити країну: *«Всі, хто не допомагають в такій ситуації, коли є вибір між робити, або допомагати, або не допомагати»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап). Оскільки суть роботи військових у знешкодженні ворога, це настановлення переноситься і на внутрішню ситуацію: *«Наші люди, вони нам не вороги. Ну, є серед них ворог. Осуджати його, не осуджати там. Нам просто треба виявити його»* (чоловік, військовий, 43 роки, третій етап).

Для відтворення образів ворога, які склалися у військових щодо російської влади, населення та збройних сил, респондентів просили навести по 3 головні ознаки, які, на їхню думку, характеризують кожную з цих груп. Надалі аналізувалися коментарі, в яких респонденти розкривали причини таких означень.

Російська влада.

Розглянемо спочатку те, як військові сприймають російську владу. Загалом респондентами було спродуковано 65 означень (див. додаток Е), які надалі сегментувалися з опорою на те, як у наративах розкривався смисл цих означень. У цілому образ російської влади постає як уособлення «абсолютного зла». В його основі ознаки режиму як тоталітарного, олігархічного та корумпованого. Основними його прагненнями є алчність та бажання ствердити власну велич. В якості головних інструментів досягнення бажаного виступають агресивність та жорстокість, які нічим не стримуються внаслідок повної аморальності самої влади та її безнаказаності, що породжує відчуття вседозволеності. У підсумку, в сучасному цивілізованому світі виникає утворення, яке респонденти позначали як орду чи варварство: *«Варвари, які заточені тільки на війну, беруть найліпше, поглинають чужу культуру, чужі надбання, всі здобутки території і нації, і унічтожжають цю націю. Вони змушують її повністю асимілюватися і роблять їх такими ж, як вони»* (жінка,

військова, 48 років, третій етап). Ядро образу російської влади в уявленнях військових належить аморальності, ознаки якої складають більше половині загального переліку характеристик. Найчастіше згадувалося лицемірство російської влади, її нехтування будь-якими нормами, заперечення гуманності, здатність заради наживи піти на все. Згруповані характеристики аморальності представлені на рисунку 3.4.1.

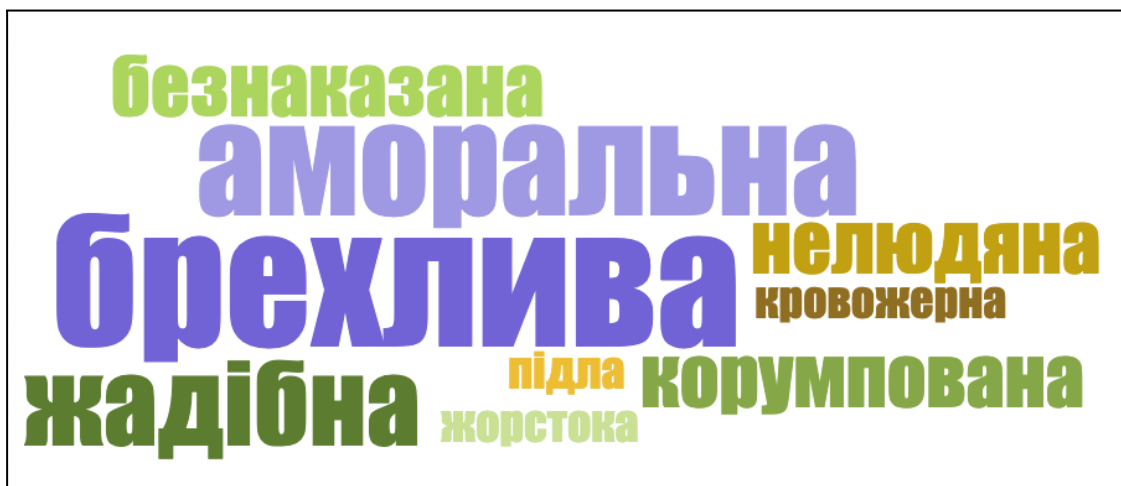

Рис. 3.4.1. Ядро образу російської влади в уявленнях військових

На периферії образу залишилися характеристики, які «знижують» градус протистояння надто сильному противнику. З цією метою акцентується «дикість» такого утворення в сучасному світі: *«Цирк, ніби зброд, типу, представників того дикого населення, яке там проживає»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап). У цьому ж контексті робиться висновок про внутрішню слабкість російської влади: *«Не життєздатна, все-таки дуже багато проблем дуже багато буде лінії напруженості»* (чоловік, військовий, 55 років, третій етап).

Способом зменшити рівень загрози, що йде від ворога, є його дегуманізація. Вона застосовується респондентами шляхом заперечення людяності російської влади через прямі згадки, що це «не люди», «тварі», «пліснява» – а це є крайніми проявами анімалістичної дегуманізації.

Російське населення.

Ставлення до російського населення не надто емоційно забарвлене, усі респонденти описують його як негативне, але не завжди можуть конкретизувати. Залежно від того, яким було ставлення до росіян на початку повномасштабного вторгнення, відбувається перехід або від байдужості до відторгнення (відрази, презирства, зневаги), або від відсторонення до ненависті: *«Було таке, знаєте, бризгливе відторгнення, то зараз це люта ненависть»* (чоловік, військовий, 60 років, третій етап). Однак загальний тренд на поступове зменшення градусу переживань у військових зберігається: *«Спочатку була ненависть до Росії, типу, злість. А зараз до них просто таке холодне ставлення лишилося... як безпосередньо просто до ворога»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап).

Всього було отримано 51 характеристику російського населення, і сегментація спиралася на розкриття смислів цих ознак респондентами в наративах. Виявилось, що якщо образ російської влади в сприйнятті військових узагальнює «абсолютне зло», то образ населення уособлює «тотальну підкореність». Ключова ознака цього образу – повна відсутність суб'єктності в будь-яких її проявах. Ці громадяни позбавлені ідентичності (*«не знають, хто вони, куди вони йдуть і що вони хочуть»*), неспроможні мати власну думку (*«в інформаційному плані, вони зомбі»*), їхні потреби максимально примітивні (*«шлуночки на ніжках, дивляться тільки за те, щоб їм хватило грошей на покурити, побухати»*), їх влаштовує, що за них хтось все вирішує (*«миряться зі всім, що скаже цар»*). Водночас цей образ не розповсюджується на всіх росіян – респонденти зазначали в інтерв'ю, що не можна дати однозначну оцінку такій численній групі людей. Як зауважив один з військових: *«Я розумію, що серед росіян є купа адекватних людей, які не сприймають цю війну, які не мають якихось негативних емоцій до українців, не мають зверхності і так далі. Я*

розумію, що вони є. Але я розумію, що основою тої політичної системи є типовий росіянин, безвідповідальний інфантіл, який, власне, безвільний, без честі і совісті» (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). Ця типовість образу часто підкреслювалася в наративах через характеристику росіян як «маси», «сірої маси», «маси в полосатих робах», яка живе в величезному концтаборі.

Як бачимо, ядро образу росіян в уявленнях військових підкреслює їх сприйняття як максимально залежних від зовнішніх впливів, нездатних до самостійних дій та рішень, пасивних, впевнених, що вони не здатні нічого змінити, а отже краще прийняти те, що є (див. рис. 3.4.2).

Рис. 3.4.2. Ядро образу російського населення в уявленнях військових

На периферії цього образу знаходяться ознаки аморальності, які були центральними при описі влади. Хоча сам набір характеристик не надто відрізняється, росіян бачать лицемірними, заздрісними, алчними, безпринципними, однак трапляються ці ознаки в наративах епізодично і лише доповнюють картину аморфності населення, яке «все впитує в себе як ота губка і намагається адаптуватися до тих умов, які диктує влада» (жінка, військова, 22 роки, третій етап).

Щодо дегуманізації, яку можна спостерігати у ставленні до російського народу, то вона переважає в механістичній формі. Покірна маса населення порівнюється зі стадом, вівцями, баранами, що констатує відсутність агентності.

Російські солдати.

Як ми вже бачили вище, військові намагаються контролювати свої емоції щодо ворога. Дані нашого дослідження розкривають ці переживання зсередини, показують, як змінюється емоційна палітра ставлення до ворогів. І картина ця виявляється досить відмінною від тієї, яку можна побачити в кількісному опитуванні. Зокрема в опитуванні військовослужбовців у 2022 році [Холох та ін., 2023, с. 172-196], одним із завдань було з'ясувати сформованість емоційного компоненту уявлень про ворога. Респондентам було запропоновано відповісти на пряме запитання: *«Коли мова йде про військовослужбовців російської армії, наскільки Ви відчуваєте нижче наведені почуття та емоції?»*. До закритого переліку було включено такі почуття: недовіра, злість, агресивність, осуд, жага помсти, неповага, ненависть, лють, байдужість та страх. Виявилось, що найменше респонденти фіксували в себе відчуття байдужості (39%) та страху (15%). Натомість зазначили, що відчують решту почуттів з наведеного списку 80-90% опитаних.

Однак якщо звернутися до наративів, можна побачити, що навіть сам перелік пропонованих емоцій є неповним. Для прикладу, серед емоційних реакцій, які зазначаються в наративах, є і почуття відрази (*«мені противно їх бачити»*), і почуття поваги (*«я їх поважаю, як сильного противника»*).

Також не надто надійною є оцінка поширеності певних почуттів. Так, якщо в анкеті респонденти почуття страху відмічають нечасто, оскільки орієнтовані на соціально бажані відповіді, то в наративі це

відчуття продукується спонтанно: *«Страшно часто. Пряма дуже стрімко»* (чоловік, військовий, 28 років, третій етап).

Доволі тонкі моменти пов'язані і з особливостями переживань найбільш поширених і дійсно релевантних емоцій. Зокрема ненависть може свідомо стримуватися, щоб не заважати роботі: *«Десь дуже глибоко в душі є така дуже сильна ненависть. Але вона не має ніякого впливу на якісь вчинки»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). З іншого боку, саме під час роботи вона може бути надзвичайно потрібна: *«Коли ти особливо в військовому бою, ти ще може в момент відчуваєш якісь такі активні, сильні емоції. А так, ти просто робиш свою роботу. А щоб там їх ненавиділи. Ні, це не про те»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС).

Буденність тривалої війни знижує загальний накал емоцій і підсилює когнітивні складові в сприйнятті ворога: *«Такого, щоб емоційного якогось, типу, от, я сижу собі, типу, ааа, військові там, типу, росіяни, всьо, я їх ненавиджу. Нема такого загалі. Просто, типу, розум»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап).

Отже, образ ворога, який фіксується в наративах військових, не є результатом загострених переживань моменту. Він ґрунтується на досить тривалому досвіді воювання, яке стало роботою. Проте визначення характерних ознак образу російських вояків виявилось чи не найскладнішим завданням для військових.

Мірою наближення образу будь-якого «іншого» до реального досвіду, процес конструювання ускладнюється, адже крім загальних стереотипів, якими люди зазвичай користуються для оформлення власних уявлень, стає необхідним вписати в цей образ і ті особливості, які спостерігаються фактично. І дійсно, назвати хоча б одну характеристику, яка б, на думку респондента, була притаманна усім російським солдатам, одразу змогла лише третина інформантів. Ще третина взагалі не змогли

дати жодного визначення або обмежилися нецензурними висловами. Решта починала з того, що зазначала необхідність диференціювати різні групи російських військових, які суттєво відрізняються одна від одної. Причому така диференціація здійснювалась на різних засадах. Найчастіше поділ здійснювався по шкалі кадрові військові – мобілізовані: *«Є професійні військові, є ті, хто просто мобілізовані, і вони це категорично різні люди»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). Перші – підковані, кмітливі, організовані; другі – не розуміють подій навколо, роблять, що скажуть, недолугі. Крім цього поділу, який здійснювався на порівнянні професійної підготовки, для розрізнення груп респонденти зверталися до різної мотивації учасників. Тут протиставлення відбувалося по шкалі ідейні (імперці) – випадкові (потрапили під мобілізацію або вирішили поправити фінансове становище). Перші *«завзяті»*, вмотивовані бажанням довести велич росії та прагнуть знищити українців, другі ж – *«здаються за першої нагоди, взагалі, ми не будемо стріляти, лише випадками стріляли»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС). Військові також створювали досить яскраві «портрети» тих, з ким безпосередньо зустрічалися на полі бою: *«Десантники – тупі, бадьорі. Буряти – алкоголіки, які вправно їздять на танках і не відступають. Вмирають і не відступають... Регуляри найбільш були вишколені. Ну, теж відморозки по-своєму. Тому що, ну, це ж ні честі, ні совісті. Ти кадровий військовий, якісь мають бути принципи»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС).

Виявилося, що у кінцевому підсумку характеристики різних груп зводяться до оцінки їх дій в контексті моральності: *«Вони без обмежень, вижигати, вирізати, зробити що завгодно, ну, типу, питань нема. Нема принципів ніяких, типу немає честості, немає правил»* (чоловік, військовий, 28 років, третій етап). Причому це стосується і великої маси

мобілізованих, які готові виконати будь-які накази: *«Просто йому в руки зброю дали і сказали, у тебе зараз така задача. Ну вчора в тебе була задача там ходити нафту видобувати, а сьогодні у тебе задача, от тобі дали палку в руки, біжи стрілай»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап).

Всього було отримано 33 характеристики російських військових, які були спродуковані спонтанно щодо групи військових загалом або додані респондентами після співставлення різних груп, як спільні для них усіх.

Ядро образу дуже щільне і концентрується навколо характеристики аморальності як не людяності. На відміну від ядра образу влади, тут відсутня лінія брехливості, досить побіжно згадана жадібність, однак акцентована жорстокість (див. рис. 3.4.3).

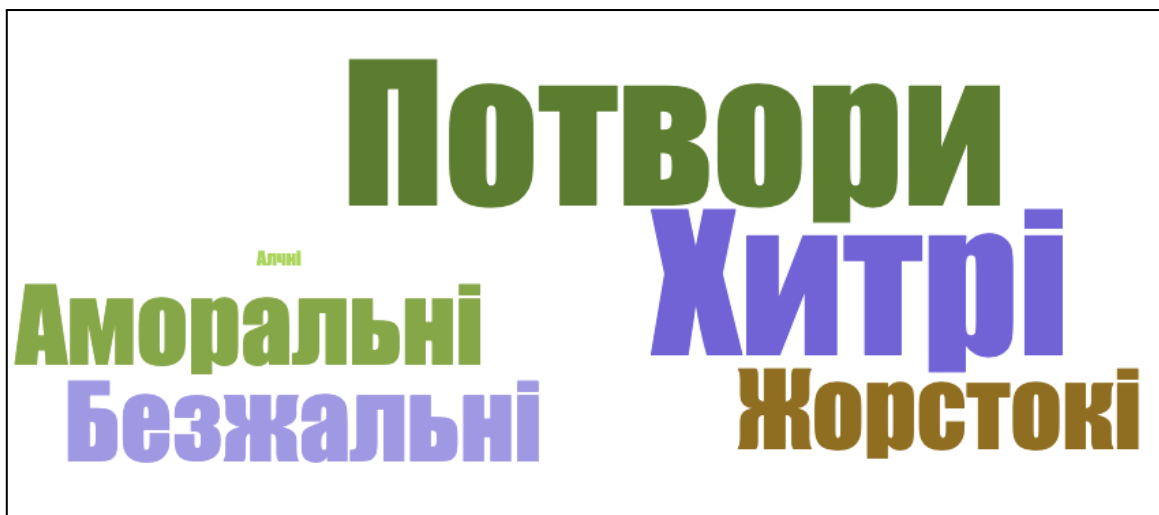

Рис. 3.4.3. Ядро образу російських вояків в уявленнях військових

Водночас на периферії залишився дуже важливий для військових аспект професіоналізму. Можливо, це пов'язано з тим, що образ ворога взагалі дуже динамічний і змінювався у військових під час кампанії. На початку був поширений образ, словами респондентів, «байрактарщини», який формувався на основі меседжів, що транслиювалися в медіа і представляли російських солдатів як поганих вояків. Проте згодом військові на власному досвіді мали скорегувати цей стереотип. Як

зазначив один з респондентів: *«Ну, на початку я був теж, є грішок, прихильником байрактарищини. Типу: українці – все, the best, красавці, а москалі – це все бомжі, які не вміють воювати»*. Проте згодом його остаточна характеристика російських зовсім змінилася: *«Загарбник в класичному сенсі. І то навіть не в класичному, оскільки ті жахіття, які вони творили, навіть не до військових, а до мирного населення, це просто під трибунал має даватися»* (чоловік, військовий, 29 років, третій етап). Зрештою, наразі сформований образ «аморального професіонала» – сильного, потужного, важкого супротивника, для якого немає ніяких правил людяності.

Щодо дегуманізації, то у військових вона частіше спостерігається у формі механістичної, коли солдат сприймається як мішень, знищення якої є важкою щоденною роботою. Однак має місце і анімалістична дегуманізація. Як зазначив один з респондентів, підбираючи слово, яке б описало російських солдат: *«Ну, я слово не підберу, але... Для мене вони, як тварини. В плані їхньої поведінки, тому, як вони живуть, тому, як вони поводяться з населенням. Ну, типу, оце сама Буча. Тобто вони подібні, не всі, можливо, зрозуміло, але до тварин»* (чоловік, військовий, 26 років, третій етап).

Загалом, якщо порівнювати образи ворога, виокремлені на основі аналізу наративів військових, з тими, які отримані при аналізі наративів цивільних, можна побачити, що їхні ключові ознаки співпадають. В образах ворога, створених військовими відтворюються ті ж консенсусні, та стійкі характеристики, які були виокремлені у цивільних. Так само виглядають і системоутворюючі компоненти ядра загального образу ворога, в якому аморальність поєднується з жорстокістю.

Проте саме цей збіг не можна було передбачити заздалегідь, зважаючи на суттєву відмінність позицій, з яких дивляться на ворога військові та цивільне населення. Цивільні переважно не мають з ворогом

безпосереднього контакту, їх досвід переживання війни радикально відрізняється від досвіду військових, які бачать ворога на межі зіткнення і вступають з ним в реальне протиборство. Отже можна було очікувати і відмінності сконструйованих уявлень. Проте отримані результати дають підстави зробити висновок про те, що виокремлені ознаки ядра образу ворога не залежать від того, з якої саме позиції респонденти його бачать та оцінюють, що саме по собі є гарним підтвердженням висновку про загальний характер процесу реіфікації, зважаючи на те, що наративи цивільних та військових аналізувались незалежно і без прив'язки до будь-яких заздалегідь заготовлених схем.

3.5. Диференціація образу «Ми» та образу «Вони-вороги»

Вище ми розглянули образ ворога як складову легітимізуючої ідеології, яка допомагає мобілізувати суспільство для воєнних дій і «нормалізувати» насилля стосовно ворога. тепер нашим завданням буде розглянути його як інтерпретаційну рамку, яка задає колективну ідентичність. Для розглянемо як він пов'язаний з відчуттям «Ми».

Спільне та відмінне в українців та росіян. Образ ворога, який оформлюється у позначення противника через концепт «Вони», безпосередньо пов'язаний з ідентичністю «Ми». Через опис його характеристик вибудовуються так звані межі, які показують, чому ворог відмінний від нас і чому проти нього треба боротися так чи інакше.

Для того, щоб визначити де саме проходять такі межі під час інтерв'ю респондентів просили визначити, що, на їхню думку, є спільним, а що відмінним між українцями та росіянами як народами та Росією і Україною як державами. Причому в наративах прямо зазначалось, що цей образ будується «від противного»: *«Виходить трохи такий дуалізм між тим (чого) у них нема - в нас є»* (жінка, 25 років, цивільна, друга хвиля).

У порівняннях одразу акцентувалась ідея радикального протиставлення «Ми» та «Вони»: *«Це настільки різні народи, що навіть не знаю, звідки почать... Саме ця війна показує наскільки ми різні... Ну, все різне. Абсолютно!»* (жінка 40 років, цивільна, друга хвиля).

Протиставлення зафіксовано по всіх системоутворювальних компонентах ядра загального образу ворога. Зокрема:

- на відміну від некритичних росіян, українці *«здатні до критичного мислення і здорового сприйняття своїх можливостей... мають прагнення до розвитку..., здатні переборювати себе, змінювати ставлення до того чи іншого питання»* (жінка, 35-43, друга хвиля);
- українці дивляться у майбутнє і не обмежені лише сьогоdnішнім днем: *«Нам цікаво, де і як ми живемо. І що буде далі. Їх не гребе, що буде далі. Бо їм і так погано зараз. Ну, далі буде гірше»* (жінка 26 років, друга хвиля).
- на противагу пасивності росіян, українці здатні діяти самостійно і брати на себе відповідальність: *«В нас є така внутрішня готовність, в разі чого, брати відповідальність на себе, і вчиняти якісь альтернативні дії крім, крім тих, що пропонує якийсь офіційний курс»* (жінка, 40, друга хвиля);
- українці небайдужі і готові боронити свої цінності: *«Якби почалася війна і українці всі такі: “А, окая, приходьте!”, то це би було типу те, що зараз відбувається в Росії, де їм байдуже. Вони не виходять, бо їм страшно. А нам не було страшно»* (жінка, 25 років, друга хвиля);
- українці волелюбні і цінують свободу: *«Росіяни прихильники суворої ієрархії, треба щоб був цар і там всі решта підкоряються. В нас сам кожен собі сам собі голова. От це, мабуть, головне і ставлення до волі, до свободи, до того, хто*

як ухвалює рішення, хто як організує своє життя» (жінка, 40 років, друга хвиля).

- фундаментальною цінністю для українців є людяність: *«Наша культура і наше оце - людяність, повага до іншої людини, до її життєвого простору, до її прав - вона у нас фундаментальна, як у людей» (жінка 50+ років, друга хвиля).*

Головна межа між «Ми» та «Вони» пролягає в ціннісній площині. Наголос на при цьому робиться на людяності: *«Чим ми і відлічаємося від них? Тим, що ми не звірі» (чоловік, цивільний, 40 років, перша хвиля).* Саме ця людяність та цінності створюють межі допустимого навіть в умовах війни, навіть для ролі солдата: *«На фоні всіх тих понтів історичних, які там в Росії оточують військову сферу, «а, ми ж там потомки Суворова» і так далі. Мені здавалося, що це має створювати певний рівень моральний, нижче якого, ти ніколи не впадеш.. Ну окей, війна, брудна справа, але ну ти не будеш робити то, що вони роблять. Або як, який ти солдат. Тому кількість прожитих днів, вона дуже велика» (чоловік, військовий, 40 років, третій етап).*

Саме через такі культурні відмінності нам важко співіснувати: *«Ми різні культурно, відповідно, тому наше співіснування безконфліктне воно неприродне» (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап).* Варто звернути увагу, що такі відмінності загострились, а для декого оприявнились після початку війни. Саме етап після повномасштабного вторгнення та дії українців і росіян в цій війні показують, наскільки велика є різниця між «Ми» та «Вони». І чим довше триває ця війна, тим з кожним днем ця різниця поглиблюється: *«З кожним днем того спільного стає все менше» (чоловік, військовий, 26 років, третій етап).*

Намагання легітимізувати цю різницю між своєю та чужою групою можна прослідкувати у тому, які уявлення сформовані у респондентів щодо ставлення до полонених. Попри всю жорстокість російських

військових ставлення та наявну кричущу дегуманізацію до них визначається як раз межею між Ми» та «Вони». Зокрема не лише цивільні, а й військові вважають, що важливо брати їх в полон і поводитись з ними у відповідності з міжнародними конвенціями, щоб не перетворюватися на росіян: *«Ні в якому випадку їм не можна використовувати, використовувати ніякого насилля, взагалі ніякого. Тому що, ну, це буде погано відражатися на нас ,як на нашій українській, ну, нації. Навіть якщо над нашими пленними десь збиваються, ми не повинні повторяти. Тому що, ну, ми тоді не будемо, ми нічим не будемо краще...Якщо ми поступимо точно так само, ми будемо точно такими ж»* (чоловік, військовий, 40 років, третій етап).

Це протиставлення підкреслюється як необхідний елемент підготовки українського солдата. Зокрема один з респондентів, який працює заступником начальника школи базової загальної військової підготовки, так описує обговорення цієї теми з молодими солдатами: *«Я завжди казав, що парні, дивіться, ми не можемо робити так, як вони. Як тільки ми почнемо робити так, як вони, ну, тобто мститься, да, там, порушувати конвенції там, вбивати, розстрілювати там і так далі, так далі. Ми стаємо з ними на один шабель. Зрозумієте, ми не можемо... Ми тоді програємо війну»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап). Як бачимо, ціна питання досить висока – втрата людяності веде до поразки.

Варто зазначити, що на практиці прийняти таку позицію значно важче, ніж її декларувати. В одному з наративів респондент так описує свій досвід зустрічі Нового року: *«Я сижу в окопі, весь грязний, два тижні не мився, їм з землі наполовину з мишами там, ну, ділюся з мишами своєю їжею. А вони (полонені) сидять чистенькі, їм там Святий Миколаїв подарунки приносить Я розумію, що там Женевська конвенція є. Ну, трохи якось, мені здається, перегибають наші»* (чоловік, військовий, 50 років, третій етап). Однак попри весь емоційний негатив, дотримання

міжнародних норм вважається необхідним, причому головним при цьому є якраз гостре відчуття колективної ідентичності. Важливі не російські полонені, важливо повернути наших українських військових: *«От основна мотивація все-таки є дотримуватись цієї Женевської конвенції. Обмін. Тобто, всі ризикують життям, тримають їх і так далі суто заради обміну»* (чоловік, військовий, 30 років, третій етап).

Загалом слід розуміти, що саме протиставлення «Ми» та «Вони» розглядається тут у контексті подій війни. Відповідно, процес відмежування ґрунтується не просто на констатації відмінності певних рис. Важливо підтвердити існування власної ідентичності як абсолютно самодостатньої, яка постає не на базі протиставлення, а на принципово відмінному фундаменті. Досить чітко це прочитується в одному з наративів: *«Я не скажу, що ми аж зовсім антагоністи... Безумовно, відматюкаємося ми там російською в основному, взаємовпливи є. Але це ж в історичному плані дуже короткий шлях 30 років, коли ми жили в окремих державах, при тому, що не ізольовано, з їхнім втручанням постійним. Але наскільки ми стали різними за цей дуже короткий час історичний. Тобто, ми стали собою, вони залишились собою»* (чоловік, військовий, 52 роки, третій етап). Війна задала інтерпретаційну рамку, яка дозволяє не просто підкреслити ті чи інші ознаки колективної ідентичності, а надати їй самодостатності, допомогти українцям «стати собою».

3.6. Індивідуальні траєкторії змін соціальних уявлень про Росію та росіян: до, під час та після повномасштабного вторгнення

У наративах наскрізною темою проходила історія змін ставлення респондентів до Росії. Узагальнення отриманих даних дало можливість виокремити кілька сценаріїв трансформацій. Здебільшого до 2014 року до Росії було або дружнє, позитивне ставлення, або нейтральне чи

нейтральне з пересторогою/обережністю в бік негативного. Згадки про негативне ставлення були поодинокими і стосувалися конкретних тем, наприклад дій російської влади або зверхності росіян.

Можна виокремити два типових сценарії, які сформувалися ще до початку війни і потім змінювались після 2014 року.

1. Позитивне ставлення. До початку війни у 2014 році такі респонденти згадували, що справді вважали росіян братами, сусідами. Таке сприйняття зумовлювалось наявністю спільного минулого, спільного культурного, інформаційного простору, наявністю економічних інтересів (Росія країна, куди їздили заробляти), наявністю родинних зв'язків, зверненням до особистого досвіду, коли під час поїздок в Росію до респондентів нормально ставилися, незважаючи на якісь маркери українця (машинні номери, акцент тощо).

Після 2014 року ці респонденти часто не відчували війну або сприймали її як «локальний конфлікт»: *«Знаєш, вона (прим. війна після 2014) там десь далеко була, на Донбасі, і для нас не особливо щось змінилося. Ну хіба поїзди в Крим перестали ходити...Тобто це знаєш усе такий був локальний конфлікт, і не було такого прям, що...»*. При цьому респондент зазначає, що мав негативне ставлення до росіян: *«Ну, звісно, до всіх, хто розпалив цю війну: сепаратистів, росіян, російської влади в мене ніколи не було хороше особливо»*, і водночас каже: *«це ставлення, але ну воно, да, не так відчувалось»* (чоловік, цивільний, 32 роки, друга хвиля).

2. Нейтральне сприйняття, коли респонденти сприймали росіян просто як сусідів. При цьому могло співіснувати позитивне чи нейтральне ставлення до Росії, а до Путіна негативне ставлення чи засудження. Так наприклад, один з респондентів вказував, що до 2014 року було розуміння, що Росія та їхній режим – *«це не ок»* (чоловік, військовий, 33 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС), разом з тим, коли відбувалися

мітинги на Болотній площі (протестні мітинги 2011–2012 року в Росії) — *«була така емпатія і підтримка до того, щоб вони (прим. росіяни) теж скинули. Ми тут свої якісь протестні були, рухи там. Ми розуміли, що... ці люди борються, ну, проти одного і того ж, що ці люди, якби, про одне і те саме. Про якісь там демократичні цінності і свободу»* (чоловік, військовий, 33 роки, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС).

Ті, хто стверджували, що мали нейтральне з нахилом до негативного ставлення чи негативне, пояснювали це:

- історичними відносинами Росії та України, які вони знали/вивчали, чи їм розповідали про події, які торкнулися їхньої родини, зокрема респонденти згадували період СРСР і розкуркулення чи Голодомор;
- особистим досвідом, коли до них було зверхнє чи агресивне ставлення від росіян;
- діями Росії щодо свого населення чи щодо інших країн — наприклад, згадували про події в Чечні (перша чеченська війна 1994–1996, друга чеченська війна 1999–2009), російсько-грузинську війну (2008).

Зазвичай дізнавались про це через інформацію засобів ЗМІ і задумувались та змінювали поступово своє ставлення до Росії. При цьому все одно слухали російську музику, слухали блогерів, вели бізнес з Росією тощо).

Після подій 2014 року

З початком інтервенції Росії в Україну у 2014 році у частини респондентів ставлення починає змінюватися. Для частини респондентів початком погіршення ставлення стали події Революції Гідності, коли Росія втручалась чи висловлювала своє засудження подій Євромайдану, для частини це пов'язано з початком анексії Криму та військових дій в Донецьких та Луганських областях. Водночас це ставлення здебільшого стосувалось більше Росії як загального ворога, російської держави та

російської влади. Щодо ставлення до росіян, знову простежуються кілька варіантів відмови від негативного сприйняття.

1. Збереження нейтрального чи позитивного ставлення. Воно обґрунтовувалося тим, що існують різні росіяни, не всі підтримують війну та дії їхньої влади. Один з респондентів зазначав, що після 2014 року їздив до Росії по роботі і не відчув до себе жодного негативного ставлення зі сторони росіян:

«– Почалась війна. Я поїхав на нашій машині. Причому на львівських номерах. З тризубом. на стіклі. Якщо сказати в 2014 році, то я не скажу, що хтось погано до українців відносився. Ну, я приїхав, говорю, я з тризубом приїхав до Москви, Белгород, і назад Московська область там. І приїхав назад.

– Тобто ви не відчували якогось ворожого ставлення з туди?

– Ну, може десь в повітрі воно пахло трошки. Ну, ніхто цього не показував. Наоборот, були тоді ще, зупинялись, розмовляли, що з України. Ну, було. Це не секрет. Чого воно помінялось за вісім років, я не знаю»

(чоловік, військовий, 32 роки, третій етап).

Таке нейтральне чи позитивне ставлення до російського народу співіснувало з негативним ставленням до Росії та її влади. Наприклад, в одному з наративів бачимо впевненість в тому, що Янукович це зло і що за ним стоїть Росія, ідентифікацію себе як русофоба і водночас продовження до 2020 року ведення бізнесу з Росією. *«Я завжди був русофобом, але зараз я розумію, що моя русофобія була недостатньою... До 20-го року я вів бізнес, який працював у тому числі із Росією»* (чоловік, цивільний, 45-52 років, друга хвиля).

2. Дистанціювання від подій. Тобто були люди, які не знали чи відсторонено сприймали події війни з 2014 року чи навіть десь нейтрально ставилися до цього. Зокрема респондент, якому в 2014 було 17 років, згадує про цей період: *«Я взагалі нічого про це не знав. Чув, що*

Майдан, чув, що там люди, чув, що якісь вторгнення. Що там сталося, куди там сталося, хтось тут поїхав, вроді би воювати. Куди воювати, хто поїхав? Де той Крим взагалі? Я тоді нічого не знав. Типу, де там, що, який схід, типу... Ну, воюють, так воюють. І так жив, що, типу, нічого не думав про війну, ні про яку».

Мірою дорослішання у нього сформувалось уявлення щодо війни, що це *«фігня, типу, тому і після хрін така якась непонятна»*, заглиблюватися респондент не намагався, бо розумів, *«воювати не буду»*. Лише коли він підписав контракт на службу у 2017 році, причому його мотивація була в тому, щоб заробити кошти, він почав занурюватися більше в розуміння теми: *«Тоді я вже углублятися почав на рахунок цього»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап).

Інший респондент вважав, що Україна сама дала привід, щоб Росія вторглась: *«Вони дали самі повод, ну, Україна дала сама повод, і в тому числі, ну, це ж ті, які були у владі на той момент»* (чоловік, військовий, 40 років, третій етап).

Після початку повномасштабного вторгнення

Після 24 лютого 2022 року ситуація зі ставленням змінюється або в ще гіршу сторону у тих, в кого перед тим було негативне ставлення або ж з позитивного/нейтрального стає негативним. До уявлення про те, що Путін є ворогом, додається образ російського населення як ворога. До того ж, якщо раніше могли існувати думки, що там є *«хороші росіяни»*, після вторгнення та перших місяців війни це змінюється: *«На 360 градусів я розвернулася, тобто на 100% змінила. Я до лютого вірила, що то тупе керівництво, чесно вам кажу. На 100% змінила»* (жінка, цивільна, 52 роки, друга хвиля). Це простежується навіть в частини респондентів-військових, які вже мали бойовий досвід до 2022 року: *«Так, тоді була боротьба (прим. до лютого 2022 року), але тоді здавалося, що може там не всі*

такі тупі, ну, є найманці, є ті, хто, прагне заробити гроші. І їм байдуже, як заробляти, що робити. А потім (прим. після лютого 2022 року) це ось було справжнє обличчя такого сучасного зла. Тобто, ось вони показали, що вони майже всі такі є» (чоловік, військовий, 27 років, третій етап, мав досвід участі в АТО/ООС).

Як зазначив один з респондентів – спершу ворог був безликий, навіть не було одразу усвідомлення, що це з Росією війна у 2014 році, лише потім прийшло розуміння, що насправді ворог масштабніший: *«Вороже ставлення до Росії, вже воно більше з анексією Криму. Тому що то виглядало більше як відстоювання свого будинку. Але ти не знав ворога в цілому. Ти його намагався вигнати. Але насправді ворог то був набагато більший, масштабніший. Його до кінця не бачив. Тому я тоді так не сприймав, що це війна одразу з Росією. Хоча, очевидно було, що людям якось підсвідомо подобалось, що ми саме Путіна посилаємо, і Януковича, і паралельно Путіна. Це вже щось означало, що вони з однієї сім'ї, з однієї родини, значить їх треба вигнати. Але не було розуміння того, що це, ну окей, вони двоє, ну типу як особистості, як представники влади, але не було розуміння, що це з цілою країною така проблема, що Росія ціла така країна, Путін»* (чоловік, військовий, 27 років, третій етап).

Тобто, окрім зміни характеру бойових дій, масштабності, яка зачепила практично всіх так чи інакше, те, що росіяни не вийшли на протести, не протидіяли ніяк владі в тому, що відбувається, стало одним з чинників, що утвердило чи сформувало уявлення про російський народ як ворога. Також характер бойових дій, ураження росіянами цивільних об'єктів, військові злочини (які були й до 2022 року, проте стали ще більш масовими та водночас більше висвітлюються медіа) теж спричинило погіршення ставлення до всіх росіян.

Після закінчення війни.

Емоції та ставлення до образу ворога впливають на бачення майбутнього. Відповідно, в уявленнях респондентів трьох хвиль про те, якими будуть стосунки з Росією у майбутньому, також можна виокремити різні сценарії.

1. Дистанціювання і повне відмежування від Росії. Здебільшого згадувалось, що міжнародні стосунки можливі лише у вигляді репарацій зі сторони Росії, а зв'язків у інших сферах не буде: *«Дуже хочеться, щоби їх (прим. стосунків з Росією) не було. Бо про стосунки – це коли ти комунікуєш, а я не хочу, щоб ми з ними комунікували»* (чоловік, цивільний, 30 років, перша хвиля).

Також респонденти зазначають, що українці після війни ще довгий період будуть вважати росіян ворогами, зокрема через вчинки росіян в Україні та через те, що багато людей втратили чи ще можуть втратити своїх близьких. Деякі респонденти вказували, що українцям постійно потрібно бути обачними щодо Росії і сприймати її як ворога – інакше війна може знову повторитися, як це було в минулому; наприклад, навіть після Голодомору українці через певний час пробачили і мали прихильне до росіян: *«Я вважаю, що я до кінця свого життя не пробачу цього. Не пробачу навіть з дуже практичних думок та планів, щоб не допускати ніяких помилок в майбутньому»* (жінка, цивільна, 30 років, перша хвиля).

Частина інформантів відмічала, що важливо не лише на суспільному рівні пам'ятати про те, що Росія ворог, але й робити кроки на загальнодержавному рівні для цього, тобто враховувати цей аспект в політиці пам'яті. Тривалість збереження ставлення до Росії як ворога коливалася від 20 до 50–70 років. Деякі респонденти зазначали, що Росія це постійний ворог України, а значить, ворожість буде постійна.

Важливо зазначити – група військових вказувала, що особисто для них Росія буде ворогом назавжди: *«Скоріше за все, я буду батьком, там, і*

дідом, який буде своїм дітям і внукам говорити: «Запам'ятайте, діти: Росія – це погано. Росія – гній». І вони будуть там колись говорити: «А от дід у мене був, то він мені завжди говорив...» (чоловік, військовий, 33 роки, третій етап).

2. Можливість налагодження стосунків. Цей сценарій передбачає необхідність визнання росіянами їхньої відповідальності: *«примирення якесь можливе тільки через відповідальність. Коли від Росії зазвучить “Вибачте, ми гірко помилялися. Нам тут розповідали про нацистів, а виявляється в Маріуполі рандомно знищували, а нам про це всім не говорили”, і будуть посипати голову попелом, але поки таке не станеться, мені в принципі здається, що ніякої там нормалізації відносин бути не може» ** (чоловік, цивільний, 28 років, перша хвиля). До того, як це відбудеться, немає на чому ці стосунки будувати: *«Просто фізично не зрозуміло, як з ними в контакт якийсь входити і про що розмовляти взагалі, крім погоди, та й про погоду ще напевно ризиковано» ** (жінка, 42 роки, перша хвиля).

3. Відновлення стосунків у відносно недалекому майбутньому (до 20 років). Таке бачення ґрунтується на тому, що події та наслідки війни забудуться, і згодом контакти відновляться: *«Я думаю, має пройти там покоління два. напевно зможемо повернутися до нормальних відносин, як це було раніше, як це було до Криму, нормально спілкувалися, торгували, дружили, їздили один до одного в гості» ** (жінка, 31 рік, перша хвиля). Водночас риса українців швидко прощати і забувати викликає побоювання щодо такого розвитку подій, оскільки важливо, щоб не забулось те, що зробили росіяни: *«Тому що ми все-таки бачим, що всі злочини, всі війни, все прощається. Навіть якщо взяти модерну українську націю з 20-го століття, тобто: знищення УНР забулося, не знаю чи простилося, скажім так, минулося; знищення “розстріляного Відродження”; навіть такий варварський акт, як Голодомор... Це все якоесь з плином часу*

загладжувалось і саме по собі ставало історичною подією, а не чимось наповненим якимось емоціями. А просто якоюсь історичною подією з датою воно ставало через 70-80 років. Я дуже не хочу, щоб це було так само з цією війною» (чоловік, 21 рік, перша хвиля).

Отже, можна констатувати, що фактично за останні 10 років, починаючи з 2014 року, відбулася суттєва реконструкція ставлення до Росії, російської влади і російського населення, в результаті якої нейтрально-позитивне ставлення перетворилося на негативне. На сьогодні формування образу ворога проходить етап легітимації. Можна очікувати збереження негативного ставлення у повоєнний період. Відповідно, тоді в конструюванні образу ворога розпочнеться етап міфологізації. Одна наразі неможливо однозначно спрогнозувати перебіг змін образу ворога в процесі конструювання, оскільки процес легітимації, який триває досі, має контекстуальний характер, відповідно остаточно про сформованість образу ворога, який і буде надалі міфологізуватися, можна буде говорити лише по закінченню війни.

Висновки до розділу 3

Образ ворога змінюється на різних етапах війни. Під час гібридної фази його характеризує відсутність чіткого уособлення ворога в уявленнях населення. Попри теорію про міжгрупові конфлікти, дослідження виявило на цьому етапі центрацію образу ворога на постаті очільника Росії, при збереженні позитивного ставлення до росіян. Це зумовлювалось як специфікою гібридної фази війни, в якій нападник за допомогою інформаційних впливів намагається створити «розмитий» образ агресора, так і тим, що війна не відчувалась більшістю населення. Навіть у військових ставлення до ворога формувалося поступово.

Після вторгнення війна переходить у повномасштабну фазу, в ході якої для всього населення актуалізується проблема екзистенційних загроз.

Змінюється загальне сприйняття війни, переосмислюються уявлення про пацифізм та ставлення до вбивства та насилля. Суспільство консолідується, зміцнюється почуття національної ідентичності та солідарності, що впливає на конструювання образу «Ми» і водночас на формування образу ворога, як його протилежності.

З переходом від гібридної до повномасштабної війни образ ворога стає більш наповненим, чітким та диференційованим. Узагальнено ворогом вважається Росія і всі, хто приймає рішення, підтримує їх та виконує, тобто приходить зі зброєю на територію України. Згідно з цим, у якості окремих суб'єктів як вороги виділяється влада, населення та солдати Росії. Уявлення про коло можливих ворогів розширюється як в зовнішньому вимірі (до ворогів України зараховують союзників Росії), так і щодо наявності внутрішніх ворогів всередині України (особливо характерно для групи воєнних, однак збільшується і серед цивільних).

Ядром образу російської влади в соціальних уявленнях цивільного населення є відсутність людяності, підсилена егоцентричністю та готовністю перетнути будь-які «червоні лінії», закладені в нормах моралі та права. Ядро образу російського населення створюють характеристики його пасивності і безвольності, які віддзеркалюють образ насильницької і тоталітарної російської влади. Натомість моральний, а точніше аморальний образ російського населення за своїм змістом повністю збігається з характеристиками російської влади. Ядро образу російських військових структурно практично аналогічний ядру образу російського населення. В образі військових виокремлюються дві головні теми – агресивність і аморальність. Безсуб'єктність розглядається скоріше як загальна атрибутивна характеристика армії і зводиться до необхідності виконувати накази, що в поєднанні з аморальністю і жорстокістю влади, яка ці накази формує, фактично дозволяє російським військовим повністю ігнорувати норми людяності. Виявлені взаємозв'язки між образами

російської влади, російського населення і російських солдат, як ворогів України, дають підстави розглядати конструювання образів різних іпостасей ворога як єдиний процес, в ході якого формуються окремі, проте внутрішньо узгоджені ядерні конструкти для кожної з груп.

У групі військових сконструйовані образи ворогів мають певні відмінності від образів, сконструйованих цивільними, однак ключові ядрові характеристики зберігаються. В образі влади наголошується аморальність, нелюдяність, жорстокість, в образі російських громадян підкреслюється їхня повна безсуб'єктність. В образі російських солдат, на відміну від групи цивільних, військові не акцентують непрофесіоналізм, навпаки підкреслюється здатність противника до вдосконалення і важкість боротьби з ним. Загалом образ влади, сконструйований військовими, умовно уособлює «абсолютне зло», образ населення – «тотальну підкореність», образ російських солдат – «аморальний професіоналізм».

Загальна картина образу ворога, створена на основі аналізу даних, отриманих на трьох етапах дослідження, свідчить, що образи усіх іпостасей ворога – влади, військових та населення загалом, містять як ознаки їх небезпечності, так і свідчення їхніх вад. В узагальненому конструкті поєднуються уявлення про відсутність моральності, специфічний емоційний стан (жорстокість) та вади когнітивної складової (відсутність раціональності). Поєднання жорстокості разом з аморальністю є системоутворюючою ознакою для всіх груп ворога: влади, народу та солдат. Відповідно в ставленні до влади та російських військових переважає кричуща анімалістична дегуманізація, російське населення дегуманізується переважно у механістичній формі.

Ядром спільного концепту ворога є його уособлення як «нелюда». Можна очікувати, що саме навколо цього буде здійснюватися соціальне конструювання образу на етапі створення відповідного міфу після завершення війни.

Наразі образ ворога України у війні ще не сформований остаточно, зокрема це стосується образу російських військових, конструювання якого перебуває у сильній залежності від зовнішніх подій. Разом із тим, загальні ознаки конструкту вже реіфіковані.

Образ ворога пов'язаний з кристалізацією колективної ідентичності. Спостерігається радикальне розмежування «Ми» та «Вони» по лінії системоутворювальних ознак загального образу ворога. Українці характеризуються як здатні до критичного мислення, небайдужі та людяні на противагу росіянам, в образі яких містяться протилежні риси. Основна межа між росіянам та українцями пролягає по лінії гуманістичних цінностей. Важливість їхнього дотримання прослідковується у ставленні до полонених, що не лише декларується в групі цивільних, але й підтверджується на поведінковому рівні військовими навіть попри кричущу дегуманізацію до російських солдат.

Контекст війни актуалізує важливість утвердження власної самодостатньої ідентичності українців. Колективна ідентичність не віддзеркалює образ ворога, як це теоретично мало б витікати з теорії конфлікту, а відкриває через протиставлення йому власну сутність, яка має принципово інакшу природу ніж ідентичність ворога.

Конструювання образу ворога є динамічним процесом, який розгортається в часі і втілює зміну ставлення до Росії та росіян. Під впливом війни воно трансформувалося – за десять років – від нейтрально-позитивного до різко негативного. Сформований на цій основі у масовій свідомості образ ворога наразі проходить фазу легітимації – однак досі він не набув остаточно оформлення і може змінюватися під впливом подій війни.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано розв'язання наукової проблеми, яка полягає в суперечності між наявними теоретичними напрацюваннями щодо формування образу ворога в масовій свідомості, де процес конструювання розглядається як створення і трансляція таких образів ззовні, та процесом такого формування на індивідуальному рівні, який передбачає активне сприйняття та переробку людьми трансльованих ззовні образів, з урахуванням власного досвіду переживання війни.

Виявлено, що як класичні, так і сучасні соціологічні теорії воєн мають бути залучені для аналізу формування образу ворога в російсько-українській війні, яка належить до новітніх воєн. Класичні соціологічні теорії дозволяють зрозуміти сутнісні характеристики війни та виокремити основних суб'єктів, щодо яких формується образ ворога, оскільки в усіх типах війн перелік ключових акторів лишається незмінним: є ті, хто приймають рішення, ті, хто його підтримують, і ті, хто бере участь у бойових діях безпосередньо. Нові теорії воєн мають бути залучені при аналізі впливу на процес конструювання образу ворога характеристик сучасних воєн, таких як гібридність, асиметричність, специфіка інформаційних впливів тощо.

Визначено типологічні риси російсько-української війни, які впливають на формування образу ворога в масовій свідомості. Вони утворюють специфічну конфігурацію, де поєднані риси, притаманні як старим, так і новим війнам. На етапі гібридної війни характерними ознаками такої війни є:

- 1) зміни у традиційних військових засобах ведення війни (зростання гнучкості та адаптивності противника, використання різних засобів ведення військових дій із застосуванням регулярних, нерегулярних та кримінальних угруповань);

- 2) зміни у нетрадиційних методах ведення війни, які використовуються на рівні з активними бойовими діями (застосування м'якої сили, вплив на масову свідомість через дезінформацію, використання нових інформаційних технологій, штучного інтелекту, кібератак тощо).

Сукупна дія цих чинників створює невизначеність образу противника, проблеми доведення кінцевої відповідальності за скоєне через використання противником сучасних технологій. На етапі повномасштабного вторгнення актуалізуються ознаки асиметричної війни, зокрема протидія ресурсним перевагам сильнішого актора шляхом ціннісних переваг та кращої мобілізації слабшого актора, для якого війна є екзистенційним питанням. Відповідно, сильніший ворог застосовує такі підходи до ведення війни, як пряма атака та варварство, слабший проявляє більшу стійкість і здатність протистояти маніпулятивним впливам. Важливою особливістю російсько-української війни є те, що війна змінюється навіть впродовж самої війни, як з точки зору технологічного компонента, так і стосовно характеру інформаційних впливів.

Конкретизація цих загальних ознак в перебігу російсько-української війни зафіксована в таких формах: розмитість початку війни з анексією Криму і далі аж до повномасштабного вторгнення; використання Росією «тітушок» для картинки начебто масових проросійських протестів у Донецькій та Луганській областях; намагання Росії замаскувати ці виступи під сепаратистські рухи та громадянську війну; активізація ПСГО після повномасштабного вторгнення; намагання замаскувати ураження цивільних об'єктів як удари по військових цілях тощо. Усе це впливає на формування бажаного для нападника сприйняття подій як частиною українців, так і міжнародною спільнотою.

З'ясовано, що створення образу ворога є складовою легітимізуючої ідеології, яка закладає подолання нормативної огиди до насилля у людей

та уможлиблює насильство щодо противника. Цей процес є частиною соціального конструювання реальності. Створення образу ворога відбувається через процеси екстерналізації та об'єктивації, його реіфікація відбувається поетапно через проходження стадій неймінгу, легітимації, створення міфів, ритуалів та седиментації (поширення утвореного знання/міфу далі).

Підтверджено, що утворення нового знання в масовій свідомості впорядковується за допомогою вже наявних рамок. Зокрема при створенні образу ворога задіюються наявні історичні міфи чи стереотипи. У випадку коли з'являється нові знання/цінності, що мають відносно велику кількість своїх прихильників, відбувається утворення нових стереотипів та міфів, які наповнюють образ ворога новими смислами.

Виявлено зміни характеру образу ворога на різних етапах російсько-української війни. Під час гібридної війни образ ворога характеризується розмитістю, в якості конкретного суб'єкта, якого визначають ворогом, розглядають російське керівництво, зокрема президента Росії, росіяни здебільшого не сприймаються як вороги. Із початком широкомасштабного вторгнення відбувається кристалізація образу ворога, негативне ставлення поширюється на російських громадян, влада, народ та російські солдати постають як окремі вороги. Додатково у переліку ворогів з'являються союзники Росії та внутрішній ворог.

З'ясовано, що конструювання образу ворога відбувається комплексно, окремі ознаки образів влади, солдат та населення взаємопов'язані, ядерні конструкти для кожної з груп внутрішньо узгоджені і або перетинаються, або доповнюють одне одного. Так, до сталих характеристик ядра образу російської влади належать аморальність у поєднанні з егоцентричністю та жорстокістю, ядро образу населення утворюють аморальність, жорстокість та відсутність суб'єктності, ядром образу військових є агресивність та аморальність.

Визначено, що сконструйовані образи ворога легітимізують певні способи поводження з ним на базі того, яких форм набуває дегуманізація різних суб'єктів. Щодо російської влади і військових переважає кричуща анімалістична дегуманізація, що легітимізує радикальні способи, зокрема фізичне знищення ворога, а щодо російського населення – дегуманізація у механістичній формі, яка легітимізує вимогу визнання своєї відповідальності за скоєні злочини та готовність відшкодувати завдану шкоду.

Виявлено, що виокремлення ознак ядра образу ворога не залежить від того, з якої саме позиції респонденти його бачать та оцінюють, що підтверджується збігом ключових характеристик ядра образу російської влади, населення та солдат в уявленні цивільних та військових.

Створено узагальнений конструкт образу ворога в уявленні населення, в якому поєднуються такі ознаки: відсутність моральності, специфічний емоційний стан (жорстокість) та вади когнітивної складової (відсутність раціональності). Поєднання жорстокості та аморальності є системотворчою ознакою для всіх груп ворога: влади, народу та солдат. Ядром спільного концепту ворога є його уособлення як «нелюда». Цей конструкт утворює основу для формування нових стереотипів та міфів; можна очікувати, що саме навколо нього буде здійснюватися подальше соціальне конструювання образу на етапі створення відповідного міфу.

Визначено специфіку кристалізації колективної ідентичності в ході конструювання образів «ми» та «вони» через звернення до ознак образу ворога, яка конститується не через відмінності певних ознак, а через принципово іншу ціннісну природу порівняно з ідентичністю ворога.

З'ясовано, що конструювання образу ворога є динамічним процесом, наразі він продовжує формуватися, в ході розгортання війни деякі складові підтверджуються і стають усталеними елементами, а деякі переглядаються і уточнюються, зокрема це стосується образу російської армії. Однак

можна констатувати, що структура образу ворога оформлена і головні ключові ознаки підтверджені на основі консенсусу щодо змістових характеристик та стабільності їх продукування у двох хвилях дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вальденфельс, Б. (2002). *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого*. ППС, Київ.
2. Васильев, М. В. *Информационные войны Первой мировой. 1914–1918 гг.* Академия русской символики «Марс». URL: <https://www.simvolika.org/vv060.htm> (дата звернення: 31.05.2024).
3. Вовк, С., Курило, В., & Бадер, А. (2023). Збройне насилля та формування образу ворога в контексті російської агресії. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*, 2(68), 41-48. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2746/3207> (дата звернення: 31.05.2024).
4. Воронов, П. (1914). Заметки петроградского обывателя во время русско-немецкой войны. *Русская старина*, 11, 364-384.
5. Гнатюк, В. (2015). «Мова ворожнечі» в російсько-українській війні 2014–2015 років та національна самосвідомість українців. *Historical and cultural studies*, (2, Num. 1), 47-52. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hnatiuk_Viacheslav/Mova_vorozhnechi_v_rosiisko-ukrainskii_viini_2014_2015_rokiv_ta_natsionalna_samosvidomist_ukraintsiv/ (дата звернення: 31.05.2024).
6. Голик, М. М. (2014). Пропагандистська робота української преси Галичини періоду Першої світової війни. У *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26-28 червня 2014 р.* (с. 188-191).
7. Гриневич, Л. В. (2014). Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). У *Сторінки історії* (с. 47–64). НТУУ «КПІ». URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/18531> (дата звернення: 31.05.2024).
8. *Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії.* (2023, 16 березня). Cedos. URL: <https://cedos.org.ua/researches/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-u-krayini-dumky-perezhyvannya-diyi/>

<https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

9. Дембіцький, С., Злобіна, О., & Костенко, Н. (2022). *Українське суспільство в умовах війни* (Є. Головаха & С. Макеев, Ред.).

Інститут соціології НАН України.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainske_suspilstvo_v_umovakh_viiny_2022.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

10. *День Незалежності України: шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни. Опитування.* (2023, 23 серпня). Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.

URL:

<https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-na-tli-viiny>

(дата звернення: 31.05.2024).

11. *Динаміка ставлення населення до росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13-18 травня 2022 року.*

КМІС (Київський міжнародний інститут соціології).

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>

(дата звернення: 31.05.2024).

12. Дроздовська О.М. (2009). Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць* 39, 121-138.

URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_39_11.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

13. Жуленьова, О. (2022). Вплив війни на ціннісні пріоритети. У *Українське суспільство в умовах війни* (с. 326–337). Інститут соціології НАН України.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainske_suspilstvo_v_umovakh_viiny_2022.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

14. Завьялова, Ю. А. (2012). Образ врага в источниках советской пропаганды 1941-1942 гг. *Актуальные проблемы гуманитарных и*

естественных наук, 5, 282-284.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obraz-vraga-v-istochnikah-sovetskoy-propagandy-1941-1942-gg>

(дата звернення: 31.05.2024).

15. Іващенко, О. (2023). Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення РФ в Україну (2022–2023). *Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг*, 4.

16. Кермач, Р. (2017). Ставлення українців до Росії та росіян: динаміка та основні тенденції. У Гарань, О. (Ред.), *Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір*. (с. 199-220).

URL: <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/donbas.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

17. Кирилюк, О. (2020). Мовні засоби творення образу ворога в умовах інформаційної війни. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 187, 45-50.

URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1248788.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

18. Кирилюк, О. Л. (2020). Формування образу захисника в умовах інформаційної війни: лінгвокогнітивний аспект. *Львівський філологічний часопис*, 8, 90-96.

URL: <https://doi.org/10.32447/2663-340X-2020-8.14>

<https://journal.ldubgd.edu.ua/index.php/philology/article/view/1979/1895>

(дата звернення: 31.05.2024).

19. Королько, В., & Сусська, О. (2022). Соціопатерни війни: як медіапростір впливає на соціопсихологічні настрої суспільства. *Габітус*, (41), 47–52.

20. Коротич, К. В. (2016). Зооморфна метафора як засіб створення образу ворога в українській пресі 1941-1945 рр. *Studia Linguistica*, 9, 352–357.

URL: <https://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2018/11/2016-9-352-357-Коротич-К.В..pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

21. Котова, С. В. (2019). «Образ врага» в соціогуманітарному дискурсі Великої Британії, Німеччини та Росії періоду Першої світової війни (1914–1918) [дис. канд. іст. наук]. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotova_Sabina/Obraz_voroha_v_sotsiohumanitarnomu_dyskursi_Velykoi_Brytanii_Nimechchyny_ta_Rosii_periodu_Pershoi_sv.pdf?

(дата звернення: 31.05.2024).

22. Крупінська, Гр. (2013). Концепт «Іншого» у Брехтівській драмі «У нетрях міст». *Брехтівський часопис*, 3, 152-156.

URL: <http://eprints.zu.edu.ua/26693/1/Мальченко%20Страницы%20из%20Брехтівський%20часопис%203%202013-2.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

23. Кудринська, А., Лапан, Т., & Химович, О. (2022). Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс.

Науково-теоретичний альманах Грані, 25(5), 53-61.

URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1806/1774>

(дата звернення: 31.05.2024).

24. Куцик, Р., & Безпалько, Б. (2020). «Демонізація» ворога як прийом російської імперської пропаганди в роки Першої світової війни. *Київські історичні студії*, 1(10), 75–82.

URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.1.10>

(дата звернення: 31.05.2024).

25. Куцька, О. М. (2014). Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни. У *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26-28 червня 2014 р.* (с. 44-46).

26. Лапан, Т., Химович, О., & Черниш, Н. (2022). Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*, 3(82), 28–51.

27. Лапан, Т., & Химович, О. (2023). «Соціальний інстинкт» vs «національне самозбереження» як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 26(2), 25–30.

28. *Людям продають страхи – Георгій Почепцов про небезпеку російських серіалів і війну. Інтерв'ю. (2016, 27 квітня). Незалежний культурологічний часопис «І».*

URL: https://ji-magazine.lviv.ua/2016/Pochepcov_Lyudyam_prodayut_strahy.htm

(дата звернення: 31.05.2024).

29. Маєвський, О. О. (2013). Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. *Сторінки воєнної історії України*, 16, 207-217. Інститут історії України НАН України.

30. Маєвський, О. О. (2015). Образ німецького військовослужбовця у зображувальній пропагандистській продукції Радянського Союзу на території України. У *Друга світова війна і Україна: актуальні історико-правові проблеми* (с. 28–36). Нац. акад. внутр. справ. URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirnu_ki/2015/kryg_stil_IIwar.pdf#page=28

(дата звернення: 31.05.2024).

31. Макаренко, Н. (2019). Асиметричні війни як вид сучасних збройних конфліктів: соціогуманітарний аспект. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29faa065-2c4d-4673-bad3-d59181883594/content>

(дата звернення: 31.05.2024).

32. Мосієнко, О. (2014). Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 3, 29-32.

33. *Образ ворога: Як російський кінематограф розпалює ненависть до українців*. Інформаційно-аналітичний центр Євро Харків.

URL: <https://euro.kharkiv.ua/obraz-voroga-yak-rosijskyj-kinematograf-rozpalyuye-nenavyst-do-ukrayincziv/>

(дата звернення: 31.05.2024).

34. Олексієнко, С., & Андрощук, О. (2019). Психологічні особливості формування образу ворога як складової гібридної війни Російської Федерації проти України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2(13), 182–198.

35. *Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії* (2022, 31 березня). Cedos.

URL: <https://cedos.org.ua/researches/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi-analitychna-zapyska-z-pershymy-rezultatamy-doslidzhennya/>

(дата звернення: 31.05.2024).

36. Пикало, А. О. (2020). Питання про німецьку провину у філософії Карла Ясперса.

Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», 63, 26-33.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/article/view/16610/15902>

(дата звернення: 31.05.2024).

37. Пінкер, С. (2022). *Добрі янголи людської природи. Чому у світі панувало насильство і чи стало його менше*. Наш Формат, Київ.

38. Почепцов, Г. (2015). *Гібридна війна: інформаційна складова*. MS.DETECTOR.MEDIA.

URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/>

(дата звернення: 31.05.2024).

39. Почепцов, Г. (2021). *Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії*. Віват.

40. *Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. (2018, 18 січня)*. Офіційний вебпортал парламенту України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19/ed20180118#Text>

(дата звернення: 31.05.2024).

41. Резнік, О. (2022, 24 липня). *Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців*. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.

URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>

(дата звернення: 31.05.2024).

42. Руссо, Ж.-Ж. (2001). *Про суспільну угоду, або Принципи політичного права* (О. Хома, Пер.). Port-Royal, Київ.

(Оригінал опубліковано 1762 р.)

43. Рущенко, І. П. (2015). *Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога*. FOR Pavlenko O.H.

44. Рущенко І. П., Рущенко Ю. І. (2016). *Гібридна агресія та громадянський спротив у Харкові 2014 р.: уроки першої фази російсько-української війни*. *Український соціум*. Т. 3, № 58. С. 88–99.

URL:

<https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-3-58-2016/gibridna-agresija-ta-gromadjanskij-sprotiv-u-harkovi-2014-r-uroki-pershoi-fazi-rosijsko-ukrainskoi-vijni/>

(дата звернення: 08.05.2024).

45. Скороход, К. Л. (2022). Зміни ставлення до ворога в сучасних війнах: дегуманізація російських солдат у сприйнятті цивільного населення та військових України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 49, 26-36.

46. Скороход, К. Л. (2021). Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 4(52), 23–32.

URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248129](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248129)

(дата звернення: 31.05.2024).

47. Сорока, Ю. Г. (2012). *Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого*. ХНУ імені В. Н. Каразіна.

48. Соціологічна група «Рейтинг». (2022, 18 лютого). *Динаміка оцінки військової загрози (16-17 лютого 2022)*.

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ocenki_voennoy_ugroz_y_16-17_fevralya_2022_g.html

(дата звернення: 31.05.2024).

49. Соціологічна група «Рейтинг». (2022, 23 серпня). *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022)*.

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnnya_2022.html

(дата звернення: 31.05.2024).

50. Соціологічна група «Рейтинг». (2024, 13 березня). *Двадцять сьоме загальнонаціональне опитування «Образ ветеранів в українському суспільстві» (2-5 березня 2024 року)*.

URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_some_zagalnonacionaln_e_opituvanny_obraz_veteraniv_v_ukrainskomu_suspilstvi2-5_bereznnya_2024.html

(дата звернення: 31.05.2024).

51. Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, листопад 2021 року. Пресреліз.

КМІС (Київський міжнародний інститут соціології).

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1078&page=4>

(дата звернення: 31.05.2024).

52. Стегній О. Г. (2018). Масова свідомість. У І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] (Ред.) *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ. URL: <https://esu.com.ua/article-64263> (дата звернення: 31.05.2024).
53. Сунь-дзи. (2015). *Мистецтво війни*. Видавництво Старого Лева.
54. Сусська, О. (2023). Засоби та прийоми російської пропаганди: витоки й наслідки. *Габітус*, (52), 40–45.
55. Требін, М. П. (2015). Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, (34), 30-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2015_1148_34_6 (дата звернення: 31.05.2024).
56. Хобта, С. В. (2016). Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, 5(302). URL: http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1865/_vi_snik_lnu_imeni_tarasa_shevchenka_traven_2016.pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 31.05.2024).
57. Холох, О. І., Мараєв, В. Р., Топальський, В. Л. та ін. (2019). *Використання історичних знань в якості інструменту пропаганди у війнах і воєнних конфліктах*. ФОП Маслаков, Київ.
58. Холох, О. І., Топальський, В. Л., Скрябін, О. Л., Мараєв, В. Р., та ін. (2023). (В. М. Мороз, заг. ред.). *Формування «образу ворога» у війнах та воєнно-політичних конфліктах*. Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України.
59. *Хто винний у війні на Донбасі: думка українців*. Active Group. URL: <https://activegroup.com.ua/2021/07/08/xto-vinnij-u-vijni-na-donbasi-dumka-ukraynciv/> (дата звернення: 31.05.2024).
60. Черниш, Н. Й. (2022). Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум*, 4(83), 9-27.

URL: <https://doi.org/10.15407/socium2022.04.009>

(дата звернення: 31.05.2024).

61. *Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії.* (2022, 2 листопада). Cedos.

URL: <https://cedos.org.ua/researches/shist-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi/>

(дата звернення: 31.05.2024).

62. Ясперс, К. (б. д.). До питання німецької провини. Україна модерна.

URL: <https://uamoderna.com/images/archiv/28-2020/UM28Jaspers.pdf>

(дата звернення: 26.05.2024)

63. Abbott, D. (2010). *The Handbook of Fifth-Generation Warfare*. Nimble Books, Ann Arbor.

64. Abric, J. C. (1994a). Les représentations sociales: aspects théoriques.

In Abric, J. C. (Eds), *Pratiques sociales et representations*. PUF, Paris.

65. Aggestam, K., & Jönsson, C. (1997). (Un)ending conflict: Challenges in Post-War bargaining. *Millennium*, 26(3), 771-793.

66. Aho, J. A. (1994). *This thing of darkness: A sociology of the enemy*. University of Washington Press.

URL: <https://archive.org/details/thisthingofdarn00ahoj/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 31.05.2024).

67. Alexander, M. G., Brewer, M. B., & Hermann, R. K. (1999). Images and affect: A functional analysis of out-group stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(1), 78-93.

68. Alexander, M. G., Levin, S., & Henry, P. J. (2005). Image theory, social identity, and social dominance: Structural characteristics and individual motives underlying international images.

Political psychology, 26(1), 27-45.

URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2005.00408.x>

(дата звернення: 31.05.2024).

69. Almäng, J. (2019). War, vagueness and hybrid war. *Defence Studies*, 19(2), 189-204.

URL: <https://doi.org/10.1080/14702436.2019.1597631>

(дата звернення: 31.05.2024).

70. Ansell, C. K. (1997). Symbolic networks: The realignment of the French working class, 1887-1894.

American Journal of Sociology, 103(2), 359-390.

URL: <https://doi.org/10.1086/231211>

(дата звернення: 31.05.2024).

71. Apetroe, C. A. (2016). Hybrid Warfare: From «War During Peace» to «Neo-Imperialist Ambitions». The Case of Russia. *Online Journal Modelling the New Europe*, (21), 97-128.

URL: https://www.researchgate.net/publication/316509247_Hybrid_warfare_From_war_during_peace_to_neo-imperialist_ambitions_the_case_of_russia

(дата звернення: 31.05.2024).

72. Arendt, H. (2005). *Responsibility and Judgment*. Schocken.

73. Arreguin-Toft, I. (2005). *How the weak win wars: A theory of asymmetric conflict* (Vol. 99). Cambridge University Press.

74. Arreguín-Toft, I. (2012). Contemporary asymmetric conflict theory in historical perspective. *Terrorism and Political Violence*, 24(4), 635-657.

URL: <https://doi.org/10.1080/09546553.2012.700624>

(дата звернення: 31.05.2024).

75. Azad, T. M., Haider, M. W., & Sadiq, M. (2023). Understanding Gray zone warfare from multiple perspectives. *World Affairs*, 186(1), 81-104.

URL: <https://doi.org/10.1177/00438200221141101>

(дата звернення: 31.05.2024).

76. Azar, E. (1990). *The Management of Protracted Social Conflict: theory and cases*. Dartmouth, Hampshire.

77. Balan, S. C. (2016). Hybrid War-Old, But New (What Is New And What Is Not). In *International Scientific Conference "Strategies XXI"* (Vol. 1, pp. 319-323). "Carol I" National Defence University.

78. Barkawi, T. (2011). From war to security: Security studies, the wider agenda and the fate of the study of war. *Millennium*, 39(3), 701-716.

79. Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351-365.

80. Baumann, R. F. (1997). Historical perspectives on future war. *Military Review*, 77, 40-48.

81. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books.

URL: https://web.archive.org/web/20191009202613id_/http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

82. Biddle, S. (2004). *Military Power: Explaining Victory and Defeat in Modern Battle*. Princeton University Press, 6.

83. Biro, M., & Milin, P. (2005). Traumatic experience and the process of reconciliation. *Psihologija*, 38(2), 133-148.

URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=698454>

(дата звернення: 31.05.2024).

84. Blank, S. (2004). Rethinking the concept of asymmetric threats in US strategy. *Comparative strategy*, 23(4-5), 343-367.

85. Boudreau, T. (2003). Intergroup conflict reduction through identity affirmation: Overcoming the image of the ethnic or enemy «other». *Peace and Conflict Studies*, 10(1), 87-107.

URL: <http://dx.doi.org/10.46743/1082-7307/2003.1033>

(дата звернення: 31.05.2024).

86. Bourke, J. (2000). *An Intimate History of Killing*. Granta, London.

87. Bousquet, A. (2012). War. *The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology*, 180-189.

88. Brighton, S. (2011). Three propositions on the phenomenology of war. *International Political Sociology*, 5(1), 101-105.

89. Bruneau, E., & Kteily, N. (2017). The enemy as animal: Symmetric dehumanization during asymmetric warfare. *PloS one*, 12(7), e0181422.

URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0181422>

(дата звернення: 31.05.2024).

90. Buffaloe, D. L. (2006). *Defining asymmetric warfare*. Institute of Land Warfare, Association of the United States Army, Arlington.

URL: <https://indianstrategicknowledgeonline.com/web/define%20as%20w%20Pout.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

91. Bunker, R. J. (1999). Unconventional warfare philosophers. *Small Wars & Insurgencies*, 10(3), 136-149.

92. Burns, T. R. & Engdahl, E. (1998). The social construction of consciousness. Part 1: Collective consciousness and its socio-cultural foundations. *Journal of Consciousness Studies* 5(1), 67-85.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/233640718_The_social_construction_of_consciousness_Part_1_Collective_consciousness_and_its_socio-cultural_foundations

(дата звернення: 31.05.2024).

93. Christie, T. B., & Clark, A. M. (2008). Framing two enemies in mass media: A content analysis of US government influence in American film during World War II. *American Journalism*, 25(1), 55-72.

URL: <https://doi.org/10.1080/08821127.2008.10678092>

(дата звернення: 31.05.2024).

94. Cimino, M. (2014). «The Name of the Enemy»: the Representation of Foreign Fighters (Hezbollah and Al Qaeda) in the Speech of the Syrian Opposition (2011-2013). A discourse analysis.

Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem, 25.

URL: <https://journals.openedition.org/bcrfj/7330>

(дата звернення: 31.05.2024).

95. Clausewitz, C. V. (1993). *On War*, ed. and trans. Michael Howard and Peter Paret. Everyman's Library, New York.

96. Clausewitz, C. V. (2007). *Carl von Clausewitz: On War*. Oxford University Press. Book I, Chapter 1, «What is War?»; Chapter 2, «Purposes and Means in War», 13-44.

97. Collins, R. (1975). *Conflict Sociology*. Academic Press, New York.

98. Collins, R. (1986). *Weberian Sociological Theory*. Cambridge University Press.

99. Collins, R. (2008). *Violence: A Micro-Sociological Theory*. Princeton University Press.

100. Complex crises call for adaptable and durable capabilities. (2015). *The Military Balance*, 115(1), 5–8.

URL: <https://doi.org/10.1080/04597222.2015.996334>

(дата звернення: 31.05.2024).

101. Connors, J. L. (1998). Hussein as enemy: The Persian Gulf War in political cartoons. *Harvard international journal of press/politics*, 3(3), 96-114.

102. Coser, L. A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. The Free Press.

103. Creveld, M. V. (1991). *On future war*. Brassey's, London.

104. Cullen, P., & Reichborn-Kjennerud, E. (2017). Understanding Hybrid Warfare. *Multinational Capability Development Campaign (MCDC)*.

URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

105. Daase, C. (2007). Clausewitz and Small Wars. In Strachan, H. and Herberg-Rothe, A. (Eds.), *Clausewitz in the Twenty-first Century* (p. 186). Oxford University Press.

106. Dafaure, M. (2020). The «Great Meme War:» The alt-right and its multifarious enemies. *Angles. New Perspectives on the Anglophone World*, 10.

URL: <https://doi.org/10.4000/angles.369>

(дата звернення: 31.05.2024).

107. Dehumanization in conflict: Meeting Report 16-17 February, 2013. *The Neuroscience and Social Conflict Initiative of Beyond Conflict in partnership with the SaxeLab, MIT*.

URL: https://beyondconflictint.org/wp-content/uploads/2018/05/100_Dehumanization_In_Conflict_Report_FINAL.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

108. Der Derian, J. (2009). *Virtuous war: Mapping the military-industrial-media-entertainment-network*. Routledge.

109. Dyer, G. (1985). *War*. Guild Publishing, London.

110. Dzutsati, V. (2021). Geographies of hybrid war: rebellion and foreign intervention in Ukraine. *Small Wars & Insurgencies*, 32(3), 441-468.

111. Eckhardt, W. (1991). Making and breaking enemy images. *Bulletin of Peace Proposals*, 22(1), 87-95.

URL:

<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/096701069102200110>

(дата звернення: 31.05.2024).

112. Eckhardt, W., & White, R. K. (1967). A test of the mirror-image hypothesis: Kennedy and Khrushchev.

Journal of Conflict Resolution, 11(3), 325-332.

URL:

<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/002200276701100306>

(дата звернення: 31.05.2024).

113. Esse, L. (2018). Estonian soldiers and the others in World War One: imagining and encountering friends and foes.

First World War Studies, 9(2), 151-166.

114. Evans, M. (2005). Elegant Irrelevance Revisited: A Critique of Fourth Generation Warfare. In Terriff, T., Karp, A., & Karp, R. *Global Insurgency and the future of Armed Conflict. Debating fourth-generation warfare* (pp. 68-69, 71-72). Routledge, New York.

115. Evans, M. (2010). Elegant irrelevance revisited: a critique of fourth generation warfare. In *Global insurgency and the future of armed conflict* (pp. 77-84). Routledge, London.
116. Fabiszak, M. (2007). *A Conceptual Metaphor approach to war discourse and its implications*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznan.
117. Fearon, J., & Laitin, D. (2003). Ethnicity, Insurgency and Civil War. *American Political Science Review*, 97(1), 75-90.
118. Fernandez, R. M., & McAdam, D. (1988). Social networks and social movements: Multiorganizational fields and recruitment to Mississippi Freedom Summer. *Sociological Forum*, 3, 357-382.
119. Flament, C. (1994a). Aspects périphériques des représentations sociales. In C. Guimelli (Ed.), *Structures et transformations des représentations sociales* (pp. 85-118). Delachaux et Niestlé, Lausanne.
120. Freedman, L. (2005). War evolves into the fourth generation: A comment on Thomas X. Hammes. In Terriff, T., Karp, A., & Karp, R. *Global Insurgency and the future of Armed Conflict. Debating fourth-generation warfare* (p. 88). Riutledge, New York.
121. French, S. E., & Jack, A. I. (2015). Dehumanizing the enemy: the intersection of neuroethics and military ethics. In *Responsibilities to Protect* (pp. 169-195). Brill Nijhoff.
URL: https://web.archive.org/web/20140703133440id_/http://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/shb14/french-jack.pdf
(дата звернення: 31.05.2024).
122. Freud, S. (1945). *Group psychology and the analysis of the ego*. Hogarth, London.
123. Fromm, E. (1956). *Sane society*. Bantam Books, New York.
124. Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 27(3), 291-305.
125. Giddens, A. (1987). *The Nation-State and Violence*. Polity Press, Cambridge.
126. Giner-Sorolla, R., Leidner, B., & Castano, E. (2012). Dehumanization, demonization, and morality shifting: Paths to moral certainty in extremist violence. *Extremism and the psychology of uncertainty*, 165-182.
127. Giner-Sorolla, R., Martínez, R., Fernández, S., & Chas, A. (2023). Emotions as constituents, predictors and outcomes of dehumanization. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 51(2), 101281.

URL: <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2023.101281>

(дата звернення: 31.05.2024).

128. Gould, R. V. (1991). Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune, 1871. *American Sociological Review*, 56(6), 716–729.

URL: <https://doi.org/10.2307/2096251>

(дата звернення: 31.05.2024).

129. Gould, R. V. (1993). Trade cohesion, class unity, and urban insurrection: Artisanal activism in the Paris Commune. *American Journal of Sociology*, 98(4), 721-754.

URL: <https://doi.org/10.1086/230088>

(дата звернення: 31.05.2024).

130. Gould, R. V. (1995). Insurgent identities: Class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune. *University of Chicago Press*.

131. Gould, R. V. (1999). Collective Violence and Group Solidarity: Evidence from A Feuding Society. *American Sociological Review*, 64(3), 356-380.

URL: <https://doi.org/10.1177/000312249906400303>

(дата звернення: 31.05.2024).

132. Gounaris, B., Llewellyn-Smith, M., & Stefanidis, I. D. (2022). The Macedonian Front, 1915-1918: Politics, Society and Culture in Time of War. Routledge, London.

URL: <https://doi.org/10.4324/9780429331084>

(дата звернення: 31.05.2024).

133. Grossman, D. (1995). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Little, Brown and Company, Boston.

134. Hammes, T. X. (2008). War evolves into the fourth generation. In Terriff, T., Karp, A., & Karp, R. *Global Insurgency and the future of Armed Conflict. Debating fourth-generation warfare* (pp. 21-44).

Routledge, New York.

135. Harris, L. T., & Fiske, S. T. (2015). Dehumanized perception: A Psychological Means to Facilitate Atrocities, Torture, and Genocide? *Zeitschrift für Psychologie*, 219(3), 175-181.

URL: <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000065>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3915417/>

(дата звернення: 31.05.2024).

136. Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and social psychology review*, 10(3), 252-264.

URL: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4
https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1207/s15327957pspr1003_4
(дата звернення: 31.05.2024).

137. Haslam, N., & Loughnan, S. (2014). Dehumanization and inhumanization. *Annual review of psychology*, 65, 399-423.

URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115045>
(дата звернення: 31.05.2024).

138. Haslam, S. A., Turner, J. C., Oakes, P. J., Reynolds, K. J., & Doosje, B. (2002). From personal pictures in the head to collective tools in the world: How shared stereotypes allow groups to represent and change social reality. *Stereotypes as explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*, 157-185.

139. Hayoz, N. & Stepanenko, V. (2023). The social organization of war: Ukrainian and Russian societies mobilized for war. *Soziale Systeme*, 28(2), 341-371.

URL: <https://doi.org/10.1515/sosys-2023-0013>
https://www.researchgate.net/publication/377478325_The_social_organization_of_war_Ukrainian_and_Russian_societies_mobilized_for_war
(дата звернення: 31.05.2024).

140. Herrmann, R. K., & Fischerkeller, M. P. (1995). Beyond the enemy image and spiral model: Cognitive-strategic research after the Cold War. *International organization*, 49(3), 415-450.

141. Herrmann, R. K., Voss, J. F., Schooler, T. Y., & Ciarrochi, J. (1997). Images in international relations: An experimental test of cognitive schemata. *International studies quarterly*, 41(3), 403-433.

142. Heuser, B. (2022). *War: A Genealogy of Western Ideas and Practices*. Oxford University Press.

143. Hobbes, T. (2009). *Leviathan*. Oxford University Press. (Оригінал опубліковано 1651 р.)

144. Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Potomac Institute for Policy Studies, Arlington.

URL: <https://www.comw.org/qdr/fulltext/0712hoffman.pdf>
(дата звернення: 31.05.2024).

145. Hofstadter, R. (1996). *The Paranoid Style in American Politics*. Harvard University Press.

146. Höijer, B. (2011). Social representations theory. *Nordicom review*, 32(2), 3-16.

URL: <https://intapi.sciendo.com/pdf/10.1515/nor-2017-0109>

(дата звернення: 31.05.2024).

147. Holmes, R. (1985). *Acts of War*. Free Press, New York.

148. Holt, R. R. (1989). College students' definitions and images of enemies. *Journal of Social Issues*, 45(2), 33-50.

149. Holt, R. R., & Silverstein, B. (1989). On the psychology of enemy images: Introduction and overview. *Journal of Social Issues*, 45(2), 1-11.

URL: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1989.tb01539.x>

(дата звернення: 31.05.2024).

150. Horne, J. (2018). Patriotism and the Enemy: Political Identity as a Weapon. In *Nations, Identities and the First World War: Shifting Loyalties to the Fatherland*. Bloomsbury Publishing.

151. Hughes, P. M. (1998). *Global Threats and Challenges: The Decades Ahead*. A Statement for the Senate Select Committee on Intelligence, 28 January 1998.

URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA350533.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

152. Huss, O. (2022). What Makes Ukraine Resilient in the Asymmetric War? *Quarterly Magazine*.

URL: https://www.researchgate.net/profile/Oksana-Huss/publication/362265952_What_Makes_Ukraine_Resilient_in_the_Asymmetric_War/links/62e0f9687782323cf17ecd44/What-Makes-Ukraine-Resilient-in-the-Asymmetric-War.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

153. Izard, C. E. (1991). *The Psychology of Emotions*. Plenum Press, New York.

154. Jones, W. S., & Rosen, S. J. (1982). *The Logic of International Relations*. Little, Brown.

155. Kaldor, M. (2004). Elaborating the 'New War' Thesis. In Angstrom, J., & Duyvesteyn, I., eds., *Rethinking the nature of war* (pp. 210-224). Routledge, London.

URL: <https://doi.org/10.4324/9780203001332>

(дата звернення: 31.05.2024).

156. Kaldor, M. (2005). Old wars, cold wars, new wars, and the war on terror. *International Politics*, 42, 491-498.

157. Kant, I. (1991). *Political Writings*. Cambridge University Press. (Оригінал опубліковано 1784 р.)

158. Kaplowitz, N. (1990). National Self-Images, Perception of Enemies, and Conflict Strategies: Psychopolitical Dimensions of International Relations. *Political Psychology*, 11(1), 39–82.

URL: <https://doi.org/10.2307/3791515>

<https://studylib.net/doc/8665973/>

(дата звернення: 31.05.2024).

159. Keen, S. (1991). *Faces of the enemy: Reflections of the hostile imagination*. Harper & Row.

160. Kelman, H. C. (1973). Violence without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimizers. *Journal of Social Issues*, 29(4), 25–61.

161. Kelman, H. C. (1999). The interdependence of Israeli and Palestinian National Identities: the role of the other in existential conflicts. *Journal of Social Issues*, 55(3), 581–600.

162. Kelman, H. C. (2008). Reconciliation from a Social-Psychological Perspective. In Nadler, A., Malloy, T. & Fisher, J. D. (eds.) *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford University Press.

163. Kelman, H. C. (2017b). Violence without moral restraint: reflections on the dehumanization of victims and victimizers. In Wintersteiner, W. & Graf, W. (eds.) *Resolving Deep-Rooted Conflicts: essays on the theory and practice of interactive problem-solving*. Routledge, New York.

164. Kertesz, M. (1993). The enemy: British images of the German people during the Second World War. *German History*, 11(2).

URL: <http://dx.doi.org/10.1093/gh/11.2.196>

https://www.researchgate.net/publication/275833177_The_Enemy--British_Images_of_the_German_People_During_the_Second_World_War

(дата звернення: 31.05.2024).

165. Kestnbaum, M. (2005). Mars revealed: The entry of ordinary people into war among states. *Remaking modernity: Politics, history, and sociology*, 249-285.

166. Kestnbaum, M. (2009). The Sociology of War and the Military. *Annual Review of Sociology*, 35, 235-254.

URL: <http://www.jstor.org/stable/27800077>

(дата звернення: 31.05.2024).

167. Khalidi, R. (2010). *Palestinian Identity: the construction of modern national consciousness*. Columbia University Press, New York.

168. Khan, J. A. (2005). *Probing War & Warfare*. A.P.H. Publishing House, New Delhi.

169. Knott, E., Rao, A. H., Summers, K., & Teeger, C. (2022). Interviews in the social sciences. *Nature Reviews Methods Primers*, 2(1), 73.

URL: <https://doi.org/10.1038/s43586-022-00150-6>

(дата звернення: 31.05.2024).

170. Kofman, M., & Rojansky, M. (2015). *A closer look at Russia's 'hybrid war'*. Woodrow Wilson International Center for Scholars.

URL:

<https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/7-KENNAN%20CABLE-ROJANSKY%20KOFMAN.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

171. Kteily, N., Bruneau, E., Waytz, A., & Cotterill, S. (2015). The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of personality and social psychology*, 109(5), 901-931.

URL: <https://doi.org/10.1037/pspp0000048>

<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26121523/>

(дата звернення: 31.05.2024).

172. Kuzio, T., & D'Anieri, P. (2018). The Soviet Origins of Russian Hybrid Warfare. *E-International Relations*.

URL:

<https://www.e-ir.info/2018/06/17/the-soviet-origins-of-russian-hybrid-warfare/>

(дата звернення: 31.05.2024).

173. Lacina, B., & Gleditsch, N. P. (2005). Monitoring trends in global combat: A new dataset of battle deaths. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 21, 145-166.

174. Lanoszka, A. (2016). Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe. *International affairs*, 92(1), 175-195.

URL: <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12509>

(дата звернення: 31.05.2024).

175. Leites, N. (1953). *A Study of Bolshevism*. Free Press, New York.

176. Lele, A. (2014). Asymmetric warfare: A state vs non-state conflict. *Oasis*, (20), 97-111.

177. Libicki, M. C. (1997). *Defending Cyberspace, and Other Metaphors*. National Defense University Press, Washington.

178. Libiseller, C. (2023). 'Hybrid warfare' as an academic fashion. *Journal of Strategic Studies*, 46(4), 858-880.

URL: <https://doi.org/10.1080/01402390.2023.2177987>

(дата звернення: 31.05.2024).

179. Liddell Hart, B. H. (1974). *Strategy, 2nd Revised Edition*. Signet, New York.

180. Lind, W. S., Nightengale, K., Schmitt, J. F., Sutton, J. W., & Wilson, G. I. (2008). The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. In Terriff, T., Karp, A., & Karp, R. *Global Insurgency and the future of Armed Conflict. Debating fourth-generation warfare* (pp. 13-20). Routledge, New York.

181. Luostarinen, H. (1989). Finnish Russophobia: The Story of an Enemy Image. *Journal of Peace Research*, 26(2), 123-137.

URL: <https://doi.org/10.1177/0022343389026002002>

(дата звернення: 31.05.2024).

182. Luttwak, E. N. (1999). Give war a chance. *Foreign Affairs*, 78(4), 36-44.

183. Machiavelli, N. (1997). *The Prince*. Wordsworth Editions, Ware, Hertfordshire. (Оригінал опубліковано 1532 р.)

184. Mack, A. (1975). Why big nations lose small wars: The politics of asymmetric conflict. *World politics*, 27(2), 175-200.

185. Malešević, S. (2010). *The sociology of war and violence*. Cambridge University Press.

URL:

https://www.researchgate.net/publication/272161567_The_Sociology_of_War_and_Violence

(дата звернення: 31.05.2024).

186. Mandelzis, L. (2003). The changing image of the enemy in the news discourse of Israeli newspapers, 1993-1994.

Conflict & Communication, 2(1).

URL:

<https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Aagcd%3A11%3A6613371/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Aagcd%3A94612092&crl=c>

(дата звернення: 31.05.2024).

187. Mann, M. (1986). *The Sources of Social Power I*. Cambridge University Press.

188. Mann, M. (1987). War and social theory: Into battle with classes, nations and states. In *The sociology of war and peace* (pp. 54-72).

Palgrave Macmillan, London.

189. Mann, M. (1993). *The Sources of Social Power II*. Cambridge University Press.
190. Manwaring, M. G. (2012). *The complexity of modern asymmetric warfare* (Vol. 8). University of Oklahoma Press.
191. Marková, I. (2003). *Dialogicality and social representations: The dynamics of mind*. Cambridge University Press.
192. Marshall, M. G., & Gurr, T. R. (2003). *Peace and conflict 2003: A global survey of armed conflicts, self-determination movements and democracy*.
URL: <https://www.systemicpeace.org/vlibrary/PeaceConflict2003.pdf>
(дата звернення: 31.05.2024).
193. Marshall, S. L. A. (1947). *Men against Fire: The Problem of Battle Command*. Morrow, New York.
194. Martin, P. Y., & Turner, B. A. (1986). Grounded theory and organizational research. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 22(2), 141-157.
195. Mattis, J. N., & Hoffman, F. (2005). Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. *Proceedings*, 131(11).
URL: <https://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf>
(дата звернення: 31.05.2024).
196. May, E. R. (1973). *'Lessons' of the Past*. Oxford University Press, New York.
197. McAdam, D., & Paulsen, R. (1993). Specifying the relationship between social ties and activism. *American journal of sociology*, 99(3), 640-667.
URL: <https://doi.org/10.1086/230319>
(дата звернення: 31.05.2024).
198. McCulloh, T., & Johnson, R. (2013). *Hybrid warfare*. JSOU Press.
URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA591803.pdf>
(дата звернення: 31.05.2024).
199. McDonald, K. (2013). *Our violent world: Terrorism in society*. Palgrave Macmillan, London.
200. McSorley, K. (2014). Towards an embodied sociology of war. *The Sociological Review*, 62, 107-128.

201. Mello, P. A. (2010). In search of new wars: The debate about a transformation of war. *European Journal of International Relations*, 16(2), 297-309.
202. Merom, G. (2003). *How democracies lose small wars: state, society, and the failures of France in Algeria, Israel in Lebanon, and the United States in Vietnam*. Cambridge University Press.
203. Metz, S. (1994-95). A wake for Clausewitz: toward a Philosophy of 21st-Century warfare. *Parameters, The US Army War College Quarterly*, 24, 132.
204. Moliner, P., & Abric, J.-C. (2015). Central core theory. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 83–95). Cambridge University Press.
URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781107323650.009>
(дата звернення: 31.05.2024).
205. Moscovici, S. (1973). Foreword. In Herzlich, C. *Health and illness: A social psychological analysis*. Academic Press, London.
206. Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In Farr, R. M. & Moscovici, S. (Eds.), *Social representations* (pp. 3-69). Cambridge University Press.
207. Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European journal of social psychology*, 18(3), 211-250.
208. Moscovici, S. (2000) *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Polity Press, Cambridge.
209. Moshman, D. (2007). Us and Them: Identity and Genocide. *Identity*, 7(2), 115–135.
URL: <https://doi.org/10.1080/15283480701326034>
(дата звернення: 31.05.2024).
210. Murray, S. K., & Meyers, J. (1999). Do people need foreign enemies? American leaders' beliefs after the Soviet demise. *Journal of Conflict Resolution*, 43(5), 555-569.
211. Ndwandwe, H. C. N. (2004). *Reading I John in a Zulu context: Hermeneutical issues* (Doctoral dissertation, University of Pretoria).
URL: <http://hdl.handle.net/2263/28558>
(дата звернення: 31.05.2024).
212. Newman, E. (2004). The ‘new wars’ debate: A historical perspective is needed. *Security dialogue*, 35(2), 173-189.

213. Novikova, G. (2012). The Nagorno Karabakh conflict through the prism of the image of the enemy. *Transition Studies Review*, 18(3), 550-569.

URL: <https://doi.org/10.1007/s11300-012-0216-8>

(дата звернення: 31.05.2024).

214. Oleinik, A., & Paniotto, V. (2024). Propaganda channels and their comparative effectiveness: The case of Russia's war in Ukraine. *International Sociology*, 39(3), 217–240. <https://doi.org/10.1177/02685809241232637>

215. Oppenheimer, L. (2005). The development of enemy images in Dutch children: Measurement and initial findings. *British Journal of Developmental Psychology*, 23(4), 645-660.

URL: <https://doi.org/10.1348/026151005x36155>

<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21214602/>

(дата звернення: 31.05.2024).

216. Oppenheimer, L. (2006). The development of enemy images: A theoretical contribution. *Peace and conflict*, 12(3), 269-292.

URL: https://doi.org/10.1207/s15327949pac1203_4

(дата звернення: 31.05.2024).

217. Oppenheimer, L., & Hakvoort, I. (2003). Will the Germans ever be forgiven? Memories of the Second World War four generations later. In *The role of memory in ethnic conflict* (pp. 94-103).

Palgrave Macmillan, London.

218. Paniotto, V. (2020). The Attitude of Ukraine's Population to Russia and Russia's Population to Ukraine (2008–2020). *Наукові записки НАУКМА. Соціологія*, 3, 3–14.

URL: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.3-14>

(дата звернення: 31.05.2024).

219. Paret, P. (1993). *Understanding war: essays on Clausewitz and the history of military power*. Princeton University Press.

220. Pérez, L. C. (2009). Representing the Enemy. *Contributions to the History of Concepts*, 5(2), 140-161.

URL: <https://doi.org/10.1163/187465609X430818>

(дата звернення: 31.05.2024).

221. Petraki, M. (2022). The image of the enemy: Greek propaganda during the Salonika campaign, 1917-18.

In *The Macedonian Front, 1915-1918* (pp. 173-183). Routledge, London.

222. Pindják, P. (2014). Deterring hybrid warfare: a chance for NATO and the EU to work together. *Nato Review*, 18.

URL:

<https://www.nato.int/docu/review/articles/2014/11/18/deterring-hybrid-warfare-a-chance-for-nato-and-the-eu-to-work-together/index.html>

(дата звернення: 31.05.2024).

223. Porter, P. (2023). Out of the shadows: Ukraine and the shock of non-hybrid war. *Journal of Global Security Studies*, 8(3), ogad014.

URL: <https://doi.org/10.1093/jogss/ogad014>

(дата звернення: 31.05.2024).

224. Pretus, C., Ray, J. L., Granot, Y., Cunningham, W. A., & Van Bavel, J. J. (2023). The psychology of hate: Moral concerns differentiate hate from dislike.

European Journal of Social Psychology, 53(2), 245-417.

225. Pye, L. (1968). *The Spirit of Chinese Politics: A Psychological Study of the Authority Crisis in Political Development*. MIT Press, Cambridge.

226. Record, J. (2007). *Beating Goliath: why insurgencies win*. Potomac Books, Washington.

227. Ricarte, J. (2023). Elements of Identity in Conflict. In: *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. Rethinking Peace and Conflict Studies* (65-93). Palgrave Macmillan, Cham.

URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_3

(дата звернення: 31.05.2024).

228. Ricarte, J. (2023). The Construction of Identities in Protracted Conflicts. In: *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. Rethinking Peace and Conflict Studies* (31-64). Palgrave Macmillan, Cham.

URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2

(дата звернення: 31.05.2024).

229. Rieber, R. W., & Kelly, R. J. (1991). Substance and shadow. In: Rieber, R.W. (ed.) *The psychology of war and peace: The image of the enemy* (pp. 3-39). Springer, Boston.

230. Roxborough, I. (1994). Clausewitz and the Sociology of War. *The British Journal of Sociology*, 45(4), 619-636.

URL: <https://doi.org/10.2307/591886>

(дата звернення: 31.05.2024).

231. Sand, S. (2010). *The Invention of the Jewish People*. Verso, London.

232. Schlichte, K. (2006). Neue Kriege oder alte Thesen? Wirklichkeit und Repräsentation kriegerischer Gewalt in der Politikwissenschaft. *Den Krieg überdenken, Baden-Baden*, 111-132.

233. Schroefl, J., & Kaufman, S. J. (2014). Hybrid actors, tactical variety: Rethinking asymmetric and hybrid war. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(10), 862-880.
URL: <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.941435>
(дата звернення: 31.05.2024).

234. Schuurman, B. (2010). Clausewitz and the «new wars» scholars. *Parameters, The US Army War College Quarterly*, 40(1), 11.

235. Shaw, M. (1988). *Dialectics of war: An essay in the social theory of total war and peace*. Pluto Press, London.
URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2718985
(дата звернення: 31.05.2024).

236. Sheppard, W. A. (2001). An Exotic Enemy: Anti-Japanese Musical Propaganda in World War II Hollywood. *Journal of the American Musicological Society*, 54(2), 303-357.
URL: <https://doi.org/10.1525/jams.2001.54.2.303>
(дата звернення: 31.05.2024).

237. Simmel, G. (1950). *The sociology of Georg Simmel*, ed. and trans. Kurt H. Wolff. The Free Press.

238. Simmel, G. (1964). *Conflict and the web of group affiliations*. The Free Press.

239. Sion, L. (2018). Enemy Making. In *The SAGE Encyclopedia of War: Social Science Perspectives*. Sage.
URL: https://www.researchgate.net/publication/326040515_Enemy_Making
(дата звернення: 31.05.2024).

240. Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.
URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815805>
(дата звернення: 31.05.2024).

241. Skorokhod, K. L. (2023). What does the enemy look like? Ukrainians' image of the enemy after Russia's full-scale invasion. *Ukrainian Society*, 3(86), 41-54.
URL: <https://doi.org/10.15407/socium2023.03.041>
(дата звернення: 31.05.2024).

242. Smith, D. L. (2011). *Less than human: Why we demean, enslave, and exterminate others*. St. Martin's Press.

243. Smith, D. L. (2016). Paradoxes of Dehumanization. *Social Theory and Practice*, 42(2), 416-443.

URL: <http://www.jstor.org/stable/24871350>

(дата звернення: 31.05.2024).

244. Smith, M. L. R. (2004). Strategy in the Age of 'Low Intensity' Warfare: Why Clausewitz Is Still More Relevant than His Critics. In Angstrom, J., & Duyvesteyn, I., eds., *Rethinking the nature of war* (pp. 28-64). Routledge, London.

URL: <https://doi.org/10.4324/9780203001332>

(дата звернення: 31.05.2024).

245. Snow, D. M. (1996). *Uncivil wars: International security and the new internal conflicts*. Lynne Rienner Publishers, Boulder.

246. Solmaz, T. (2022). 'Hybrid warfare': one term, many meanings. *Small Wars Journal*, 25.

URL: <https://smallwarsjournal.com/jrnal/art/hybrid-warfare-one-term-many-meanings>

(дата звернення: 31.05.2024).

247. Spillmann, K. R., & Spillmann, K. (1991). On enemy images and conflict escalation. *International Social Science Journal*, 43(126), 57-76.

248. Spyrou, S. (2006). Constructing 'the Turk' as an enemy: The complexity of stereotypes in children's everyday worlds.

South European society & politics, 11(1), 95-110.

249. Staub, E. (1992). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. Cambridge University Press.

250. Stein, J. G. (1996). Image, identity, and conflict resolution. In C. Crocker, F. Hampson, & P. Aall (Eds.), *Managing global chaos: Sources of and responses to international conflict* (pp. 93-111). Institute of Peace Press, Washington.

251. Stoker, D., & Whiteside, C. (2020). Blurred Lines: Gray-Zone Conflict and Hybrid War – Two Failures of American Strategic Thinking. *Naval War College Review*, 73(1), 19-54.

URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/nwc-review/vol73/iss1/4>

(дата звернення: 31.05.2024).

252. Szalay, L. B., & Mir-Djalali, E. (1991). Image of the enemy: Critical parameters, cultural variations. In: Rieber, R.W. (ed.) *The psychology of*

war and peace: The image of the enemy (pp. 213-250).

Plenum, New York.

253. Tajfel, H. & Turner, J. C. (2004). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Political Psychology*, 276–93.

URL: <https://doi.org/10.4324/9780203505984-16>

(дата звернення: 31.05.2024).

254. Tamás, Á. (2017). Old-new enemies in Hungarian and Yugoslav caricatures after the Second World War (1945–1947).

Истраживања, 28, 171-188.

URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Faces-of-the-Enemy-in-the-Two-World-Wars.-A-of-Tamás/69643a017ddea08942afbbaa2793c9baff2d67e8#citing-papers>

(дата звернення: 31.05.2024).

255. Terzyan, A. (2021). The Enemy Next Door: The Image of Russia in Georgian and Ukrainian Political Discourses Amid Conflicts Escalation. *Open Political Science*, 4(1), 194-203.

URL: <https://doi.org/10.1515/openps-2021-0018>

(дата звернення: 31.05.2024).

256. Tilly, C. (1975). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press.

257. Tilly, C. (1985). War Making and State Making as Organized Crime. In Evans, P. B., Rueschemeyer, D., & Skocpol, T. (Eds.), *Bringing the State Back In* (pp. 169-191). Cambridge University Press.

258. Tilly, C. (1986). *The contentious french*. Harvard University Press.

259. Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital and European States*. Wiley-Blackwell, Oxford.

260. Tronvoll, K. (2009). War and the politics of identity in Ethiopia: The making of enemies and allies in the Horn of Africa. Boydell and Brewer.

261. Tsoukalas, I. (2007). Exploring the Microfoundations of Group Consciousness. *Culture & Psychology*, 13(1), 39-81.

URL: <https://doi.org/10.1177/1354067X07073650>

(дата звернення: 31.05.2024).

262. Turney-High, HH. (1971). *Primitive War, Its Practice and Concepts*. University of South Carolina Press, Columbia.

263. Villacres, E. J., & Bassford, C. (1995). Reclaiming the Clausewitzian trinity. *Parameters, The US Army War College Quarterly*, 25(1), 9-19.

264. Volkan, V. D. (1985). The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. *Political Psychology*, 6(2), 219–247.

URL: <https://doi.org/10.2307/3790902>

(дата звернення: 31.05.2024).

265. Volkan, V. D. (1988). *The need to have enemies and allies: From clinical practice to international relationships*. Jason Aronson.

266. Vukičević, M. (2020). Depiction of the Enemy in Croatia During World War I. *Eikón/Imago*, 9(1).

URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/e160/6086e37315aa4380449e0522b297ef50659f.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

267. Wallerstein, I. (1974-1989). *The Modern World System (3 volumes)*.

New York Academic Press.

268. Weber, M. (1963). *The Sociology of Religion*. Beacon Press, Boston.

269. Weber, M. (1968). *Economy and Society*. Bedminster Press, New York.

270. Weber, M. (1994). *Political writings*. Cambridge University Press.

271. Weber, M. (2004). *The essential Weber: A reader*. Routledge, London.

272. Weldes, J., Laffey, M., Gusterson, H., & Duvall, R. (eds.). (1999). *Cultures of Insecurity: States, Communities and the Production of Danger*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

273. Weldes, Jutta; Laffey, Mark; Gusterson, Hugh; Duvall, Raymond (eds.) (1999) *Cultures of Insecurity: States, Communities and the Production of Danger*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

274. Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46, 391-425.

URL: https://www.researchgate.net/publication/227392580_Anarchy_is_What_States_Make_of_It_The_Social_Construction_of_Power_Politics

(дата звернення: 31.05.2024).

275. Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: the social construction of power politics. *International organization*, 46(2), 391-425.

276. White, R. K. (1951). Value-Analysis: The Nature and Use of the Method. *Society for the Psychological Study of Social Issues*.

277. Winter, J., & Sivan, E. (1999). *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.

URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511599644>

(дата звернення: 31.05.2024).

278. Wither, J. K. (2016). Making sense of hybrid warfare. *Connections*, 15(2), 73-87.

URL: <http://www.jstor.org/stable/26326441>

(дата звернення: 31.05.2024).

279. Žotkevičiūtė-Banevičienė, A. (2022). Moral element of military power: The Ukrainian military resistance in the Russia-Ukraine war. *LOGOS-A Journal of Religion, Philosophy, Comparative Cultural Studies and Art*, 113, 105-115.

URL: <https://doi.org/10.24101/logos.2022.78>

(дата звернення: 31.05.2024).

280. Zukerfeld, M. (2017). *Knowledge in the age of digital capitalism: An introduction to cognitive materialism*. University of Westminster Press

URL: <http://doi/10.16997/book3>

(дата звернення: 31.05.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувачки

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Скороход, К. Л. (2021). Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 4(52), 23–32.

URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248129](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248129)

(дата звернення: 31.05.2024).

2. Скороход, К. Л. (2022). Зміни ставлення до ворога в сучасних війнах: дегуманізація російських солдат у сприйнятті цивільного населення та військових України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 49, 26-36.

3. Skorokhod, K. L. (2023). What does the enemy look like? Ukrainians' image of the enemy after Russia's full-scale invasion. *Ukrainian Society*, 3(86), 41–54.

URL: <https://doi.org/10.15407/socium2023.03.041>

(дата звернення: 31.05.2024).

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Скороход, К. Л. (2021). Хто наш ворог? Дослідження образу ворога в гібридній війні. У *Трансформація соціальних інститутів в*

інформаційному суспільстві : матеріали IV Конгр. Соціол. Асоц. України, Харків, 28-29 жовт. 2021 (с. 130–132).

URL: <https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/tezy-iv-kongresu-sau.pdf>

(дата звернення: 31.05.2024).

5. Скороход, К. Л. (2023). Образ ворога в російсько-українській війні. У *Проблеми розвитку соціологічної теорії 2022: Війна, насильство та суспільні порядки : Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. «Проблеми розвитку соціол. теорії», Київ, 16-17 груд. 2022 (с. 113–116).*

URL: https://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/2022-issuesinthedevelopmentofsociologicaltheory_proceedings.pdf

(дата звернення: 31.05.2024).

Гайд розвідувального етапу

1. Розкажіть про ваш досвід в АТО/ООС (питання тільки для військових/ветеранів)
2. Якби ви охарактеризували події, які відбуваються на території України з 2014-го року в Донецьких та Луганських областях?
3. Чи чули ви термін «гібридна війна» Що він для вас означає? Чи підходить він для опису дій, що відбуваються в Україні, чому?
4. Хто, на вашу думку, є ворогом України в цій війні?
5. Яка асоціація у вас виникає щодо образу «ворог України»? Чому?
6. Якщо говорити про російські еліти, чи є вони ворогом України, на вашу думку?
7. Чи відчуваєте ви до них якісь емоції? Які?
8. Чи вважаєте ви російських громадян ворогами України? Чому?
9. Чи відчуваєте ви до них якісь емоції? Які?
10. Чи є російські солдати ворогами України? Чому?
11. Чи відчуваєте ви до них якісь емоції? Які?
12. Хто на вашу думку винен в тому, що почалась війна?
13. Як би ви назвали людей, які на непідконтрольній території і взагалі коли тільки починався конфлікт, воювали за так званий ДНР, ЛНР?
14. Чи у вас є якісь може знайомі, родичі чи друзі з Росії?
15. Чи спілкуєтесь з ними? Чи щось змінилось у вашому спілкуванні після того як почалась війна?

16. Скажіть чи перед початком війни ви можливо переглядали, слухали, дивились або читали російський контент (серіали, фільми, блогери, музика). Які саме?

17. Чи зараз ви споживаєте якийсь російський контент, мається на увазі від російського продукту, ті ж самі фільми, от там музика, блогерів? Що саме?

18. Звідки ви берете інформацію про новини та події щодо російсько-української війни?

19. Чи використовуєте ви для цього російські ресурси? Які та чому?

Фактографічні запитання

20. Вкажіть ваш вік?

21. Звідки ви і де проживаєте зараз?

Подякувати і запитати: «Можливо, ви хочете щось додати?»

**Гайд-дослідження для групи цивільних
(перша та друга хвилі)**

Блок 1. Очікування та зустріч війни (небезпека та втрати)

1. Що ви робили, коли дізнались, що Росія почала повномасштабне вторгнення?
Які були ваші думки та реакції?
2. В якому населеному пункті Ви зустріли війну? Де перебуваєте зараз?
(тут важливо розпитати шлях та дії людини від початку війни до етапу, коли ви берете в неї інтерв'ю + дізнатися, чи людина була свідком бомбардувань, окупації чи обстрілів місць, де вона перебувала)
3. Чи ви думали, що Росія почне повномасштабне вторгнення, чому?
(тут розпитати більше про обґрунтування нападу, чому респондент вважає Росія напала на Україну)
4. Розкажіть про вашу сім'ю: з кого вона складається, чи вона зараз з вами,
як на них вплинула війна? Чи постраждало ваше житло (майно)
чи житло (майно) ваших близьких?
5. Чи є у вас хтось в ЗСУ, теробороні? Чи контактуєте ви з такими людьми зараз?
6. Чи є у вас зараз хтось із родичів/друзів/знайомих на територіях,
які перебувають (тимчасово перебували) під окупацією?
Чи підтримуєте з ними контакт, чи маєте якісь відомості про них?

Блок 2. Образ ворога - влада, росіяни, військові

7. Хто в цій війні є ворогом України?
8. Як виглядає ворог України? Як би Ви його описали?
9. Яке ваше ставлення до російської влади? Які емоції відчуваєте щодо них?
10. Опишіть 3 прикметниками, яка є російська влада
(зондувати по кожному, чому саме це слово чи визначення)
11. Яке ваше ставлення до російських громадян? Які емоції до них відчуваєте?
12. Опишіть 3 прикметниками росіян.
13. Чи змінилося ваше ставлення до Росії та росіян після початку повномасштабного вторгнення? Чи вплинули на це події 2014 року?
14. Чи є у вас родичі/друзі у Росії? Чи спілкуєтесь з ними? Якщо не спілкуєтесь, то чому? Які у них думки про війну проти України?
15. Яке ваше ставлення до російських військових? Які емоції відчуваєте щодо них?
16. Чи змінилося ваше ставлення до російських військових після початку повномасштабного вторгнення? Чи вплинули на це події 2014 року?
17. Як ви думаєте, що треба робити українським громадянам з російськими військовим (які наступають, які здались в полон)?
18. Опишіть 3 прикметниками, які є російські солдати.
19. А якими словами ви називаєте росіян, рос. солдат та рос. еліти. Чому саме такі слова/назви? Які слова ви б не вживали для позначення росіян, чому?
(потрібно дізнатися саме як ця людина індивідуально називає ці групи і чому, важливо не наїтовхувати на щось).
20. У медіа іноді звучать такі позначення, як фашисти, рашисти, русня, орки та інші. Чи згодні ви з цими словами для позначень росіян?

Чому?

Можливо, публічно їх варто називати по-іншому?

Блок 3. Відповідальність та ціннісні розколи

21. Чи бачили ви фото та відео з теперішньої війни та її наслідків?
Які емоції ви відчуваєте при перегляді цих фото/відео?

22. Хто несе ключову відповідальність за розв'язання війни? А за її наслідки?

23. Чи несуть пересічні росіяни відповідальність за війну з Україною?

24. Опишіть у відсотках, на скільки у війні винна рос. влада, росіяни та рос. солдати?

25. Зараз російські солдати стріляють у мирних жителів, вчиняють інші військові злочини. Чому вони це роблять? Хто винен в тому, що такі злочини допущені?

(у цьому питанні треба зондувати відповідальність саме виконавців, уточнити, чи можна це вважати лише наслідком виконання наказу, чи вони самі роблять такі речі, і тоді чому саме вони так вчиняють)

26. Чим на вашу думку ми, українці, відрізняємось від росіян?
Чим Україна відрізняється від Росії?

27. Чи є в нас щось спільне з Росією? Що це?

28. Чи можете Ви на якомусь прикладі показати відмінність між росіянами та українцями в реальному житті? Наприклад, чого б не вчинив звичайний українець на відміну від звичайного росіянина?

(це проективне питання, приклад уявної ситуації потрібен)

Блок 4. Майбутнє

29. Після війни які будуть відносини Росії та України далі? Як зміняться з часом?

30. Чи довго будемо їх ще вважати ворогами?

(уточнити про стосунки не лише країн, а й людей)

Фактографічні запитання

31. Які новини ви зараз читаєте і де? Як часто читаєте їх протягом дня?

32. Вкажіть ваш вік.

33. Статус до початку війни (студент, працюєте, шукаю роботу, безробітний).

Статус на сьогодні – втратив чи не втратив роботу?

Подякувати і запитати: «Можливо, ви хочете щось додати?»

**Гайд-дослідження для групи військових
(друга хвиля)**

Блок 1. Загальне, очікування та зустріч війни

1. Що таке війна для військового і для вас особисто?
2. Можете розповісти про ваш досвід служби? Коли почали служити?
Скільки часу пройшло від завершення служби?
(дізнатися про діяльність у війську, чи були бойові зіткнення, чи служив перед повномасштабним, чи служив під час повномасштабного вторгнення)
3. Чи ви очікували, що Росія почне повномасштабне вторгнення?
Якщо так/ні, то чому? Як ви думаєте, чому Росія напала на Україну?
(причини повномасштабного вторгнення)
4. Що ви робили, коли дізнались, що Росія почала повномасштабне вторгнення?
Які були ваші думки та реакції?

Блок 2. Образ ворога – влада, росіяни, військові

5. Як виглядає ворог України? Як би Ви його описали?
6. У війні образ ворога ототожнюється з військовими ворожої армії.
А кого ще ви б віднесли до ворогів? *(якщо не звучить у відповіді, то зондувати окремо владу і населення загалом)*
7. Яке ваше ставлення до російської влади? Які емоції відчуваєте щодо них?

8. Опишіть 3 словами, яка є російська влада.
(зондувати по кожному, чому саме це слово чи визначення)
9. Яке ваше ставлення до російських громадян? Які емоції до них відчуваєте?
10. Назвіть 3 слова для позначення росіян.
11. Чи змінилося ваше ставлення до Росії та росіян після початку повномасштабного вторгнення? Чи вплинули на це події 2014 року?
12. Чи є у вас родичі/друзі у Росії? Чи спілкуєтеся з ними? Якщо не спілкуєтеся, то чому? Які у них думки про війну проти України?
13. Яке ваше ставлення до російських військових? Які емоції відчуваєте щодо них?
14. Чи змінилося ваше ставлення до російських військових після початку повномасштабного вторгнення? Чи вплинули на це події 2014 року?
15. Як ви думаєте, що треба робити українським громадянам з російськими військовим (які наступають, які здались в полон)?
16. Опишіть трьома словами, які є російські солдати.
17. А якими словами ви називаєте росіян, рос. солдат та рос. еліти? Чому саме такі слова/назви? Які слова ви б не вживали для позначення росіян, чому?
(потрібно дізнатися саме як ця людина індивідуально називає ці групи і чому, важливо не наштавхувати на щось)
18. В медіа іноді звучать такі позначення, як фашисти, рашисти, русня, орки та інші. Чи згодні ви з цими словами для позначень росіян? Чому? Можливо, публічно їх варто називати по-іншому?

Блок 3. Відповідальність та ціннісні розколи

19. Хто несе ключову відповідальність за розв'язання війни? А за її наслідки?

20. Чи несуть пересічні росіяни відповідальність за війну з Україною?
21. Опишіть у відсотках, на скільки у війні винна рос. влада, росіяни та рос. солдати?
22. Російські солдати стріляють у мирних жителів, вчиняють інші військові злочини. Чому вони це роблять? Хто винен в тому, що такі злочини допущені?
(у цьому питанні треба зондувати відповідальність саме виконавців, уточнити, чи можна це вважати лише наслідком виконання наказу, чи вони самі роблять такі речі і тоді чому саме вони так вчиняють)
23. Чим на вашу думку, ми, українці, відрізняємось від росіян? Чим Україна відрізняється від Росії?
24. Чи є в нас щось спільне з Росією? Що це?
25. Чи можете Ви на якомусь прикладі показати відмінність між росіянами та українцями в реальному житті? Наприклад, чого б не вчинив звичайний українець на відміну від звичайного росіянина?
(це проективне питання, приклад уявної ситуації потрібен)

Блок 4. Майбутнє

26. Після війни які будуть відносини Росії та України далі? Як зміняться з часом?
27. Чи довго будемо їх ще вважати ворогами?
(уточнити про стосунки не лише країн, а й людей)

Фактографічні запитання

34. Чим ви займалися до початку повномасштабного вторгнення?

35. Можете вказати вашу освіту? (*уточнити, чи людина має вищу освіту,*

чи вона щось закінчувала: технікум, університет?)

36. Вкажіть ваш вік.

Подякувати і запитати: «Можливо, ви хочете щось додати?»

ТАБЛИЦЯ

Означення для опису російської влади, народу та солдат
у групи цивільних
(перша хвиля)

	<i>російська влада</i>	<i>російський народ</i>	<i>російські солдати</i>
1	авторитарна	агресивні	агресивні
2	авторитарна	агресивні	агресивні
3	авторитарна	агресивні	агресивні
4	авторитарна	агресивні	агресивні
5	авторитарна	агресивні	алогічні
6	агресивні	аморальні	аморальні
7	агресивні	аморфні	байдужі
8	агресивні	аморфні	байдужі
9	агресивні	аморфні	байдужі
10	агресивні	байдужі	безвольні
11	амбітні	байдужі	безвольні
12	аморальні	барани	безвольні
13	аморальні	безвольні	безвольні
14	аморфні	безвольні	безвольні
15	антигуманні	безвольні	бездарні
16	антинародні	безвольні	бездумні
17	багата	безголосі	бездушні
18	байдужі	бездіяльні	бездушні
19	безглузда	бездумні	бездушні
20	бездушні	безініціативні	бездушні
21	безмбожні	без критичного мислення	безкультурні
22	безмозка	без критичного мислення	безмозгли
23	безпомічна	без критичного мислення	безмозгли
24	безцінностей	без критичного мислення	безправні

25	бидло	без критичного мислення	безпринципні
26	божевільні	безкультурні	безсуб'єктні
27	боягузливі	безпомічні	безціннісні
28	брехлива	безпорадні	безчесті
29	брехлива	безсуб'єктні	бидло
30	брехлива	безсуб'єктні	бидло
31	брехлива	безсуб'єктні	бідні
32	брехлива	безхребетні	боягузливі
33	бридкі	безхребетні	боягузливі
34	вбивці	бидл	боягузливі
35	вигода	бідні	боягузливі
36	відірвані	бідні	брудні
37	відірвані	бідні	варвари
38	відірвані	боягузливі	варвари
39	відірвані	боягузливі	вбивці
40	відірвані	брехливі	вбивці
41	відірвані	брехливі	виродки
42	відірвані	виродки	виродки
43	відірвані	виродки	виродки
44	відірвані	висмоктані	високомірні
45	власстьїмущая	високомірні	відсталі
46	ворожі	вузьколюбі	гнилі
47	впливові	глибі	голодні
48	глупі	глупі	голодні
49	деспотична	глупі	голодні
50	деструктивні	дурні	дебіли
51	деструктивні	егоїсти	дегенерати
52	дитсадок	егоїсти	дезорієнтовані
53	дурна	егоїсти	дезорієнтовані
54	дурна	егоїсти	дезорієнтовані

55	егоцентричні	егоїстичні	деморалізовані
56	егоцентричні	егоїстичні	демотивовані
57	егоцентричні	жадібні	демотивовані
58	егоцентричні	жадібні	дикі
59	егоцентричні	жалюгідні	дитячі
60	егоцентричні	жорстокі	дитячі
61	жадібна	жорстокі	дурні
62	жадна	жорстокі	дурні
63	жалюгідні	жорстокі	дурні
64	жалюгідні	жорстокі	дурні
65	жалюгідні	заблукалі	дурні
66	загарбники	задурені	дурні
67	загарбники	зазомбовані	дурні
68	зажерлива	зазомбовані	дурні
69	заздрісні	зазомбовані	єхидні
70	залякані	зазомбовані	жадібні
71	застаріла	зазомбовані	жалюгідні
72	застаріла	зазомбовані	жалюгідні
73	звірі	зазомбовані	жалюгідні
74	зійшли з розуму	зазомбовані	жорстокі
75	злі	зазомбовані	жорстокі
76	зло	залякані	жорстокі
77	злочинці	залякані	жорстокі
78	злочинці	залякані	жорстокі
79	злочинці	залякані	жорстокі
80	злочинці	залякані	жорстокі
81	зневажливі	залякані	жорстокі
82	ідіоти	залякані	жорстокі
83	ідіоти	залякані	жорстокі
84	імперські	замкнуті	жорстокі

85	іраціональні	затуркані	жорстокі
86	іраціональні	зашугані	жорстокі
87	клоуни	зашугані	жорстокі
88	клоуни	зламані	загублені
89	консервативна	злобні	загублені
90	кончені	ізолювані	загублені
91	кончені	імперські	задурені
92	кончені	імперці	заздрісні
93	кончені	імперці	злі
94	корумпована	імпотентні	злі
95	корумпована	інертні	злі
96	крадії	інертні	злі
97	криваві	інфантильні	злі
98	криваві	інфантильні	злі
99	криваві	іраціональні	злі
100	кровожерливі	користюбні	злі
101	кровожерливі	крадії	злі
102	кровожерливі	кровожерливі	злі
103	лицемірна	ліниві	зло
104	лицемірна	маленькі люди	злочинці
105	людиноненависницькі	маленькі люди	злочинці
106	ман'яки	маса	злочинці
107	мертва	маса	злочинці
108	мразі	мразі	ідіоти
109	насильницькі	наївні	ідіоти
110	неадекватні	невиховані	кати
111	неадекватні	невпевнені	людожера
112	неадекватні	недалекі	м'ясо
113	неадекватні	недалекі	м'ясо
114	неадекватні	незацікавлені	малодумаючі

115	неадекватні	нелюди	марксист
116	недалекоглядна	ненавислив	мародери
117	недалекоглядна	необізнані	мерзота
118	недалекоглядна	неоднорідні	мерзота
119	недалекоглядна	неоднорідні	мертві
120	недалекоглядні	неорганізовані	мертві
121	недолуга	неосвічені	мовчазні
122	недолуга	непоінформовані	нагли
123	недолуга	несвідомі	наївні
124	незадовільнені	несправедливі	налякані
125	нездорові	неусвідомлені	налякані
126	нездорові	нечуйні	невігласи
127	некрасиві	нешасні	невідповідальні
128	нелогічні	нікчемні	негуманні
129	нелогічні	обдурені	недалекі
130	нелюдяні	обдурені	недалекі
131	нелюдяні	обдурені	недалекі
132	нелюдяні	обмануті	недалекоглядні
133	нелюдяні	обмежені	недобрі
134	нелюдяні	обмежені	недолугі
135	нелюдяні	обмежені	недосвідчені
136	необізнані	обмежені	недосвідчені
137	неосвічена	одинокі	нездорові
138	неповноцінна	паразитують	нездорові
139	нерозумна	пасивні	нездорові
140	несправедлива	пасивні	незрілі
141	несуб'єктні	пасивні	нелюди
142	нешасні	пасивні	нелюди
143	нища	покірні	нелюди
144	нища	примітивні	нелюди

145	ница	примітивні	нелюди
146	нікудишня	раби	нелюди
147	обезбашені	раби	нелюди
148	огидні	раби	нелюди
149	панувальні	раби	нелюдині
150	пафос	раби	ненормальні
151	пихати	раби	необізнані
152	пихаті	раби	неорганізовані
153	пихаті	раби	неорганізовані
154	підла	раби	неорганізовані
155	підступна	рашисти	неосвічені
156	потворні	розгублені	неосвічені
157	погані	самовпевнені	неосвічені
158	постправдива	самовпевнені	непідготовлені
159	примітивні	самовпевнені	непрофесійні
160	продажна	самодури	непрофесійні
161	продажна	самозакохані	непрофесійні
162	продажна	самозакохані	нескоординовані
163	психопат	свавільні	нецивілізовані
164	психопат	сковані	нещасні
165	розбещені	слабкі	ниці
166	самовпевнені	слабкі	ниці
167	самовпевнені	слабкі	нікчемні
168	самовпевнені	слабкі	нікчемні
169	самовпевнені	слабкі	нікчемні
170	самовпевнені	слабкі	обмануті
171	самовпевнені	сліпі	обмануті
172	слабкі	сліпі	обмануті
173	смертоносні	сліпі	одиночні
174	сноби	сліпі	озвірілі

175	споживацька	сліпі	окупанти
176	стадо	сліпі	перелякані
177	тварини	сміливі	підлі
178	терористи	совєтські	підсмажені
179	тиранічна	ссавці	поганонавчені
180	тоталітарна	стадо	покинуті
181	трусливі	стадо	покірні
182	тупа	стадо	поранені
183	тупа	стадо	примітивні
184	тупа	стадо	примітивні
185	тупа	стадо	пусті
186	тупа	тварини	раби
187	уроди	тихі	расисти
188	ущербна	тупі	рашисти
189	фатальні	тупі	розгублені
190	фашисти	тупі	розгублені
191	фашисти	тупі	свинособаки
192	хворі	тупі	слабкі
193	хворі	тупі	слабкі
194	хворі	тупі	слабкі
195	хворі	тупі	смертні
196	хитра	тупі	стадо
197	хитра	тупі	стадо
198	хитрі	тупі	тварини
199	цинічні	тупі	тварини
200	цинічні	фашисти	тварини
201	цинічні	фашисти	тварини
202	цинічні	хамовиті	тирани
203	цирк	хитрі	труси
204	шовіністичні	хитрі	тупі

205	ядуча	шовіністи	тупі
206			тупі
207			тупі
208			тупі
209			тупі
210			тупі
211			тупі
212			фашисти
213			фашисти
214			хворі
215			холодні
216			цирк
217			чорні
218			чорноземні

ТАБЛИЦЯ

Означення для опису російської влади, народу та солдат
у групи цивільних
(друга хвиля)

	<i>російська влада</i>	<i>російський народ</i>	<i>російські солдати</i>
1	абсурдні	аморальні	байдужі
2	авторитарна	аморфні	безвільні
3	аморальні	байдужі	безініціативні
4	аморальні	безвідповідальні	безпринципові
5	аморальні	безвідповідальні	безхребетні
6	антидемократичні	безвільні	безцінностей
7	безглузді	бездумні	бідні
8	бездарні	безпорадні	боягузливі
9	безпринципні	безпринципні	брехливі
10	безпринципні	безхребетні	брудний
11	безпринципові	брехливі	дикі
12	безціннісні	брехливі	дурні
13	брак культури	вбивці	дурні
14	брехлива	егоцентричні	жалюгідні
15	брехливі	жалюгідні	жорстокі
16	брехливі	жорстокі	жорстокі
17	брехливі	жорстокі	жорстокі
18	брехливі	жорстокі	жорстокі
19	вбивці	жорстокі	жорстокі
20	вбивці	зздрісні	жорстокі
21	вбивці	зздрісні	жорстокі
22	віроломні	залякані	жорстокі
23	гнилі	зарозумілі	жорстокі
24	гній	зневірені	жорстокі
25	егоїстичні	зрадники	звірі
26	жадібні	зубожілі	інфантильний
27	жорстока	імперські	кровожерливий
28	жорстокі	інфантильні	лицемірні
29	жорстокі	інфантильні	ліниві

30	жорстокі	ледачі	неадекватні
31	жорстокі	лицемірні	небезпечні
32	загарбницька	ліниві	невільні
33	злочинці	ліниві	неемпатичні
34	імперська	маленькі люди	нелюди
35	імперські	малоосвічені	нелюди
36	комуністичні	мародери	нелюди
37	корумповані	маса	нелюди
38	маразматика	мерзотні	неосвічені
39	мерзотні	мерзотні	неосвічені
40	мерзотні	неадекватні	несучасні
41	наївні	невільні	нецивілізовані
42	негідники	недовірливі	ниці
43	недалекоглядні	недорозвинуті	обмежені
44	недолугі	неемпатичні	обмежені
45	неемпатичні	нелюди	орда
46	незацікавлені	нелюдяні	підступні
47	нелогічні	неосвічені	підступні
48	нелогічні	неосвічені	примітивні
49	нелюди	нерозумні	сліпопослушні
50	нелюди	низькоморальні	тварини
51	нелюди	обдурені	трусливі
52	нелюдяні	обмежені	тупі
53	неосвічені	патерналістичні	тупі
54	непорядні	раби	тупі
55	непотріб	симульовані жертви	тупі
56	непрофесійні	слабкі	тупі
57	нерозумні	сліпі	ущербні
58	нечесні	стадо	
59	номенклатурні	тупі	
60	огидні	тупі	
61	огидні	ущербні	
62	паразити		
63	підступна		
64	підступні		
65	підступні		
66	покидьки		

67	психопати		
68	психопати		
69	радянські		
70	самовпевнені		
71	самодури		
72	самозакохані		
73	сліпі		
74	стратегічно-продумані		
75	терористичні		
76	тоталітарні		
77	тупі		
78	тупі		
79	цинічні		

ТАБЛИЦЯ

Означення для опису російської влади, народу та солдат
у групи військових
(третій етап)

	<i>російська влада</i>	<i>російський народ</i>	<i>російські солдати</i>
1	брехня	заздрісливі	алчність
2	зверхня	бидло	безвольні
3	алчні	брехня	безжальні
4	брехня	нахабність	безідейні
5	зброд	нарване	вбивці
6	корумпована	байдужі	винахідливий
7	людожери.	алчні	військова одиниця
8	безнаказана	жажда вбивства	вміють воювати
9	жадібна	вівці	ворог
10	одержима	маса	ворог
11	брехня	ворог	дикі
12	брехлива	виродки	жорстокі
13	жорстокі	дурне	з досвідом
14	корумпована	імперці	зло
15	демони	без критичного мислення	злочинець
16	орда	жадібні	імперці
17	гандони	впевненість	кваліфіковані
18	низькопробність	безхребетні	кровожерливі
19	кончені	жорстокі	м'ясо
20	брехлива	вбивці	масові
21	перебільшення	зомбі	нелюди
22	одноосібні	безпринципні	низькоморальні
23	безнаказана	алкоголь	підари
24	злочинці	агресивні	пліснява
25	брехливі	не національність	погані
26	вбивці	безпорадність	покидьки
27	жадібні	гниль	професійні
28	безкарна	маса	професійні
29	підла	агресивні	тарган

30	нежиттєздатна	лицемірні	тварини
31	моральні уроди	моральні уроди	уроди
32	безнаказана	зомбі	хитрість
33	нелюдяна	безідейні	щури
34	вульгарність	неграмотність	
35	гандони,	недолугі	
36	жадібні	незріле	
37	ідіоти	неосвічені	
38	кончені	неуки	
39	варвари	презирство	
40	нелюди	примітивні	
41	нелюдяна	примітивні	
42	корупційна	раби	
43	кровожерлива	раби	
44	лицемірні	раби	
45	аморальність	самозневага	
46	жорстка	сировина	
47	дитячий садок	сіра маса	
48	наглі	стадо	
49	корупція	терпіли	
50	кровожерлива	тупі	
51	брехливі	шлуночки на ніжках	
52	підла		
53	підлі		
54	підлі		
55	пліснява.		
56	погані		
57	пряма		
58	розумні		
59	самолюбиві		
60	тварини		
61	терористи		
62	тоталітарна		
63	тупі		
64	тупікова		
65	цирк		

Документ підписано у сервісі Вчасно (продовження)

Особливості формування образу ворога в масовій свідомості населення України в контексті російсько-української війни (2).pdf

Документ відправлено: 15:41 26.06.2024

Отримувач документу

Власник документу

Електронний підпис

15:41 26.06.2024

ЄДРПОУ/ІПН: 3540203689

Юр. назва: ФОП СКОРОХОД КАТЕРИНА ЛЕОНІДІВНА

КЕРІВНИК: СКОРОХОД КАТЕРИНА ЛЕОНІДІВНА

Час перевірки КЕП/ЕЦП: 15:41 26.06.2024

Статус перевірки сертифікату: Сертифікат діє

Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000067CVC0040DB0B05

Тип підпису: удосконалений